

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

ГУЗ Анатолій Михайлович

УДК 94(477):372.834"1991/2007"

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ШКІЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ
В УКРАЇНІ (1991–2007 рр.): ІСТОРИЧНИЙ
І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Науковий консультант:

АНДРУСИШИН Богдан Іванович

доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

Київ – 2010

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА	
ТА МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	19
1.1. Сучасний стан дослідження шкільної правової освіти України.....	19
1.2. Характеристика джерельної та методологічної бази дослідження....	46
<i>Висновки до першого розділу.....</i>	<i>65</i>
РОЗДІЛ 2	
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА	
ПРОБЛЕМ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ	
ШКІЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ.....	68
2.1. Основні тенденції розвитку сучасної системи вітчизняної середньої освіти.....	68
2.2. Стан шкільної правової освіти України до проголошення незалежності та її становлення в 90-х роках ХХ століття.....	73
2.3. Формування системи шкільної правової освіти в кінці ХХ – на початку ХХІ століття.....	87
<i>Висновки до другого розділу.....</i>	<i>111</i>
РОЗДІЛ 3	
ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ОСНОВНИХ ФУНКЦІЙ	
І НАПРЯМІВ ШКІЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ.....	115
3.1. Шкільна програма з правознавства: еволюція та теоретичне обґрунтування.....	115
3.2. Сучасна шкільна правова освіта в Україні.....	140
3.3. Шкільний курс правознавства у структурі навчального плану сучасної загальноосвітньої школи.....	155
<i>Висновки до третього розділу.....</i>	<i>165</i>

РОЗДІЛ 4	
ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ	
ШКІЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ.....	171
4.1. Діяльність центральних органів влади	
у галузі шкільної правової освіти.....	171
4.2. Діяльність Всеукраїнської міжвідомчої	
координаційно-методичної ради з правової освіти населення	
та місцевих органів влади з питань поширення правової освіти населення	
та правових знань серед учнівської молоді України.....	218
<i>Висновки до четвертого розділу.....</i>	<i>250</i>
РОЗДІЛ 5	
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ТА МОДЕЛІ	
ШКІЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ.....	254
5.1. Генезис засад розвитку та моделей шкільної правової освіти	
у країнах пострадянського простору.....	254
5.2. Теоретичні засади розвитку	
та моделі шкільної правової освіти України.....	262
5.3. Сучасний стан організації навчально-виховного процесу	
з правознавства у загальноосвітніх закладах України.....	295
<i>Висновки до п'ятого розділу.....</i>	<i>303</i>
РОЗДІЛ 6	
ПІДГОТОВКА ПЕДАГОГІВ-ЮРИСТІВ	
ДЛЯ ВИКЛАДАННЯ КУРСУ ПРАВОЗНАВСТВА У ШКОЛІ.....	308
6.1. Теоретичні засади підготовки педагогів-юристів	
у контексті вищої педагогічної освіти України.....	308
6.2. Підготовка педагогів-юристів для загальноосвітніх	
навчальних закладів України 1991–2007 рр.....	332
<i>Висновки до шостого розділу.....</i>	<i>363</i>
ВИСНОВКИ.....	367
ДОДАТКИ.....	379
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	390

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АПН України – Академія педагогічних наук України
- ВМКМР – Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада
- ВНЗ – вищий навчальний заклад
- ЗНЗ – загальноосвітній навчальний заклад
- МВС України – Міністерство внутрішніх справ України
- Мін'юст – Міністерство юстиції України
- МКМР – Міжвідомча координаційно-методична рада
- МНО – Міністерство народної освіти
- МОН України – Міністерство освіти і науки України
- НАН України – Національна академія наук України
- НДІ – науково-дослідний інститут
- НМК Міносвіти України – науково-методична комісія Міністерства освіти України з правового виховання
- НПУ імені М. П. Драгоманова – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
- ООН – Організація Об'єднаних Націй
- ПТУ – професійно-технічне училище
- РНК СРСР – Рада народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік
- РФПР – Російський фонд правових реформ
- СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
- СЮУ – Спілка юристів України
- УПФ – Українська правнича фундація
- УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
- ЦВК СРСР – Центральний виконавчий комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік
- ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади й управління України
- ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. ХХІ ст. – це час переходу до високотехнологічного інформаційного суспільства, у якому якість людського потенціалу, рівень освіченості і культури всього населення набувають вирішального значення для економічного і соціального поступу країни. Інтеграція та глобалізація соціальних, економічних і культурних процесів, які відбуваються у світі, перспективи розвитку української держави на найближчі два десятиліття вимагають глибокого оновлення системи освіти, зумовлюють її випереджувальний характер. Освіта ХХІ ст. – це освіта для людини. Її стрижень – розвиваюча, культуротворча домінанта, виховання відповідальної особистості, яка здатна до самоосвіти і саморозвитку, уміє критично мислити, опрацьовувати різноманітну інформацію, використовувати набуті знання й уміння для творчого розв'язання проблем, прагне змінити на краще своє життя і життя своєї країни.

Становлення України як незалежної держави, політичні перетворення в сучасному житті значною мірою відобразилися на розвитку гуманітарної сфери суспільства і, насамперед, на розвитку шкільної освіти, тому що освіта, безумовно, є одним з найважливіших факторів економічного та соціального прогресу, і суспільство, аби називатися демократичним, зобов'язане піклуватися про всебічний розвиток своїх громадян. Освіта, у широкому розумінні цього поняття, належить до таких соціальних інституцій, від яких безпосередньо залежить прогрес суспільства, розвиток особистості. Цілі освіти при цьому визначаються, передусім, характером соціального устрою, рівнем усвідомлення нагальних економічних, соціально-політичних, етнічних проблем, тенденцій еволюції суспільства у світовому співтоваристві. За роки незалежності розпочато практичне реформування загальноосвітньої школи. У той же час темпи та глибина перетворень ще не повною мірою відповідають потребам держави та суспільства.

В умовах переходу на 12-річну загальну середню освіту потребує постійного оновлення зміст й організація навчально-виховного процесу,

приведення його у відповідність до демократичних цінностей і досягнень науково-технічного прогресу. Ось чому виведення шкільної освіти на якісно новий, сучасний рівень є одним з основних напрямів у сфері гуманітарної політики нашої держави.

Важливе місце у сучасній шкільній освіті відіграє правова освіта. І саме вона потребує серйозних кардинальних змін відповідно до реалій сьогодення. Узагальнення результатів ретроспективного аналізу розвитку шкільної правової освіти, зумовленого суспільними, соціально-культурними й іншими чинниками, дало змогу виявити характерні особливості цього феномена, загальні тенденції, можливості й перспективи модернізації шкільної правової освіти з урахуванням вітчизняних і світових тенденцій.

Концептуальні положення щодо змісту, форм й організації шкільної правової освіти базуються на засадах "Конвенції про права дитини", Конституції України, Законів України "Про дошкільну освіту", "Про освіту", "Про загальну середню освіту", "Про позашкільну освіту", "Про вищу освіту", Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа), Державного стандарту базової і повної середньої освіти, Концептуальних засадах розвитку педагогічної освіти України та її інтеграції в Європейський простір, Національної програми "Діти України", Національної доктрини розвитку освіти, Державної національної програми "Освіта" ("Україна ХХІ століття"), Програми правової освіти населення України 1995 та 2001 рр., а також на вимогах нормативно-правових актів Президента України, Кабінету Міністрів України, Міністерства освіти і науки України.

У ст. 1 Конституції України подається характеристика нашої держави як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової. Зокрема, надзвичайно прогресивним є проголошення України правовою державою. В Основному законі закріплені найважливіші ознаки – принципи правової держави: верховенство права (ст. 8), поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6), взаємна відповідальність держави й особи (ст. 3), неприпустимість порушень прав і свобод особи (ст. 19, 157), панування закону в усіх сферах

державного і суспільного життя (ст. 29); визнання людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3) [60, с. 1–3]. Конституційною доміантною функцією держави є забезпечення прав і свобод людини.

Державною національною програмою "Освіта" ("Україна XXI століття") започатковане створення нової правової та нормативної бази освіти.

У Національній доктрині розвитку освіти серед найважливіших завдань держави у галузі освіти визначено забезпечення правовою освітою громадян, здійснення заходів з профілактики бездоглядності і правопорушень серед дітей, учнівської та студентської молоді, їх соціальної реабілітації у суспільстві.

З огляду на вищевикладене, актуальність дисертаційного дослідження зазначеної проблеми визначається сукупністю чинників. По-перше, об'єктивна необхідність у здійсненні такого дослідження зумовлюється потребами розвитку історичної науки, аналізу позитивних і виявленні причин негативних тенденцій у шкільній правовій освіті, що передбачає розкриття в ретроспективі багатогранного і складного процесу осмислення конкретних тенденцій розвитку шкільної правової освіти й визначення на цій основі шляхів її удосконалення. По-друге, необхідністю теоретичного обґрунтування основних функцій і напрямів шкільної правової освіти в 1991–2007 рр., у зв'язку з відсутністю комплексного історичного дослідження. По-третє, відсутністю комплексного аналізу концептуальних засад шкільної правової освіти в Україні, а також недостатністю міждисциплінарних розробок з проблем становлення та розвитку шкільної правової освіти.

Крім того, в умовах будівництва незалежної української держави звернення до досвіду становлення та розвитку шкільної правової освіти у 1991–2007 рр. надзвичайно актуальне. Без глибокого аналізу цих процесів, негативних і позитивних досягнень важко реалізувати основні принципи та головні напрями реформування системи шкільної правової освіти в наш час. Таким чином, актуальність теми зумовлена ще й тим, що матеріали та висновки цього дослідження будуть сприяти процесу реформування системи шкільної правової освіти, формуванню нової, максимально наближеної до потреб

суспільства та держави концепції викладання правознавства у школі. Зростання людського чинника в умовах формування громадянського суспільства потребує нового переосмислення складних і суперечливих процесів національно-культурного та просвітницького будівництва у процесі становлення незалежної української держави. А відсутність у літературі останніх років комплексного, узагальнюючого дослідження робить необхідним подальше вивчення теми в сучасному контексті на основі нового історіографічного та джерельного матеріалу.

Викладене вище визначає проблеми становлення та розвитку шкільної правової освіти як особливо актуальні як у теоретичному, так і практичному й історичному аспектах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах комплексної програми "Концептуальні засади формування правових знань у студентів вищих навчальних закладів" (державний реєстраційний номер 0109U001263) та в руслі наукової тематики кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. На кафедрі розробляється колективна наукова тема "Актуальні проблеми історії України". Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 31 травня 2007 р., протокол № 11.

Мета роботи полягає у пошуку та виробленні ефективних шляхів розвитку шкільної правової освіти на основі комплексного історичного аналізу теоретико-методологічних засад її становлення в незалежній Україні.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких конкретних взаємозумовлених завдань:

- з'ясувати стан вирішеності наукових проблем шкільної правової освіти й обрати основні напрями дослідження на основі огляду літературних джерел;
- проаналізувати рівень і повноту джерельної бази та визначити методологію дослідження теоретичного й емпіричного пошуку проблем становлення та розвитку шкільної правової освіти;

- відтворити еволюцію становлення і розвитку системи шкільної правової освіти в Україні та запропонувати її періодизацію;
- виявити причини, зміст і наслідки проблем шкільної правової освіти в Україні;
- розкрити стан теоретико-методологічної бази шкільної правової освіти та сформулювати пропозиції щодо подолання недоліків;
- з'ясувати роль і місце правової освіти у системі освіти загальноосвітнього навчального закладу;
- виявити специфіку формування та реалізації державної політики у сфері шкільної правової освіти;
- визначити і теоретично обґрунтувати сучасні концептуальні засади розвитку та моделі шкільної правової освіти в Україні;
- розкрити особливості підготовки педагогічних кадрів для викладання правознавства в загальноосвітніх навчальних закладах;
- розробити рекомендації щодо поліпшення системи шкільної правової освіти та визначити перспективні напрями подальшої наукової розробки даної проблематики.

Об'єктом дисертаційного дослідження є шкільна правова освіта в Україні як складова культурно-освітніх процесів кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Предметом дослідження є процес становлення й розвитку шкільної правової освіти в Україні в історичному та теоретико-методологічному контекстах у 1991–2007 рр.

Географічні межі дослідження охоплюють територію України в її сучасних державних кордонах.

Хронологічні межі дослідження визначаються 1991–2007 рр., періодом будівництва незалежної держави. Нижня хронологічна межа досліджуваної теми – 1991 р., обумовлена як початок нового етапу становлення й розвитку шкільної правової освіти в Україні, після проголошення незалежності. Верхній рубіж – 2007 р., як рік кардинальних змін, окреслених вищими органами виконавчої влади, Міністерством юстиції (Мін'юстом) України та МОН

України у галузі правової освіти, адже саме цього року було прийнято спільний наказ № 460/762/7, який затвердив склад міжвідомчої робочої групи з розроблення Концепції безперервної правової освіти у системі загальноосвітніх навчальних закладів. Зазначені хронологічні межі зумовлені необхідністю максимально використати узагальнюючий концептуальний підхід до всього процесу становлення й розвитку системи шкільної правової освіти в Україні. З метою поглибленого вивчення окремих аспектів, що стосуються еволюції шкільної правової освіти, при проведенні дослідження було залучено відповідні матеріали у дещо ширших хронологічних межах.

Методологічна база дослідження ґрунтується на основі принципів історизму, об'єктивності, всебічності та сукупності загальнонаукових і спеціально-наукових методів, властивих історії. У ході розв'язання поставлених завдань використовувалися такі наукові методи: історичний, логічний, абстрагування, системно-структурний, що дозволили комплексно вивчити об'єкт і предмет дослідження, здійснити наукову реконструкцію процесу становлення й розвитку шкільної правової освіти в Україні в 1991–2007 рр. Порівняльно-історичний метод сприяв розкриттю особливостей основних функцій і напрямів шкільної правової освіти та дослідженню історіографічної і джерельної бази дослідження. Ретроспективний метод допоміг з'ясувати стан правової освіти в загальноосвітніх навчальних закладах на території України напередодні проголошення незалежності. Системний підхід до розвитку суспільних процесів і соціальних структур та спеціально-наукові методи (компаративний) уможливили визначення тенденцій розвитку шкільної правової освіти досліджуваного періоду, специфіки державної політики у цій галузі. Комплексний підхід, спрямований на узагальнююче вивчення становлення та розвитку шкільної правової освіти, дозволив охарактеризувати еволюцію і якісний стан шкільної правової освіти в Україні. Методи проблемної хронологізації та персоналізації допомогли встановити структуру і зміст шкільної правової освіти, простежити якісні зміни в підготовці педагогічних кадрів для загальноосвітніх навчальних закладів,

охарактеризувати концептуальні засади подальшого розвитку та моделі шкільної правової освіти в Україні.

Для розв'язання дослідницьких завдань у дисертації використано також комплекс взаємодоповнюючих методів:

- пошуково-бібліографічний метод виявлення архівних, бібліотечних каталогів, фондів, описів, бібліографічних видань;

- класифікація та систематизація літературних джерел з метою виявлення опорної джерельної бази й об'єктивних даних, що стосуються діяльності органів державної влади стосовно шкільної правової освіти;

- контент-аналіз архівних документів і матеріалів мав прикладне застосування, коли досліджувалися матеріали засідання колегії Міністерства народної освіти (МНО) та МОН України, Мін'юсту з питань правоосвітньої діяльності загальноосвітніх навчальних закладів;

- історико-педагогічний, порівняльний і статистичний аналіз фактів та явищ, їх синтез для дослідження еволюції змісту шкільної правової освіти, встановлення загальних особливостей і специфіки розвитку шкільної правової освіти в Україні;

- вивчення документації (навчальних планів, програм, підручників, посібників) з метою виявлення особливостей дидактичної системи шкільної правової освіти;

- хронологічного й діяхронного (для дослідження процесу становлення шкільної правової освіти);

- функціонально-структурного аналізу, що дав змогу простежити причинно-наслідкову й історичну зумовленість виникнення досліджуваної проблеми, виявити закономірності й тенденції її розвитку;

- компонентно-структурного, системно-структурного аналізу для розгляду шкільної правової освіти та її компонентів як системи, що містить у собі підсистеми;

– систематизація, інтерпретація й узагальнення опрацьованих матеріалів для формулювання висновків, рекомендацій і визначення шляхів подальшого розвитку шкільної правової освіти в Україні.

Робота має міждисциплінарний характер, її концептуальні та теоретичні засади ґрунтуються не лише на основі історичної науки, але й педагогіки середньої та вищої школи, правознавства.

За період незалежності України з 1991 по 2007 рр. в загальноосвітніх навчальних закладах української держави склався блок правових дисциплін, які формують в учнів правові знання. Усі правові дисципліни розкривають зміст правової освіти школярів, тому у нашому науковому дослідженні запропоновано, власне, обґрунтування поняття шкільної правової освіти. Відомо, що наукова думка ще не виробила єдиного незаперечного тлумачення поняття освіта, тому вчені користуються кількома його визначеннями [237, с. 36–40]. Освіта є суспільним процесом розвитку і саморозвитку особистості, пов'язаним з оволодінням соціально значущим досвідом, утіленим у знаннях, уміннях, навичках творчої діяльності, чуттєво-ціннісних формах духовно-практичного освоєння світу. Освіта – це процес взаємодії учителя (педагога) й учня (студента), спрямованої на передачу (засвоєння) знань, формування умінь і навичок, виховання культури мислення і почуття, здатності до самонавчання і самостійної життєтворчої діяльності [353, с. 16]. Також українськими вченими зроблено спробу визначення поняття правової освіти [383, с. 690]. Ураховуючи їх наукові обґрунтування, а також зважаючи на специфіку дисертаційного дослідження, шкільну правову освіту ми розглядаємо як сукупність правових знань, умінь, навичок, поглядів, переконань, набутих завдяки вивченню правових курсів у загальноосвітньому навчальному закладі.

Теоретичною основою дослідження є праці українських учених із проблем:

- історії шкільної та вищої правової освіти (Б. І. Андрусишин, В. М. Курило, Ф. Г. Турченко, М. Л. Головка, В. М. Литвин, В. М. Ткаченко та ін.);
- філософії неперервної освіти (В. П. Андрущенко, В. Г. Кремень та ін.);

- професійної підготовки вчителя (В. І. Бондар, А. А. Булда, О. Я. Савченко та ін.);
- розвитку правничої освіти в Україні (Ю. С. Шемшученко, В. І. Андрейцев, В. Д. Сущенко, С. В. Савченко, Г. О. Мурашин та ін.);
- підготовки викладачів правознавства для освітньої галузі та методики викладання правознавства у школі (Б. І. Андрусин, О. І. Пометун та ін.);
- науково-теоретичного обґрунтування шкільної правової освіти (В. Н. Денисов, П. М. Рабінович, В. С. Семенов, І. Б. Усенко, Л. Г. Заблоцька, І. І. Котюк та ін.);
- соціально-педагогічної профілактики правопорушень важковиховуваних учнів (В. М. Оржеховська, В. П. Пастухов, В. І. Терещенко та ін.);
- формування уявлень у підлітків про права й обов'язки (І. П. Васильківська, В. В. Вітвицька, С. Г. Киренко, Н. О. Ткачова та ін.).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у постановці та комплексному вивченні, науково-теоретичному і концептуальному обґрунтуванні нерозробленої у вітчизняній історичній науці проблеми, пов'язаної зі становленням та розвитком шкільної правової освіти України у 1991–2007 рр. У дисертаційному дослідженні теоретично узагальнено і розв'язано важливу наукову проблему – обґрунтування теоретико-методологічних засад становлення та розвитку шкільної правової освіти. Вирішення поставленої наукової проблеми в дисертаційному дослідженні представлено сукупністю нових методологічних та теоретичних положень, висновків і рекомендацій, наукова новизна яких полягає, зокрема, у тому, що:

вперше:

- у вітчизняній історичній науці комплексно досліджено й відтворено процес становлення і розвитку системи шкільної правової освіти;
- джерела з історії шкільної правової освіти стали об'єктом спеціального комплексного дослідження. Встановлено, що в українській та зарубіжній історіографії у визначених хронологічних межах відсутні спеціальні роботи, які б комплексно розкривали питання становлення та розвитку шкільної правової

освіти в Україні. Класифіковано та введено до наукового обігу архівні документи, які раніше не були опубліковані. Залучені до широкого наукового обігу нові документи та факти розширюють і поглиблюють знання з проблем становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні. Аналіз цих архівних джерел, а також опублікованих документів, дав можливість об'єктивно і неупереджено розкрити різні аспекти шкільної правової освіти в Україні у досліджуваний період;

– розроблено та теоретико-методологічно обґрунтовано новий міждисциплінарний науковий напрям – історія шкільної правової освіти – як поля ретроспективного дослідження процесів правової освіти в історичному, педагогічному, правовому та соціокультурному контексті. Новаційним є, насамперед, застосування сучасних методологічних підходів до осмислення явищ, які впливають на зміст, форми та функції правової освіти у загальноосвітніх навчальних закладах. Подано методологію дослідження проблеми становлення та розвитку шкільної освіти представниками історичної науки;

– запропоновано періодизацію процесу становлення та розвитку шкільної правової освіти. Зокрема, перший період – формування нових засад шкільної правової освіти в умовах незалежної держави 1991–1995 рр., другий – пошуку дієвої моделі шкільної правової освіти 1995–2001 рр., третій – складання системи шкільної правової освіти у 2001–2007 рр.

– з'ясовано систему соціально-політичних, правових, економічних й організаційних механізмів формування та реалізації державної політики у сфері шкільної правової освіти;

– розкрито та проаналізовано сучасний стан організації навчально-виховного процесу з правознавства у загальноосвітніх закладах України;

– на основі системного концептуально-цілісного аналізу досліджено еволюцію змісту, організаційних форм, наукових основ шкільної правової освіти, встановлено її сутність, закономірності функціонування, визначено концептуальні засади розвитку шкільної правової освіти;

- запропоновано модель шкільної правової освіти, що базується на вивченні правознавства протягом усього навчання у школі;

- обґрунтовано пропозиції органам державної влади щодо поліпшення системи шкільної правової освіти, підготовки педагогічних кадрів для викладання дисциплін правового циклу в загальноосвітніх навчальних закладах;

удосконалено:

- наукові основи розвитку шкільної правової освіти, методологічні основи модернізації технології навчання у системі шкільної правової освіти;

- періодизацію державної політики у сфері освіти;

- систему наукових поглядів на концепцію безперервної правової освіти у системі загальноосвітніх навчальних закладів;

дістали подальшого розвитку:

- джерельна база дослідження за рахунок залучення до наукового обігу значної кількості нових документів і нормативно-правових актів;

- історіографія середньої та вищої освіти;

- положення про теоретичні засади підготовки викладачів правознавства в контексті вищої освіти України.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає у здійсненні історичного аналізу становлення і розвитку шкільної правової освіти України та науковому й теоретико-методологічному обґрунтуванні її системи, що дає можливість використати розроблені науково-теоретичні положення, висновки для удосконалення нормативно-правової бази шкільної правової освіти, а також при підвищенні рівня професійної підготовки педагогів. Висновки дисертаційного дослідження пройшли апробацію та схвалені для використання у навчальному процесі при підготовці навчально-методичних матеріалів і викладанні дисциплін для студентів у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова.

Одержані результати також збагачують знання з історії правової освіти, реконструюють генезис шкільної правової освіти, відтворюють основні

тенденції й особливості її розвитку. Практичне значення отриманих результатів полягає ще й у тому, що на їх основі створено підручник, навчальні посібники. Крім того, зібраний і структурований на засадах проблемно-хронологічного підходу, об'єктивно проаналізований з погляду порівняльного та статистичного методів й узагальнений дисертаційний матеріал стане надійним підґрунтям подальших історичних досліджень у галузі шкільної правової освіти; буде слугувати збереженню та передачі педагогічного досвіду, його використанню при організації шкільної правової роботи, читанні курсів і створенні нових методичних розробок, навчальних посібників, спецкурсів з історії освіти України, правового виховання; сприятиме творчому застосуванню історичного вітчизняного освітнього досвіду в сучасних умовах розбудови національної системи освіти.

На основі результатів дослідження розроблено навчальні програми для підготовки вчителів правознавства, два навчально-методичні посібники, підручник. Створено електронні версії підручників, посібників і методичних рекомендацій для теоретичного та методичного забезпечення шкільної правової освіти.

Дисертаційне дослідження має науково-пізнавальне, теоретичне й практичне значення для пошуку ефективних шляхів удосконалення шкільної правової освіти. Запропоновані теоретичні положення, висновки й рекомендації, а також теоретичні й методологічні підходи можуть бути використані:

- *при підготовці узагальнюючих праць з історії України, історії освіти та культури;*
- *у правотворчій роботі з питань шкільної правової освіти, спрямованій на вдосконалення законодавства, що регулює цю сферу;*
- *при вдосконаленні існуючих державних програм правової освіти населення;*
- *у навчальному процесі НПУ імені М. П. Драгоманова й інших вищих навчальних закладах, школах, ліцеях, при підготовці навчально-методичних*

матеріалів з проблематики історії шкільної правової освіти, читанні спецкурсів з української історії, історії педагогіки, історії правової освіти, методики викладання правознавства;

– у науково-дослідницькій сфері – для розробки проблем розвитку української освіти у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. та визначення напрямів подальших наукових досліджень;

– у правовиховній роботі – при підготовці майбутніх педагогів і формуванні змісту правовиховних заходів у школах.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є завершеним науковим дослідженням, у якому викладено авторський підхід до вивчення проблем становлення та розвитку правової освіти у загальноосвітніх закладах України у 1991–2007 рр. Положення наукової новизни, висновки і рекомендації одержані автором самостійно. З наукових праць, опублікованих у співавторстві з Б. І. Андрусишиним, у роботі використано лише ті положення та ідеї, що є результатом особистих досліджень здобувача.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення, висновки й ідеї дисертаційної роботи було викладено у виступах на Всеукраїнській науково-практичній конференції "Юридичні читання молодих вчених" (Київ, 23–24 квітня 2004); на Всеукраїнській науково-практичній конференції "Другі юридичні" (Київ, 18 травня 2005); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 390-річчю з дня заснування Київської братської школи – предтечі Києво-Могилянської академії "Інноваційні технології у вищій юридичній освіті" (Київ, 25–28 травня 2005); Всеукраїнській науково-практичній конференції "Актуальні проблеми юридичної психології" (Київ, 29–30 вересня 2006); на Щорічній підсумковій звітно-науковій конференції викладачів НПУ ім. М. П. Драгоманова за 2007 рік "Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету" (Київ, 5–6 лютого 2008); на Міжнародній науково-практичній конференції "Треті юридичні читання" (Київ, 3–4 квітня 2008); на міському семінарі педагогічних працівників Голосіївського району м. Києва "Розвиток життєвих компетенцій з

питань правової освіти" (Київ, 31 березня 2008), на засіданні "круглого столу" "Вивчення прав людини у загальноосвітньому навчальному закладі" (Київ, Міністерство юстиції України, 14 листопада 2008); на II Міжвідомчому науково-практичному семінарі "Шляхи і механізми забезпечення інформаційно-психологічної безпеки держави і суспільства" (Київ, 19 грудня 2008); на Міжнародній науковій конференції "П'яті юридичні читання. Проблеми верховенства права: теорія і практика" (Київ, 23–24 квітня 2009); Науково-практичній конференції "Актуальні проблеми забезпечення інформаційної безпеки держави" (Київ, 20 березня 2009).

Рукопис дисертації обговорювався на засіданнях кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Публікації. Теоретичні узагальнення і результати дослідження знайшли своє відображення у 35 наукових працях, у тому числі у монографії, 24 одноосібних публікаціях у фахових виданнях з історії та 10 в інших наукових виданнях, публікаціях матеріалів конференцій, симпозіумів, тез і доповідей.

Структура дисертації зумовлена логікою розкриття теми, специфікою поставленої мети, завдань і характером дослідження, містить перелік умовних скорочень, вступ, шість розділів (15 підрозділів), висновки, додатки та список використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 435 сторінок, з яких основного тексту 378 сторінок. У дисертації міститься 5 додатків, обсягом 11 сторінок. Список використаних джерел включає 46 сторінок (447 найменувань).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Сучасний стан дослідження шкільної правової освіти України

Шкільна правова освіта є важливим фактором соціалізації особистості, оскільки виконує функцію залучення людини до загальнолюдських і національних цінностей. Правова освіта – це цілеспрямована систематична діяльність із формування і підвищення в учнів правосвідомості та правової культури. Саме система наукових знань про виникнення держави та її функції, про право і механізми створення правових норм, про історико-правову етапність формування незалежної української держави та закони, за якими вона живе, нині є підґрунтям правової свідомості особистості, джерелом її активної громадянської позиції.

Проблеми шкільної правової освіти почали досліджувати ще у другій половині XIX – на початку XX ст. Оскільки українські землі входили до складу кількох імперій, то ці дослідження проводилися у контексті права всіх громадян на освіту, освіту рідною мовою тощо. Їх здійснювали безпосередні учасники навчального процесу школи, тобто вчителі та громадські діячі того часу. Дуже часто це поєднувалося в одній особі.

Історіографія дослідження зазначеної проблеми представлена історико-педагогічними поглядами відомих українських громадських діячів і педагогів. Історичний екскурс у досліджувані нами аспекти шкільної правової освіти свідчить, що українські національні ідеї щодо права на освіту, зокрема, містить спадщина Т. Г. Шевченка. Взірцем правозахисної діяльності небезпідставно вважається Леся Українка, яка стверджувала, що "найбільш вільною державою можна вважати таку, де люди мають усі людські та суспільні права, які тільки встановлені у світі".

Літературно-філософському осмисленню права нації на мову, культуру в контексті боротьби за народну школу, з якої згодом визріла ідея національної школи, присвятили свої твори Г. С. Сковорода, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, П. О. Куліш, М. П. Драгоманов, І. Я. Франко, М. М. Коцюбинський та ін.

Права та свободи людини, проблеми їх розвитку, гарантованості та реалізації постійно перебували в полі зору М. П. Драгоманова й були викладені у його історичних та публіцистичних працях: "Імператор Тіберій", "Вольний Союз – Вільна Спілка", "Переднє слово (до "Громади")", "Чудацькі думки про українську національну справу" [109].

Аналіз історико-педагогічного доробку Б. Д. Грінченка дозволяє виділити такі найфундаментальніші його ідеї, що безпосередньо віддзеркалюють і зміст правової освіти. По-перше, розроблена ним концепція національно-патріотичного виховання містить оригінальні підходи до формування рис громадянина, які він в активній практичній діяльності керівника київської "Просвіти" намагався втілити в життя. По-друге, важко переоцінити і сьогодні доробок Б. Д. Грінченка у розробці правових засад української системи освіти та громадсько-правового виховання учнівської молоді. По-третє, як редактор впливового видання "Громадська думка" (згодом "Рада") він наполегливо сприяв формуванню активної громадянської позиції народних учителів в Україні. Історико-педагогічна спадщина Б. Д. Грінченка сповнена оптимізмом: "Прийде той час, коли весь український народ добиватиметься собі національних прав, а між ними і своєї вільної школи". У ній містяться й конкретні поради вихователям у правовиховній діяльності серед молоді. "Немає жодної потреби оберегати дитину від усвідомлення, що у світі багато горя й страждань, – навпаки, необхідно, щоб вона, як із справжнього життя, так і з книжки, навчалася любові та співчуття до тих, хто страждає від поганого життя, до будь-якого горя" [213, с. 49–53].

На важливість формування правових і моральних цінностей у молоді звертали увагу у своїх працях прогресивні українські діячі: П. Д. Юркевич, М. О. Корф, О. В. Духнович, І. І. Огієнко, Г. Г. Ващенко, Ю. І. Дзерович та ін. [241, с. 149–155].

Вивчення історико-педагогічного доробку К. Д. Ушинського дає підстави стверджувати про його вагомий внесок у досліджувану нами проблему [348, с. 21–25].

Узагальнення деяких історико-педагогічних аспектів проблеми змісту правової освіти особистості актуалізує доробок С. Ф. Русової. Свій погляд на організацію нової за змістом української школи дослідниця найповніше виклала у працях "Єдина діяльна (трудова) школа", "Позашкільна освіта та засоби її проведення". На її думку, позашкільна освіта дає ширшу правову освіту, ніж школа, бо її мета "... сприяти грамотному культурному розвитку, який дасть кожній людині певну свідомість своїх громадських і людських обов'язків". До того ж цікавими є архівні рукописи С. Ф. Русової, де йдеться про роль молодіжних організацій у формуванні позитивної правової культури учнівської молоді [318, с. 11].

А. С. Макаренко стверджував: "...знання і переконання тільки тоді можна вважати істинними, коли вони проникають у свідомість людини, зливаються з її почуттями і волею і є у неї присутніми та звичними і спонукають її до дії...". Правове у поведінці А. С. Макаренко пов'язує з поняттям "свідома дисципліна"; у лекції "Дисципліна, режим, покарання та заохочення" він наголошував на тому, що доцільно запровадити у школах "теорію моралі", яка має відображати всю "теорію вчинків" – повага до прав жінки, дитини, старого, пошана до себе тощо [251, с. 147].

Цінними ідеями морально-правового виховання збагатив педагогічну теорію та шкільну практику видатний педагог, громадський діяч В. О. Сухомлинський. Співвідношення моралі і права, яке висвітлено ним у численних працях, має підґрунтям струнку філософію морально-правового виховання. У його педагогічній спадщині домінує судження про взаємозалежність, взаємозв'язок і взаємозумовленість двох найближчих аспектів виховання – громадянського і правового. На думку вченого, саме "громадянські почуття, хвилювання, громадянський обов'язок, громадянська відповідальність – це основа людської гідності". Успіх правового виховання учнівської молоді, насамперед, залежить від

того, наскільки у них сформовано моральне благородство, як вони розуміють і відчують "найсуворішу межу між тим, що можна бажати, і тим, чого бажати не можна, неприпустимо". Розуміння і звеличення В. О. Сухомлинським гідності особистості дитини складає гуманність його педагогіки. Творче запозичення ідей з педагогічної спадщини педагога сприятиме розробці ефективної педагогічної технології правового виховання учнівської молоді [335, с. 206].

Серед видатних українських постатей, завдяки яким розповсюджувалися правові ідеї в освіті та національній педагогіці України, значне місце посідає Т. Г. Лубенець. Саме йому належить судження про те, що у процесі виховання надзвичайно важливо враховувати права дитини, а щодо технології виховання, то, на його думку, неприпустимий примусовий вплив на дитину. У цьому зв'язку видатний педагог зазначав: "Щоб судити про дітей справедливо й вірно, ми не повинні переносити дітей зі сфери, властивій їх природі, у нашу і самим вживати всіх заходів до того, щоб, так би мовити, переселитися в їх духовний світ" [213, с. 50].

Значний внесок у розробку проблеми морально-правового виховання зробив Я. Ф. Чепіга [354, с. 83–86]. Серед його ідей особливо актуальними сьогодні є такі: "Правовий простір, демократична атмосфера школи має бути взірцем для дитини. Школу складають діти, а тому вона має будуватися на постулатах, які не порушують права дитини на вільний нормальний розвиток її фізичних і духовних ознак згідно з індивідуальними її рисами". "Кожна дитина є самоцінністю. Природа, закладена в дитині, лише тоді стає могутньою силою, коли більше свободи зустрічає у своєму розвитку" – зазначав Я. Ф. Чепіга [354].

Задля того, щоб дитина могла стати свідомим учасником демократичних перетворень у державі, важливо виховувати в ній почуття гідності. Зокрема, він наголошував на відомому постулаті виховання: "Дитина накладає на нас великі моральні обов'язки – зберегти її природу чистою, такою, що прагне правди, краси і добра, якою вона з'явилася на світ Божий, не калічачи її волі!" [355, с. 31–32].

Науково-педагогічному осмисленню проблеми формування відносин між державою та правом, реалізації ідеї "права на виховання і правом виховувати",

втіленню в практику заходів, спрямованих на ефективне правове виховання та визнання пріоритету прав дитини присвячені численні праці Я. А. Мамонтова. Важко переоцінити наукову цінність і практичну значущість його аргументованих суджень щодо співвідношення понять право дитини на вільний розвиток і педагогічний ідеал. Як вважає науковець, "педагогічний ідеал повинен бути так побудований, аби природний розвиток дитини та її індивідуальні ознаки не тільки не заперечувалися ним, а навпаки, мали б у ньому свій найвищий вираз". Аналіз доробку Я. А. Мамонтова дозволяє повному оцінити важливість упровадження у шкільну практику нормативного навчального курсу "Права дитини" через його виняткову особистісно-суспільну значущість. На думку вченого, "у наш час право виховувати дітей не може визнаватися правом абсолютним, бо се був би поворот назад на багато, дуже багато віків! Неминучим корективом до сього права сучасною наукою визнається право дитини" [63, с. 2–3].

Таким чином, незважаючи на розмаїття суджень вітчизняних педагогів-класиків стосовно шкільної правової освіти, усі вони обстоюють тезу, що вона відображає педагогічне втілення вимог суспільства до того, що має знати, уміти і якими якостями володіти людина з розвиненою правосвідомістю. Разом із цим, історико-педагогічна спадщина, творчість видатних українських педагогів минулого сприяє успішному розв'язанню проблем шкільної правової освіти на сучасному етапі.

У сучасній українській історичній науці питання становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні не було об'єктом окремого наукового дослідження, хоча певні аспекти цієї проблеми вивчалися українськими науковцями:

– українськими істориками – Б. І. Андрусишиним [13, с. 96–105; 136, с. 692–694; 137, с. 3–13], А. М. Боровиком [153; 154, с. 3–5; 155], В. М. Даниленком [189], М. Л. Головком [160], О. В. Єгоровою [370, с. 3–5], О. М. Левчишеною [373], В. М. Ткаченком [338; 339; 340], Ф. Г. Турченком [344], Н. А. Шип [361; 362; 360], та ін.

– представниками юридичної науки – Ю. С. Шемшученком, [357, с. 2–12; 358, с. 56–58; 123, с. 1; 359, с. 10–62; 364, с. 4–8], В. І. Андрейцевим [132, с. 37–48], В. Д. Сущенком [336, с. 21–25], С. В. Савченком [321, с. 661–665], Г. О. Мурашиним [270, с. 674–676], В. Н. Денисовим, П. М. Рабіновичем, В. С. Семеновим, І. Б. Усенком, Л. Г. Заблоцькою, І. І. Котюком [190, с. 2–25; 347, с. 8–17; 228, с. 50–55], О. І. Пометун [334, с. 5–8; 300, с. 32–34; 303; 302, с. 6–9], В. Ф. Опришком [285, с. 21–30], О. М. Мироненко [263, с. 37–49].

Увага дослідників різних галузей знань до проблем шкільної правової освіти очевидна. Адже процес правового навчання проходить у межах школи з використанням новітніх педагогічних технологій та базується на досягненнях попередників, тому об'єктивно дослідити ці процеси в комплексі можуть історики, юристи, педагоги. Крім того, варто наголосити, що шкільна правова освіта була та залишається складовою правової освіти української держави.

Разом із цим, досліджуючи зазначену нами проблему, не слід забувати і про те, що шкільна правова освіта не була якоюсь відокремленою освітньою ланкою, її розвиток проходив у контексті розвитку всієї шкільної освіти й усієї системи освіти держави. Оскільки стан освіти нашої держави впливає безпосередньо на загальний розвиток громадян і суспільства загалом, то й увага до цієї проблеми представників юридичної та педагогічної науки цілком очевидна. Представники історичної науки чомусь менше уваги приділяли цьому, без сумніву, актуальному питанню.

У першому розділі ми зробимо спробу дослідити історіографію досліджуваної проблеми, визначити історіографічні школи, які сформувалися упродовж окресленого нами історичного періоду та їх представників.

Аналіз наукового доробку сучасних українських учених варто розпочати з представників історичної наукової школи дослідження проблем шкільної правової освіти.

Проблеми юридичної освіти в університетах України ХІХ – початку ХХ ст. розглянуті у працях О. В. Єгорової [200, с. 94–99]. Дослідниця визначила, що вища юридична освіта в Україні ХІХ ст. – 1917 р. на українських землях, які

входили до складу Російської імперії, була репрезентована Харківським, Київським і Новоросійським університетами. Вона пройшла у своєму розвитку чотири етапи, що визначалися чотирма статутами університетів (1804, 1835, 1863, 1884 рр.), які й виражали політичний курс уряду Російської імперії щодо освіти і науки. Статути були головними важелями, що регулювали організаційні засади юридичної освіти, її зміст, спрямованість відповідних філософських або правових засад розвитку правознавства. О. В. Єгорова дослідила, що протягом ХІХ – початку ХХ ст. в навчальному процесі юридичних факультетів України використовувалися лекційні та практичні заняття. Головним видом аудиторної роботи у зазначений період були лекції. Зміна методологічних настанов у навчальному процесі відбувалася залежно від етапів розвитку юридичної освіти. Історичний підхід у побудові навчання та морально-політичне спрямування юридичної освіти першого періоду визначили головну роль у ній історичного та філософського методів викладання курсів. Позитивний характер юридичної освіти другого періоду зумовив переважання в лекційних матеріалах переважно догматичного методу. Орієнтація вчених на теоретичні підвалини університетської діяльності реформаторської доби Олександра ІІ та розповсюдження ідей історичної школи права сприяли впровадженню у навчальний процес теоретично-обґрунтованих наукових методів. Основою методичної бази лекційних матеріалів юридичних факультетів Харківського, Київського й Новоросійського університетів стають історичний і порівняльний методи. Викладацьку діяльність четвертого періоду вирізняло використання ґрунтовно розроблених теоретико-методологічних засад різних галузей права. Лекційні курси характеризувалися наявністю в них історичних і порівняльних компонентів, а також упровадженням соціологічних підходів до вивчення права. Окремими правознавцями розроблялася методика дослідження народного господарства. На розвиток юридичної освіти негативно впливала ретельна перевірка матеріалів освітніми адміністраторами, через що політекономічні та державознавчі курси позбавлялися важливих відомостей про сучасні політико-правові течії [370, с. 15–16; 201, с. 104–105].

Спроба дослідити історію становлення юридичної освіти і науки на території України до проголошення незалежності, а в їх контексті і побіжно проблеми шкільної правової освіти, була здійснена представниками правової наукової школи дослідження. Зокрема, слід зазначити працю авторського колективу під керівництвом Ю. С. Шемшученка "Юридична освіта і наука на Україні". Це одна із концептуальних, комплексних, теоретичних робіт новітньої української доби після проголошення незалежності [364, с. 4–8], де ґрунтовно висвітлено стан юридичної освіти і науки з другої половини ХІХ ст. до проголошення України незалежною державою у 1991 р. Автори дослідження юридичну науку й освіту тісно пов'язували з такими політичними категоріями, як держава і право. Вони зазначали, що держава є головним замовником правознавчих досліджень і юристів, які готувалися у вищих і середніх спеціальних закладах. Держава забезпечувала розвиток юридичної науки й освіти необхідними фінансовими й іншими засобами. Крім того, як вважають учені, це не означало їхньої повної залежності від держави. Вони розвивалися не лише за волею держави, а й за своїми внутрішніми закономірностями. Це було об'єктивною передумовою прогресивного розвитку юридичної науки й освіти. Опора на ці закономірності – головна запорука підвищення ефективності та практичної віддачі юридичної науки й освіти. Більше уваги у цьому дослідженні приділено питанням юридичної освіти і підготовки юридичних кадрів для народного господарства радянської України. Питання становлення шкільної правової освіти зазначеного періоду автори цієї наукової праці обходять своєю увагою, очевидно тому, що предметом їх дослідження була юридична освіта, яку отримували у вищих та спеціальних юридичних навчальних закладах, а не в середніх школах, де в різні історичні періоди упроваджувалися елементи правової освіти учнів.

Крім дослідження наукових проблем юридичної освіти України, Ю. С. Шемшученко розробляв й інші питання, пов'язані із цією важливою галуззю знань життєдіяльності людства, зокрема і наукові проблеми та шляхи розвитку правової освіти в Україні у перспективі [359, с. 44–45]. Учений довів, що забезпечення правопорядку в країні тісно пов'язане з підвищенням

правосвідомості громадян. Конкретним засобом для цього була правова освіта. Дослідник вважав, що нею мали бути охоплені всі верстви населення й особливо молодь. Саме у молодому віці повинні формуватися знання про державу і право, права й обов'язки людини, механізм їх забезпечення і реалізації тощо. Він наполягав: правова освіта є поняттям широким, що передбачає правову освіту населення, вивчення права у спеціальних юридичних вищих і середніх закладах, підвищення кваліфікації та перепідготовку юридичних кадрів тощо.

Ю. С. Шемшученко один із перших почав науково обґрунтовувати необхідність проведення державою низки заходів, спрямованих на поліпшення правової освіти у країні, серед яких: розробка нової програми правової освіти населення; державної програми розвитку юридичної освіти; нових програм з "Основ правознавства" для 8–12 класів загальноосвітніх навчальних закладів з викладанням за принципом безперервності навчання; видання нових підручників і посібників з "Основ правознавства" й іншої юридичної науково-популярної літератури; обґрунтування потреби у юридичних кадрах [359].

Проблеми підготовки наукових юридичних кадрів в Україні та їх роль і місце на сучасному етапі нашого державотворення також були об'єктом дослідження Ю. С. Шемшученка [358, с. 56–58].

Чималий внесок у розробку зазначеної проблеми зробили навчально-методичні праці багатьох інших українських дослідників [283, с. 4–5]. Ці роботи на першому етапі української незалежності допомагали опанувати основи нових правових знань як учителям, так й учням. Вони були присвячені проблемам забезпечення навчального процесу навчальних закладів змістовним навчальним матеріалом, з метою опанування знаннями вищої та шкільної правової освіти. З ухваленням нової Конституції України було зроблено ще один крок до утвердження демократичних правових цінностей у нашому суспільстві. Висока і відповідальна роль вихователя вільного свідомого громадянина незалежної правової соціальної держави була покладена і значною мірою залишається саме на вчителі правознавства. Від його професійності, переконань, людяності залежить дуже багато: майбутнє наших дітей, їх

світоглядні орієнтири, життєві принципи і врешті-решт доля самої держави [221, с. 5–8].

Допомогу вчителю правознавства у виконанні цього нелегкого обов'язку надавав навчально-методичний посібник "Конституція України і основи правознавства в школі: книга для вчителя" [221, с. 7].

Зауважимо, що у зазначеному посібнику розкрито роль Конституції України в нашому правовому житті, зроблено аналіз розвитку правової освіти в Україні. Значне місце відведено суто практичним питанням, а саме: як створити шкільну юридичну бібліотеку й оформити навчальний кабінет правознавства; як готувати учнів до участі в олімпіадах і до вступу у ВНЗ; як проводити позакласну правовиховну роботу тощо.

Значну частину посібника склали методичні рекомендації щодо проведення кожного з уроків, передбачених програмою курсу "Основи правознавства". У додатках розміщено програми курсів з основ правознавства і прав людини, спеціальну програму для вивчення Конституції України, програму для поглибленого вивчення правознавства в юридичних ліцеях і спеціалізованих юридичних класах, а також деякі інші нормативні матеріали Міністерства освіти України.

Ця книга входила до єдиного навчально-методичного комплексу з підручником "Основи правознавства" за ред. І. Б. Усенка й була підготовлена авторським колективом у складі: С. В. Бобровник, В. І. Ваксмана, І. В. Зуб, В. Ф. Дубровського, Л. Г. Заблоцької, І. В. Музики, О. Д. Наровлянського, С. О. Осмолівського, А. М. Ришелюка, О. В. Шмоткіна. Фактично, після проголошення незалежності України це був перший і до початку ХХІ ст. основний навчальний посібник при підготовці до викладання правознавства у школі.

Проблемні питання підготовки юридичних кадрів у ВНЗ у нових умовах та у процесі реформування української освіти досліджував В. І. Андрейцев [130, с. 4–10]. Він зауважував: правнича кваліфікація високого рівня потребує не просто викладання окремих спонтанно визначених навчальних дисциплін, що мало місце у значній частині вищих навчальних закладів України, де на поглиблення і

професіоналізацію знань майбутніх фахівців спрямовано один чи два профільні спецкурси із загальної підготовки, а логічно й послідовно узгодженої системи вищої правничої освіти за окремо легалізованими навчальними планами та програмами однорічної чи дворічної спеціалізованої академічної підготовки й апробації цих знань в органах судової влади, правоохоронних органах, правозахисних організаціях тощо [129, с. 5–11].

Саме у цих умовах зростала роль освітньо-наукових правничих шкіл, які формувалися на кафедрах і наукових підрозділах юридичних факультетів університетів, ВНЗ III–IV рівнів акредитації правничого загальноакадемічного та спеціалізованого профілю, інших вищих навчальних закладів, що здійснювали правничу освіту. Не були випадковими й нормативні вимоги щодо наявності у складі цих шкіл штатних працівників відповідних ВНЗ – докторів і кандидатів юридичних наук при підготовці бакалаврів й особливо магістрів права як неодмінної умови відповідної легалізованої правничої підготовки висококваліфікованих юристів і формування базових ланок й осередків юридичної освіти та науки [129, с. 12].

Таким чином, В. І. Андрейцев доводив, що освітньо-наукові правничі школи не лише брали участь у процесі підготовки фахівців-юристів, але й впливали на розвиток науково-дослідної діяльності студентів, підвищення професійного та навчально-методичного рівня науково-педагогічних працівників особливо молодих, формування у них сталих науково-освітніх правничих поглядів у сфері державознавства і правознавства.

Також важливі проблеми підготовки фахівців-правників розробляв Л. І. Кормич [223, с. 43–69]. Учений зазначав: щоб бути цивілізованою державою, де захищені права кожного, необхідно з усією відповідальністю підійти до питань формування правової культури окремого громадянина і суспільства загалом.

Розв'язання цього важливого завдання він убачав у розвитку правової освіти як у своїх спеціальних, так і в загальних формах. Ідеться і про підготовку

фахівців-правознавців за найвищими світовими стандартами, і про набуття мінімуму юридичних знань усіма учасниками суспільного співіснування.

У цьому контексті набуває особливого значення проблема якості цієї підготовки. На думку дослідника, вона складалася з багатьох важливих складових: відбір кандидатів на навчання; удосконалення форм і змісту освіти; орієнтація на світовий рівень стандартів щодо юридичної освіти; зв'язок з реальною юридичною практикою; методичне та технічне забезпечення навчального процесу на сучасному рівні; високий професіоналізм викладацького складу; упровадження нових організаційних форм підготовки юридичних кадрів; диференціація юридичної освіти відповідно до потреб часу тощо.

Питанням підготовки юридичних кадрів, реформуванню правничої освіти у процесі входження до Болонського освітнього простору присвячені праці В. Д. Сущенка. Дослідник стверджував, що в нашій країні, загалом, та у процесах розбудови правової держави, зокрема, особливе значення мала і ще тривалий час буде мати правнича освіта.

Автор вважав, що в державі на початку ХХІ ст. постала нагальна потреба в підготовці фахівців із права, які б одночасно мали ґрунтовні знання як із суто правничих наук, так і з тих, що віддзеркалюють сучасний стан розвитку суспільства (інформаційні технології, економіка, екологія, політологія, державне управління, соціологія, військове будівництво, а також науки гуманітарної спрямованості, що охоплюють проблеми загальної медицини, війни та миру, охорони материнства і дитинства, міжнаціональних і міжетнічних стосунків, культури в усіх її вимірах) [336, с. 21–25].

Цікаві думки автора стосовно добору кадрів майбутніх правників та організації їх вступу до вищих правничих навчальних закладів, а також пропозиції у сфері удосконалення навчального процесу у відповідних навчальних закладах, які стосувалися уточнення загальної концепції підготовки фахівців і реформації поточного контролю за якістю опанування професійними знаннями, уміннями і навичками.

Досліджував зазначені проблеми і С. В. Савченко [321, с. 661–665]. Учений доводив, що одним з головних інструментів забезпечення правової освіти громадян в Україні була система навчальних закладів. Держава мала надавати першочергового значення правовій просвіті дітей та учнівської молоді, формуванню в них стандартів правомірної поведінки і звичок, виховання поваги до батьків, старших людей, норм законодавства і громадської моралі. У дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладах мав відбуватися постійний процес перетворення правових знань дітей та учнівської молоді у стійкі морально-правові переконання, формуватися і закріплюватися стереотипи правомірної поведінки, створюватися можливості для активної участі у процесі правової освіти і виховання, захисту власних прав й інтересів.

Цікавими є і праці Г. О. Мурашина, присвячені зазначеній проблемі. Дослідник стверджував, що неодмінною умовою побудови демократичної, правової держави в Україні стало підвищення правової свідомості громадян, їх правової культури. Успішне розв'язання цих завдань залежало від багатьох факторів і, насамперед, від рівня правової освіти та виховання населення країни, її підростаючого покоління.

Із цією метою учений пропонував забезпечити, насамперед, систематичність і безперервність правової освіти. Вона мала починатися ще у дошкільних виховних закладах. Тут дітям слід подавати початкові знання про правові норми поведінки, виховувати почуття обов'язку щодо їх виконання, а також повагу до батьків, вихователів, ровесників, людей похилого віку тощо. При цьому важливим є застосування особливої методики виховання, яка має зазвичай характер гри. У дошкільних закладах правове навчання і виховання має здійснюватися на основі програм, рекомендацій і методичних вказівок, які затверджуються МОН за погодженням з Мін'юстом України. Учений науково обґрунтовував необхідність віднесення курсу "Правознавства" до обов'язкових дисциплін в усіх навчальних закладах. При цьому, вважав автор, слід забезпечувати належний фаховий рівень його викладання з виділенням оптимальної кількості навчального часу.

У середніх загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ учений пропонував проводити широку позакласну і позааудиторну правову навчальну і виховну роботу, до якої залучалися б учені-юристи, працівники правоохоронних органів і правозахисних організацій, інші фахівці. Звертав увагу дослідник і на підготовку педагогічних юридичних кадрів, які б могли на належному професійному рівні викладати правові дисципліни в навчальних закладах усіх рівнів [270, с. 674–676].

Значний внесок у дослідження цієї проблеми внесли й інші українські науковці, представники педагогічного напрямку історіографії проблем шкільної правової освіти, які вивчали питання її системи та змісту, ролі правової освіти і правового виховання у процесі навчання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах [213, с. 49–53; 372, с. 7–12; 350, с. 5–7].

Науковою розробкою проблем підготовки викладачів правознавства для освітньої галузі займається Б. І. Андрусишин. У своїх працях учений довів необхідність підготовки у нашій державі не просто юриста, а фахівця, який би міг, будучи юристом або маючи юридичну підготовку, плідно працювати в освітній галузі, займатися викладацькою діяльністю у загальноосвітньому навчальному закладі та ВНЗ. Науковець чимало уваги приділив методиці викладання правознавства у школі. Його праці є одними з найавторитетніших у новітній українській державі [133, с. 96–105; 136, с. 692–694; 137, с. 3–13; 135, с. 3–8]. Вони присвячені новим формам і методам навчання майбутніх викладачів правознавства та викладання правознавства у школі. Підготовлений за редакцією Б. І. Андрусишина підручник «Методика викладання шкільного курсу "Основи правознавства"» є базовим при підготовці майбутніх викладачів у ВНЗ [138, с. 19–23; 134, с. 274–275].

Слід зауважити, що до цього в Україні не існувало цілісної навчально-методичної праці, підручника, який би забезпечував вузівську програму методики викладання шкільного курсу "Основи правознавства", хоча майже кожен педагогічний ВНЗ, який здійснював підготовку таких фахівців, потребував його. Більшість ВНЗ мали свої навчальні посібники із зазначеного

предмета. Це зрозуміло з огляду на те, що в кожному регіоні України, де існує ВНЗ, який готує педагогів-юристів для загальноосвітніх навчальних закладів, розвивається власна школа методики викладання правознавства, є свої педагоги-новатори, які використовують у викладанні передові та новітні форми і методи навчання.

Автори підручника підкреслювали, що не ставили за мету узагальнити весь передовий досвід викладання правознавства в усіх регіонах України, оскільки фізично цього просто неможливо зробити, до того ж й обсягу підручника для цього не вистачило б. У виданні узагальнено десятирічний досвід викладання курсу у провідному педагогічному ВНЗ України – Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, де упродовж тривалих років сформувалася своя наукова школа методики викладання правознавства, яку й очолює відомий український учений, історик, педагог професор Б. І. Андрусин.

Варто звернути увагу і на важливий висновок, який роблять науковці: не підручник чи посібник, а живий педагогічний, практичний досвід щоденної праці у школі є запорукою професійного становлення вчителя правознавства.

Чималий внесок у розробку проблеми викладання шкільного курсу правознавства зроблено й іншими відомими дослідниками [142, с. 14–16; 243, с. 9–10; 254, с. 21–23; 255, с. 3–15; 241, с. 26–29; 257, с. 25–30; 258, с. 92–93; 259, с. 4–9].

Проблеми нового етапу розвитку шкільної освіти і підготовки майбутнього вчителя досліджувала О. Я. Савченко [320, с. 2–5]. Учена науково обґрунтувала, що сучасний учитель має реалізувати у своїй професії розвинене педагогічне мислення, етичну компетентність, готовність не лише виконувати функції вчителя-предметника, а й брати відповідальність за розв'язання багатьох інших завдань.

На думку дослідниці, найперше, на що слід звернути увагу у ВНЗ це те, щоб майбутній учитель не діставав уявлення про лаковану, абстрактну школу, а набував якнайбільше знань про реальний стан сучасного шкільництва, а ще краще з прогнозом на майбутнє. Стрижнем професійної підготовки вчителя будь-якої

спеціальності мала стати фундаментальність і водночас гнучкість змісту, що повинен забезпечити випереджаючу підготовку фахівця.

Крім уже окреслених вище проблем дослідження шкільної правової освіти, існують й інші не менш важливі аспекти їх вивчення. Без них наше дослідження було б неповне, оскільки саме вони стосуються змісту шкільної правової освіти та викладання курсу правознавства у загальноосвітніх навчальних закладах. Теоретичне підґрунтя викладання правознавства у школі розробляли О. М. Мироненко й І. Б. Усенко. Вони підготували одну з перших програм зі шкільного курсу правознавства [263, с. 37–49]. Головним завданням програми курсу "Основи держави і права України" стало відродження національної самобутності української школи, організований, систематичний, цілеспрямований вплив на учнівську молодь, який формував би основи її правового світогляду, систему правових уявлень, правові переконання, настанови, почуття й емоції, навички і потреби активної правомірної поведінки у повсякденному житті.

Розробкою теоретичних питань викладання правознавства у школі займалися В. Ф. Опришко, В. А. Гринчишин, С. Е. Демський, які були авторами Програми курсу "Основи української держави і права", що стала альтернативою для школи порівняно з попередніми розробками українських учених [285, с. 21–30]. Програма була одним із перших кроків, спрямованих на поліпшення стану правового навчання школярів зі шкільного курсу "Основи української держави і права", яку науковці побудували з урахуванням результатів розвитку юридичної науки та нового законодавства України у 1992 р., практики його застосування в умовах шкільного життя.

Теоретичні основи викладання курсу "Основи правознавства" для 9–11 класів з поглибленим вивченням права у вищих професійних училищах розробляла Н. О. Ткачова [343, с. 16–32]. Саме вона теоретично обґрунтувала викладання однойменного курсу у старших класах та вищих професійних училищах [343, с. 23–37]. Альтернативою цій програмі стали теоретичні розробки І. І. Котюка й О. І. Котюка [228, с. 50–55]. У 2002 р. вони підготували проект програми "Правознавство для ліцеїв, гімназій, класів з

поглибленим вивченням правознавства", яка мала нову структуру курсу. Навчання правознавству розпочиналося зі вступу до правознавства, а потім вивчалися основи теорії держави і права, основи публічного права України, основи приватного права України.

Значний внесок у розробку теоретичних основ шкільної правової освіти зробили українські науковці-правники, зокрема В. Н. Денисов, П. М. Рабінович, В. С. Семенов, І. Б. Усенко, Л. Г. Заблоцька [190, с. 2–25]. Так, за ініціативою Українського центру прав людини Української правничої фундації вони в 1998 р. розробили проект програми курсу "Права людини" для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів. Це була перша програма, що забезпечила можливість викладання у школах зазначеного курсу.

Важливим елементом у структурі правової освіти та виховання у досліджуваній нами період якраз зайняв навчальний курс "Права людини", який був забезпечений підручником і вивчався у 10–11-х класах загальноосвітніх шкіл та для поглибленого вивчення (на основі цієї ж програми) у школах, ліцеях і гімназіях гуманітарного, насамперед, юридичного профілю [198, с. 4–7; 303, с. 5–8; 301, с. 8–11].

Основне завдання курсу – виховання школярів у дусі цілковитої поваги до прав людини й основних свобод, у піднесенні культури прав людини, у ствердженні людської гідності та вартісності особистості. Вивчення курсу переконувало учнів, що життя у демократичному суспільстві залежить від свободи і незалежності його членів. Проте свобода і незалежність не могла бути самоціллю й кінцевою метою суспільства, це лише об'єктивно необхідні для демократичної співпраці умови. Саме це і науково обґрунтовували зазначені науковці у своїй програмі.

Протягом 2003–2006 рр. вітчизняними вченими було написано низку наукових праць, де досліджувалися проблеми прав дитини, завдяки чому у великій кількості загальноосвітніх навчальних закладів було запроваджено викладання однойменного навчального курсу [126, с. 5–10; 304, с. 12–19]. Ці дослідження та

навчально-методичні праці значно допомогли вчителям правознавства України у забезпеченні викладання курсу "Права дитини".

Крім того, необхідно виокремити праці О. І. Пометун [297, с. 2–6; 302, с. 9–12]. Її теоретичні дослідження присвячені проблемам викладання практичного права у школах України. Зокрема, учена у межах програми "Практичне право" розробила і запровадила правовий курс під такою ж назвою, що за рішенням Міністерства освіти і науки України в досліджуваній нами період вивчався в окремих школах України у 8-му класі.

Разом із цим, дослідниця розглядала курс для школярів "Практичне право" у трьох аспектах – загальнолюдському, правовому і педагогічному. З погляду загальнолюдського підходу право не можна розглядати ізольовано від інших сфер життя людини. О. І. Пометун зазначає, що право є продуктом розвитку суспільства, живим організмом, живим явищем. Право виникло, щоб допомогти людям жити разом.

У своїх працях дослідниця доводить, що для справжнього розуміння, застосування і викладання права люди самі мають рости в собі почуття, співзвучні глибинній меті права, прагнути на тій основі побудувати спільну роботу, беручи участь у програмі "Практичне право". А це означало, що учасники програми у своєму реальному житті створювали справжню атмосферу живого права. Отже, можна сказати, що "Практичне право" – це філософія зміни свого життя.

Історіографія нашого дослідження буде неповною без аналізу досвіду вчителів. У цьому контексті заслуговує на увагу і науково-методична діяльність учителів-правознавців, які також закладали теоретичні основи педагогічної майстерності викладання правознавства у школі, розвиваючи нові форми та методи викладання однойменного предмета й інших предметів циклу правової підготовки [272; 274; 273; 275]. У досліджуваній період було накопичено чималий досвід викладання правознавства у школі і майже кожна область України мала своїх педагогів-новаторів, які його поширювали. Вивчення досвіду їх роботи із зазначеного предмета заслуговує на тему окремого наукового дослідження. Ми ж звертаємо увагу на наукові праці Т. О. Ремех, І. М. Гейко, О. Д. Наровлянського

та ін. [302; 301]. Цим учителям-практикам належить орієнтоване тематичне планування, методичні рекомендації і детальні розробки уроків із цього курсу, зокрема як комбіновані, так і нетрадиційні форми організації занять із правознавства: дискусії, юридичні практикуми, рольові ігри тощо. Вони довели, що використання різноманітних методичних прийомів на уроках правознавства сприяє формуванню в учнів умінь орієнтуватися в системі чинного законодавства, аналізувати зміст правових документів, застосовувати правові знання для пояснення фактів навколишнього життя і вибору правомірної поведінки в різних життєвих ситуаціях.

Саме ними або за їх участю протягом 1991–2007 рр. створено у повному обсязі навчально-методичну базу для викладання предметів правового циклу у школі, що також містить програмне забезпечення курсу правознавства [386, с. 18; 387, с. 58–59; 388, с. 54–56; 389, с. 68–70], навчальні програми факультативних курсів [88, с. 1–8; 89, с. 1–12; 90, с. 2–4; 356, с. 6–8], основні підручники та навчальні посібники, рекомендовані МОН України (автори: О. Р. Михайленко [264], І. Б. Усенко [290; 291], І. І. Котюк [227], В. С. Журавський [205]), додаткові підручники та навчальні посібники зі шкільних правових курсів (автори: О. П. Мокрогуз [266], І. І. Котюк [224; 225; 226], О. І. Пометун, І. М. Гейко [297; 323], Т. О. Ремех, [301], В. Т. Машіка [259], С. В. Дрожжина [195]) та ін. [260, с. 69–73]. Заслужує на увагу й методична література з курсу, що постійно оновлюється й удосконалюється і значно допомагає вчителю при підготовці до проведення щоденних занять у межах загальноосвітнього навчального закладу [212; 267]. Варто зазначити і про електронні методичні матеріали зі шкільного курсу правознавства [406, с. 2–15].

Важливими в історіографії шкільної правової освіти стали проблеми концептуального визначення правової освіти населення, які вивчали В. Ф. Годованець, В. М. Кампо, В. Г. Тертичний [159, с. 27–30]. Досліджуючи Програму правової освіти населення України 1995 р., вони дійшли висновку, що в ній ідеться не так про правову освіту, як про правову просвіту населення України. З огляду на це вчені висловили думку, що в перспективі

має йтися про підготовку Концепції правової просвіти, а не правової освіти громадян України, з метою надання їм послуг у справі набуття ними необхідних для життєзабезпечення правових знань.

Проблеми правової освіти населення розкриті у працях В. С. Бігуна [107, с. 4–5]. Науковець досліджував діяльність Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення у 2004 та 2005 рр. Він дійшов висновку, що цей орган разом із МОН України зробив у зазначений період чималий внесок у реалізацію положень Національної програми правової освіти населення, сприяв поліпшенню викладання правознавства та дисциплін правового циклу в загальноосвітніх навчальних закладах України.

Значну увагу дослідженню проблем правової освіти населення приділив С. В. Богачов. У контексті досліджуваної нами теми дослідник розглядав питання удосконалення викладання правознавства у школі [149, с. 140–143]. Питання підготовки педагогів-юристів також були об'єктом його дослідження [147, с. 150–153]. Вивчаючи проблеми правової освіти та правового виховання, С. В. Богачов стверджував, що ці важливі аспекти шкільної освіти передбачають створення системи навчання і виховання, спрямованої на формування нового, вищого рівня правової культури особистості. Стрижнем цієї культури є правосвідомість особистості, яка включає отримання системних наукових знань про право, правопорядок і його охорону та виховання емоційно-оціночного ставлення до права і правопорядку. Дослідник також доводив потребу в розробленні нового змісту правових дисциплін, які викладаються у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах, створенні сучасних оновлених підручників, навчально-методичних посібників й інформаційних засобів навчання, поширенні практики створення у школах-інтернатах класів з поглибленим вивченням правових дисциплін, особливо у сільській місцевості [148, с. 34–40]. Науковець досліджував й інші проблеми правової освіти [150, с. 127–133].

Історіографія досліджуваної нами проблеми представлена працями науковців України, які розробляли й інші напрями шкільної правової освіти. Зокрема, питанням формування правової культури студентів, готовності

педагога до морально-правової відповідальності приділяли увагу Г. П. Васянович [367], М. К. Подберезський [375], В. І. Владимірова [369], С. Р. Станік [57; 58], що знайшло відображення у дисертаційних дослідженнях, навчальних посібниках.

Проблеми формування правосвідомості у закладах професійної освіти досліджувалися Н. О. Ткачовою [341; 342]; соціально-педагогічної профілактики правопорушень важковиховуваних учнів – В. М. Оржеховською [288; 374], В. П. Пастуховим [293], В. І. Терещенко [376]; формування уявлень у підлітків про права й обов'язки – І. Т. Васильківською [366], В. В. Вітвіцькою [368], С. Г. Киренко [371]; методики викладання правознавства у школі – Б. І. Андрусишиним [140, с. 359–368; 187, с. 685–688].

Проблема соціально-правового захисту особистості нерозривно пов'язана з вихованням соціальної правосвідомості і заслуговує на особливу увагу через об'єктивну необхідність належного правового забезпечення соціально-економічних, політичних і духовних змін у нашій країні, зміцнення законності та правопорядку. На цьому наголошувала у своїх дослідженнях Н. О. Ткачова. На її думку, важливо, щоб соціальне мислення, формування правосвідомості здійснювалося в органічному зв'язку з реальними перетвореннями у країні, оскільки "настав час розуміння дійсної цінності юридичної форми суспільних відносин, усебічного розвитку й ефективного використання гуманістичного і високоморального потенціалу права". Сучасні протиріччя й обмеженість законів, що регулюють соціальний розвиток, відносини між центрами і регіонами серйозно ускладнювали розв'язання питань соціального захисту людей. З огляду на це і потребувала поглиблення законодавча база стосовно низки соціальних проблем, зокрема, щодо соціально-правового захисту дітей у різних соціумах: сім'ї, школі, громаді, суспільстві.

Особливості соціально-правового захисту дітей з вадами розумового розвитку досліджені у працях В. М. Синьова та Б. І. Андрусишина [139].

Проблеми правового виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах вивчав М. М. Фіцула [349].

У вітчизняній педагогічній науці досить детально висвітлені проблеми педагогічної творчості, сутності майстерності, взаємозв'язку майстерності й активності вчителя, формування його особистості у процесі творчої діяльності. У цьому контексті варто виокремити праці В. К. Майбороди [248] та В. І. Лугового [246; 247]. У зазначених монографічних дослідженнях автори звернули увагу на проблему підготовки та розподілу вчительських кадрів. Цінність цих праць полягає у тому, що в них висвітлено досвід оригінальних і сміливих рішень щодо форм і методів, структури, змісту психолого-педагогічної та професійної підготовки вчителя.

Оскільки шкільна правова освіта є складовою всієї шкільної освіти, то значний внесок у дослідження зазначених проблем зроблено завдяки працям відомих українських учених філософії освіти. Особливо слід відзначити концептуальні праці з проблем розвитку освіти держави В. Г. Кременя [232, с. 3–10]. У них науковець розкрив систему освіти в Україні, особливості її розвитку в 90-х рр. ХХ ст. та на початку ХХІ ст., а також тенденції і перспективи її еволюції [112, с. 6–7]. Автор довів, що освітньо-педагогічні зміни в національному масштабі відбувалися у контексті загальноцивілізаційних трансформацій, зумовлених як упровадженням нових освітніх технологій, заснованих на використанні можливостей сучасної комп'ютерної техніки, так і суттєвим розширенням можливостей та потреб в індивідуальному, особистісному розвитку людини. Крім того, учений визначив основні напрями трансформації освіти в Україні на сучасному етапі розвитку [230, с. 4–5].

Проблеми шкільної правової освіти досліджувалися не лише фахівцями історичної, педагогічної чи юридичної науки. Ними займаються і дослідники, які працюють у галузі філософії, соціології тощо. Значний внесок у дослідження проблеми зроблено завдяки профілюючим науковим працям з питань шкільної освіти, відомим в Україні та за її межами українським науковцем і педагогом В. П. Андрущенком [333, с. 10–17], який, зокрема, зазначав, що пріоритетами державної політики в розвитку освіти, які мають

бути закріплені доктринально, є: особистісна орієнтація освіти, підготовка нових поколінь до життя і праці, створення рівних можливостей для дітей і молоді у здобутті якісної освіти, формування через освіту здорового способу життя, економічні і педагогічні умови професійної самореалізації педагогічних й управлінських кадрів, запровадження особистісно зорієнтованих технологій і систем навчання та виховання, інтеграція української освіти у міжнародний простір [141; 142; 143; 144].

Цікавою є і ще одна ґрунтовна праця В. П. Андрущенка "Ціннісний дискурс в освіті в епоху глобалізації та інформаційної революції", присвячена освіті [353, с. 15–22]. Тут розкрито таїнства ціннісного дискурсу, що розгорнувся в освіті з моменту проголошення незалежності української держави, з початком трансформаційних процесів, пов'язаних із входженням України до європейського та світового співтовариства педагогів і вчених [353, с. 501–528]. Освіту науковець розглядає як ціннісний дискурс людини (учня, студента) і суспільства (вчителя, викладача) з приводу істини і похибки, добра і зла, красивого і потворного, справедливого і несправедливого, наявного і належного. У процесі дискурсу людина засвоює суму знань, культури та досвіду, навички й уміння, формує свою особисту наукову картину світу, світогляд, піднімається до власного розуміння філософії життя, входить у нього як людина, особистість і громадянин.

Заслуговує на увагу фундаментальна праця з проблем освіти "Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття" [276, с. 147]. У цьому дослідженні чітко розкрито питання державної освітньої політики в кінці ХХ – на початку ХХІ ст., проаналізовано стан та шляхи її розвитку.

Важливі аспекти впливу суспільно-політичного та соціально-економічного життя України на її систему освіти розкриваються у монографії В. С. Журавського "Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні" [204; 111]. У цій праці висвітлено проблеми розвитку вищої освіти в Україні, а також роль освіти в державотворенні та розвитку культури.

Заслуговує на увагу і праця із цієї проблеми В. О. Огнев'юка "Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку" [284].

Проблеми реформування загальноосвітньої школи у 1917–1920 рр. розкриті у наукових працях А. М. Боровика [153 с. 3–8; 154, с. 9–11]. У них автор обґрунтував теоретичні основи реформування шкільної освіти за часів Української революції [155, с. 10–19].

Цікавою є праця Є. В. Краснякова "Державна політика в освітній сфері в період українського державотворення (1991–2004 рр.)" [229, с. 3–8]. Тут автор детально характеризує державну політику в освітній сфері, подає визначення поняття державна політика в галузі освіти, а також робить спробу періодизації державної політики за 1991–2004 рр., визначає три основні її етапи.

При вивченні зазначеної проблеми звертають на себе увагу наукові праці представників історичної школи дослідження проблем освіти. Вагомими у цьому напрямі є дослідження Ю. М. Алексєєва [128, с. 3–9]. Також необхідно згадати монографічну роботу "Освіта України і науково-технічний прогрес: історія, досвід, уроки", підготовлену В. М. Курило та В. П. Шепотько [237, с. 5–6]. Автори розкрили соціально-економічні передумови становлення і розвитку загальноосвітньої школи у 20–80-х рр. ХХ ст., зокрема роль науково-технічного прогресу і його вплив на різні сфери суспільного життя, зростання ролі освіти як фактора господарського розвитку країни, з одного боку, та зворотний вплив суспільно-політичного життя на систему освіти, їх кількісні та якісні показники, з іншого. Крім того, дослідники узагальнили набутий теоретичний і практичний досвід, розкрили історіографію проблеми, сформулювали основні напрями вдосконалення цієї галузі освіти й окремих її компонентів у зазначений період.

З огляду на вивчення та аналіз зазначених вище праць зауважимо, що представники історичної науки більше уваги приділили загальним питанням шкільної та вищої освіти, проблеми безпосередньо шкільної правової освіти не стали предметом їх дослідження.

Загальні питання розвитку сучасної правової освіти досліджують й інші науковці: П. П. Кононенко [220, с. 2–5; 218, с. 6–16; 219], Я. Я. Болюбаш, [152, с. 6–7] Б. К. Левківський [240, с. 202–207], Є. А. Подольська [296, с. 48–55]. Зокрема Є. А. Подольська, досліджуючи питання розвитку сучасної освіти, дійшла висновку, що в новій Україні система освіти має стати національною, гуманістичною, демократичною, здатною до саморозвитку, яка синтезує вітчизняний і закордонний досвід, готує фахівців світового рівня. Система освіти України повинна в усіх аспектах бути відкритою для інтеграції у світову освітню систему, що випереджає у своєму розвитку основні соціально-економічні зміни в суспільстві.

Зазначені проблеми традиційно розробляються міністрами освіти України [117, с. 6–7]. Цінність цих праць полягає у висвітленні прогалин в освітньому законодавстві, уведенні в науковий обіг великої кількості статистичних даних з проблем освіти щодо підготовки педагогічних кадрів тощо [281, с. 5–14; 229, с. 9–12].

З огляду на специфіку досліджуваної проблеми слід наголосити, що в зарубіжній історіографії зазначені питання не були об'єктом окремого наукового дослідження. Однак проголошення незалежності Української держави відкрило доступ до заборонених протягом радянського періоду надбань українських істориків, громадських діячів в еміграції, розпочалося перекладання та публікація їх наукових праць. Питання української освіти, зокрема, досліджувалися канадським істориком С. О. Сірополком [328].

Російськими вченими подібні проблеми розробляються крізь призму шкільної правової освіти Російської Федерації [317, с. 81–86]. Ті зміни, які відбуваються в освітній сфері України, характерні і для Росії [96, с. 52–107]. У деяких аспектах реформування освіти Росія рухається попереду, що дає можливість вивчати її досвід, аналізувати його й уникати помилок при реформуванні українського освітнього простору [122, с. 9–11]. Російські вчені у своїх наукових працях також доводили необхідність концептуального визначення викладання правознавства у школах Федерації [267, с. 24–26]; безперервності

викладання правознавства з першого по одинадцятий клас [310]; підготовки кваліфікованих педагогічних кадрів, учителів-правників [397, 363]. Звичайно, ці питання досліджували переважно представники педагогічної науки, зокрема В. Г. Касачев, О. В. Кадомцева [210, с. 19–21], С. І. Володіна [261], С. А. Морозова [268], Є. А. Певцова [294], В. В. Спасская [331]. Разом із цим, варто зазначити низку наукових і навчально-методичних праць, присвячених проблемам забезпечення викладання дисциплін правового циклу у школах Російської Федерації (автори: С. С. Алексєєв [127], С. І. Володіна, А. М. Полівектова, Є. М. Ашмаріна [157], С. Н. Ловягін [244] та ін. [252; 271; 279; 280; 287; 308; 307; 324; 326]).

Проблеми шкільної правової освіти республіки Білорусь досліджуються і вченими та практиками цієї держави. У країні також склалася система правової освіти, починаючи з дошкільного віку і закінчуючи старшою школою [332, с. 46–52]. Вивчення цих проблем нам також корисне з метою виявлення спільних і відмінних рис у шкільній правовій освіті та здобутків і прорахунків у цій галузі.

Отже, питання становлення і розвитку шкільної правової освіти України в 1991–2007 рр. не були предметом комплексного дослідження, а розроблялися фрагментарно.

Разом із цим варто зауважити, що обрані нами для дослідження проблеми становлення та розвитку шкільної правової освіти були актуальними ще в кінці XIX – на початку XX ст. і розроблялися видатними громадськими діячами України, ученими-педагогами в контексті права дітей на освіту, змісту шкільного правового навчання, методики викладання, державної освітньої політики тощо. Саме їх праці стали значним внеском до методології та історіографії досліджуваної проблеми. Еволюція становлення і розвитку шкільної правової освіти в Україні українськими та зарубіжними вченими до цього часу не вивчалася.

Завдяки проведеному аналізу стану наукової розробки проблеми, можна зазначити, що представники різних галузей науки досліджували лише окремі аспекти цієї проблеми, зокрема: правничу освіту в Україні та підготовку

викладачів правознавства для освітньої галузі; концептуальне визначення шкільної правової освіти; формування правової культури студентів, готовності педагога до морально-правової відповідальності; формування правосвідомості у закладах професійної освіти; питання соціально-педагогічної профілактики правопорушень важковиховуваних учнів; формування уявлень у підлітків про права й обов'язки; методика викладання правознавства у школі.

У наш час з'явилися наукові праці українських учених, які присвячені проблемам історії освіти та загальноосвітньої школи, філософії неперервної освіти. Однак навіть у цих наукових дослідженнях проблеми становлення та розвитку правової освіти у загальноосвітніх закладах розкриті фрагментарно [182, с. 172–178].

1.2. Характеристика джерельної та методологічної бази дослідження

Джерельну базу дослідження проблеми становлення та розвитку шкільної правової освіти склали комплекс архівних та опублікованих документів офіційного характеру, матеріали офіційних періодичних видань, що дозволило комплексно, об'єктивно і неупереджено розглянути окреслену проблему. Основою джерельної бази є неопубліковані матеріали поточних архівів МОН України, Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Всеукраїнської міжвідомчої координаційної ради з правової освіти населення при Міністерстві юстиції України, Асоціації українських правників, Української асоціації викладачів права, Української правничої фундації, Спілки юристів України. У них містяться важливі матеріали про становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні.

Джерельну базу дослідження проблеми становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні можна розділити на кілька груп. Першу групу джерел склали архівні матеріали, які висвітлюють діяльність міністерств у сфері шкільної правової освіти: МОН України (Ф. 166) та Міністерства юстиції України (Ф. 8), Ради Міністрів УРСР (Р-2). До цієї групи джерел належать також програми зі шкільного курсу правознавства та навчальні плани підготовки фахівців для викладання шкільного курсу правознавства, річні звіти і навчально-програмна документація вищих педагогічних закладів, які здійснювали підготовку викладачів правознавства, протоколи засідань колегії МОН України із зазначених проблем тощо.

Особливо слід виділити звіти про роботу Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення при Міністерстві юстиції України. Адже саме на цей орган у досліджуваний період було покладено функцію координації та аналізу стану правової навчально-виховної роботи, стану підготовки викладачів правових дисциплін та видання підручників і посібників з правознавства [74; 85].

В архівних звітах Міністерства освіти і науки України, Міністерства юстиції України [14; 16; 12; 13; 17; 18; 11] розкрито картину стану шкільної правової освіти в Україні, підготовки юридичних педагогічних кадрів для шкіл України по роках, є переліки програм і навчально-методичних посібників, рекомендованих МОН України для використання в навчальних закладах, зокрема й із правознавства [50; 32; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49].

Ще одну групу архівних джерел склали звіти ВНЗ про стан підготовки педагогічних кадрів для шкіл, зокрема і викладачів правознавства [2; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 15; 1; 3; 4]. В архівах міститься й інша інформація стосовно правоосвітньої діяльності у середніх школах [33; 43; 21; 25].

Важливою групою архівних джерел дисертаційного дослідження є також програми зі шкільного курсу правознавства. Саме у них міститься зміст підготовки учня із зазначеного курсу в школі, перелік необхідних навичок й умінь, що формувалися у процесі вивчення курсу. Це, зокрема, перші у незалежній Україні два проекти програми зі шкільного курсу правознавства, підготовлені фахівцями Інституту держави і права АН України й Української асоціації викладачів права у 1991 р. [395, с. 60–61]. Вони були впроваджені у шкільний навчальний процес у 1992 р. Відповідно до них і здійснювалося викладання курсу у 1992–1993 навчальному році [396, с. 33]. На основі зазначених джерел здійснювався організований, систематичний, цілеспрямований вплив на учнівську молодь, який формував основи її правового світогляду, систему правових уявлень, правові переконання, настанови, почуття й емоції, навички і потреби активної правомірної поведінки у повсякденному житті [263, с. 37–49]. Крім того, одержання учнівською молоддю, а саме школярами, правових знань стало не лише однією з важливих умов формування правової держави, профілактики всіляких правопорушень серед них, а й важливою основою захисту їх прав та інтересів [285, с. 21–30]. Необхідно зазначити, що і в наступні роки нові рекомендовані МОН України програми були важливим джерелом при вивченні

зазначеної проблеми [190, с. 2–25]. Крім програм зі шкільного курсу правознавства, варто згадати програми до навчального курсу "Правознавство" для юридичних ліцеїв і спеціалізованих юридичних класів [228, с. 50–55; 347, с. 8–17]. Адже невпинне зростання кількості середніх навчальних закладів, де поглиблено вивчалися юридичні дисципліни, характерна риса тогочасного шкільного будівництва, вагоме свідчення підвищення ролі правових цінностей у житті українського суспільства. Такі навчальні осередки нового типу переважно вирізнялися високим рівнем викладання, професіоналізмом й ентузіазмом викладачів, глибокою зацікавленістю учнів. Водночас для них були характерні відсутність єдиних підходів до структури й обсягу знань, якими мали оволодіти учні, аматорство у розв'язанні низки складних педагогічних і юридичних питань, незбалансованість навчальних планів з очевидним ухилом у бік окремих юридичних дисциплін.

Для усунення цих вад і надання практичної допомоги вчителям загальноосвітніх навчальних закладів науковці Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України за участю фахівців Асоціації учителів права м. Києва розробили у 1999 р. орієнтовну рекомендаційну програму, яка зовсім не мала на меті формалізувати навчальний процес у закладах з поглибленим вивченням юридичних дисциплін або поставити під сумнів можливість наявності у ліцеях, гімназіях, спеціалізованих класах загальноосвітніх шкіл своїх авторських програм і навчальних планів. Право на власну позицію, вважали автори програми, мали начальні заклади, які діяли під керівництвом провідних юридичних установ, ВНЗ і наукових інститутів країни та залучали до викладання висококваліфікованих фахівців – кандидатів і докторів юридичних наук. Водночас програма мала стати надійним путівником для тих навчальних закладів, які не мали належної методичної підтримки правознавців.

Програма охоплювала найважливіші юридичні дисципліни, що вивчалися майбутніми правознавцями, і за обсягом передбачених у ній теоретичних знань наближалася до вимог, що висувалися до студентів ВНЗ першого рівня

акредитації. На думку її авторів, у перспективі вона мала сприяти тому, щоб випускники юридичних ліцеїв (класів) після нетривалого, протягом одного року, навчання з метою оволодіння, насамперед, професійними практичними навичками могли у спрощеному порядку дістати вищу освіту за освітнім рівнем "молодший спеціаліст" [347].

Ще одним джерелом для вивчення змісту шкільного правознавства у 10–11-х класах стали програми курсу "Основи правознавства" для 9–11 класів з поглибленим вивченням права і вищих професійних училищ [343, с. 16–32; с. 23–37].

Оскільки викладання правознавства у кінці 90-х рр. ХХ ст. не обмежувалося викладанням лише курсу правознавства у 9 класі, то джерелом для вивчення теоретичного підґрунтя викладання правових дисциплін стали програми з інших курсів. Так, у 1990-х рр. у 8-х класах загальноосвітніх навчальних закладів було запропоновано викладання курсу "Практичне право". Хоча цей курс не став масово запроваджуватися у навчальних закладах, однак його програма є цінним джерелом для дослідження зазначеної проблеми [302; 90, с. 2–4]. Адже викладання даного курсу пропонувалося спрямувати на досягнення кількох завдань. Насамперед, він мав підготувати учнів до вивчення базового курсу "Основи правознавства" у 9-му класі. З огляду на це в курсі "Практичне право" викладено основні елементи правових знань у поєднанні з практичними ситуаціями й окреслено їх реалізацію у повсякденному житті. Також у ході вивчення курсу "Практичне право" школярі, набуваючи правових знань, згодом могли використовувати їх у повсякденному житті.

Крім того, джерелом для вивчення стала програма курсу "Права людини" для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів [190]. Адже важливим елементом у структурі правової освіти та виховання мав стати навчальний курс "Права людини", який рекомендувався для впровадження у 10–11-х класах загальноосвітніх шкіл та для поглибленого вивчення (на основі цієї ж програми) у школах, ліцеях і гімназіях гуманітарного, насамперед юридичного

профілю. Його введення до навчальних планів узгоджувалося з рекомендацією Комітету міністрів Ради Європи Я (85) 7 від 14 травня 1985 р. (додаток Б), яка пропонувала урядам країн-членів і тих країн, які ще не стали членами Ради Європи, урахувуючи їхні національні системи освіти та зміст базових законодавчих актів, усіляко сприяти викладанню та засвоєнню прав людини у школах [441].

Курс "Права людини" став логічним продовженням курсу "Основи держави і права України" ("Правознавство"), який вивчався в 9-х класах загальноосвітніх шкіл, поглиблюючи знання про основні права людини і громадянина. Принциповою відмінністю нової навчальної дисципліни стала її спрямованість на певну переорієнтацію у правовому світогляді школяра.

Також джерелами вивчення у нашому науковому дослідженні стали програми курсу: "Права дитини і людини в документах ООН. Програма курсу для 5–8-х класів" [356, с. 6–8], «Програма курсу "Громадянська освіта" для загальноосвітніх навчальних закладів (9–11 кл.)» [87, с. 21–26], «Програма курсу "Досліджуючи гуманітарне право" для загальноосвітніх навчальних закладів 10–11 кл. » [88, с. 1–8] тощо.

Другу групу джерел становлять опубліковані джерела, насамперед нормативно-правові акти держави, що регулювали проблеми становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні. Зокрема, закони України, постанови Кабінету Міністрів України, укази Президента України із зазначеного питання. Основою для вивчення стали закони України "Про освіту", "Про дошкільну освіту", "Про загальну середню освіту", "Про вищу освіту", адже саме вони визначили основні напрями правового регулювання освіти у досліджуваній період.

Зокрема, першочерговим завданням законодавства України про освіту стало регулювання суспільних відносин у галузі навчання, виховання, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки громадян України [52; 56].

Закон України "Про вищу освіту" урегулював суспільні відносини у галузі навчання, виховання, професійної підготовки громадян України. Він встановив правові, організаційні, фінансові й інші засади функціонування системи вищої освіти, створив умови для самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства і держави у кваліфікованих фахівцях [53].

Закон України "Про загальну середню освіту" визначив правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку системи загальної середньої освіти, що сприяло вільному розвитку людської особистості та формуванню цінностей правового демократичного суспільства в Україні [54].

Цільова комплексна програма "Вчитель" сприяла здійсненню широкомасштабної підготовки педагогічних кадрів для загальноосвітніх навчальних закладів [23, арк. 109–125].

Державна національна програма "Освіта" ("Україна XXI століття") визначила розбудову системи освіти, окреслила її докорінне реформування, відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної науки, техніки і культури на світовий рівень, національне відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні [42, арк. 30–45].

Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа), затверджена Постановою Колегії МОН України та Президією АПН України № 12/5-2 від 22 листопада 2001 р., визначила, що входження України у світовий освітній простір зумовило приведення вітчизняних освітніх стандартів, зокрема щодо тривалості здобуття загальної середньої освіти, у відповідність нормам світового співтовариства (не менше 12 років) [86, с. 2–7]. До 2002 р. вона не відповідала цим нормам і становила 10 років для учнів, які навчалися у трирічній початковій школі (а таких 75 %), й 11 років – для решти дітей. Це не сприяло підвищенню рівня освіченості молодого покоління, поглиблювало розрив між дошкільною і початковою школою, загальноосвітньою і вищою школою. Охоплення дітей шестирічного віку шкільним навчанням, на нашу думку, дозволило лише частково

виправити ситуацію, що склалася щодо недостатнього використання психологічних можливостей шостого-сьомого року життя дитини для її повноцінного розвитку. Адже багато українських учених дали негативну оцінку такому навчанню, спираючись на наукові аргументи.

З огляду на це основним завданням загальноосвітньої школи, відповідно до цього документа, є: "різнобічний розвиток індивідуальності дитини на основі виявлення її задатків і здібностей, формування ціннісних орієнтацій, задоволення інтересів і потреб; збереження та зміцнення морального, фізичного і психічного здоров'я вихованців; виховання школяра як громадянина України, національно свідомої, вільної, демократичної, життєво і соціально компетентної особистості, здатної здійснювати самостійний вибір і приймати відповідальні рішення у різноманітних життєвих ситуаціях; формування у школярів бажання й уміння вчитися, виховання потреби і здатності до навчання упродовж усього життя, вироблення умінь практичного і творчого застосування здобутих знань; становлення в учнів цілісного наукового світогляду, загальнонаукової, загальнокультурної, технологічної, комунікативної і соціальної компетентностей на основі засвоєння системи знань про природу, людину, суспільство, культуру, виробництво, оволодіння засобами пізнавальної і практичної діяльності; виховання в учнів любові до праці, забезпечення умов для їх життєвого і професійного самовизначення, формування готовності до свідомого вибору й оволодіння майбутньою професією; виховання школяра як людини моральної, відповідальної, людини культури з розвиненим естетичним й етичним ставленням до навколишнього світу і самої себе" [86].

Цей документ також визначив структуру 12-річної школи, що має три ступені: початкову, основну і старшу, які можуть функціонувати разом або окремо, зміст загальної середньої освіти тощо.

На виконання Закону України "Про загальну середню освіту", Постанови Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2000 р. № 1717 "Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін

навчання" Академією педагогічних наук України був розроблений проект Концепції профільного навчання у старшій школі [94, с. 3–14]. Документ був опублікований, обговорений педагогічною громадськістю, доопрацьований з урахуванням пропозицій та зауважень і затверджений рішенням Колегії МОН України [94]. Концепція профільного навчання у старшій школі ґрунтується на основних положеннях Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа) і спрямована на реалізацію Національної доктрини розвитку освіти. Нею закладено нові підходи до організації освіти у старшій школі. Загальною тенденцією розвитку старшої профільної школи стала її орієнтація на широку диференціацію, варіативність, багатопрофільність, інтеграцію загальної і допрофесійної освіти.

Концепція визначила сутність, мету і принципи організації профільного навчання, його структуру та форми. Профільне навчання у 10–12-х класах здійснюється за такими основними напрямками: суспільно-гуманітарний, природничо-математичний, технологічний, художньо-естетичний, спортивний. Шкільний курс правознавства належить саме до суспільно-гуманітарного напрямку й у класі цього напрямку можуть бути організовані групи для навчання за філологічним й історико-правовим профілями [94].

Державний стандарт базової і повної середньої освіти, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України № 24 від 14 січня 2004 р. визначив вимоги до освіченості учнів і випускників основної та старшої школи, гарантії держави у її досягненні.

Цей документ охоплює Базовий навчальний план, загальну характеристику інваріантної і варіативної складових змісту базової та повної середньої освіти, державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів [78, с. 5–25].

Концептуальні засади розвитку педагогічної освіти України та її інтеграції в європейський освітній простір, затверджені наказом МОН від 31 грудня 2004 р. № 998 визначили систему педагогічної освіти, яка на основі національних надбань світового значення й усталених європейських традицій забезпечує формування педагогічних працівників, здатних здійснювати професійну діяльність на

демократичних і гуманістичних засадах, реалізовувати освітню політику як пріоритетну функцію держави, що спрямовується на розвиток та самореалізацію особистості, задоволення її освітніх і духовно-культурних потреб, а також потребу бути конкурентоспроможними на ринку праці.

Відповідно до цього документа основними завданнями розвитку педагогічної освіти є: "забезпечення професійно-особистісного розвитку майбутнього педагога на засадах особистісної педагогіки; приведення змісту фундаментальної, психолого-педагогічної, методичної, інформаційно-технологічної, практичної та соціально-гуманітарної підготовки педагогічних і науково-педагогічних працівників до вимог інформаційно-технологічного суспільства та змін, що відбуваються у соціально-економічній, духовній і гуманітарній сфері, у дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах; модернізація освітньої діяльності вищих педагогічних навчальних і наукових закладів, які здійснюють підготовку педагогічних і науково-педагогічних працівників, на основі інтеграції традиційних педагогічних та новітніх мультимедійних навчальних технологій, а також створення нового покоління дидактичних засобів; запровадження двоциклової підготовки педагогічних працівників за освітньо-кваліфікаційними рівнями бакалавра і магістра; удосконалення системи відбору молоді на педагогічні спеціальності, розширення цільового прийому та запровадження підготовки вчителя на основі договорів; удосконалення мережі ВНЗ і закладів післядипломної педагогічної освіти з метою створення умов для безперервної освіти педагогічних працівників" [418].

Програмою правової освіти населення України було визначено основні напрями правового навчання та виховання [81]. Саме тому суттєвим джерелом для вивчення зазначеного питання стала Програма правової освіти населення [75].

Програма розвитку юридичної освіти на період до 2005 р. була корисною при вивченні стану підготовки педагогічних юридичних кадрів, адже в ній визначено необхідність постійної уваги до якості підготовки та перепідготовки

юридичних кадрів, приведення змісту юридичної освіти у відповідність до вимог часу до юридичної практики [76]. Цей документ значно вдосконалив систему юридичної освіти, привів її у відповідність до світових вимог. Фактично, ним були створені умови для задоволення потреб громадян у юридичній освіті та реалізації права на працю за здобутою спеціальністю, повне забезпечення потреб органів державної влади, правоохоронних органів, інших сфер юридичної практики у фахівцях-юристах.

У державній програмі розвитку вищої освіти на 2005–2007 рр. розкрито основні напрями розвитку потенціалу вищої освіти, усунення причин, які сповільнювали її адаптацію до соціально орієнтованої ринкової економіки, інтеграцію у європейський і світовий освітній простір, розширення доступу громадян до здобуття вищої освіти, підвищення якості вищої освіти, удосконалення механізмів управління і фінансування, здійснення заходів із соціального захисту учасників навчально-виховного процесу, посилення соціального партнерства з роботодавцями у сфері формування якісної та конкурентоспроможної робочої сили на ринку праці [82].

Державна програма розвитку освіти на 2006–2010 рр. спрямована на розширення обсягів охоплення населення освітою та інтеграцію України в європейський освітній простір [95].

Цей документ визначив, що існуюча модель управління освітою не повністю відповідає сучасним вимогам демократичності, а також не розв'язує проблеми у навчально-виховному процесі та підготовці науково-педагогічних кадрів. Саме тому метою Програми стало підвищення якості освіти і виховання, інноваційний розвиток, адаптація до соціально-орієнтованої ринкової економіки, інтеграція в європейський і світовий освітній простір, забезпечення рівного доступу до здобуття якісної освіти.

Програмою запропоновано змішану модель розвитку освіти в Україні, що базується на поєднанні переваг утворювальної і руйнівної моделей. В основу реформування освіти за змішаною моделлю покладено принципи інноваційного

розвитку пріоритетних організаційних структур і надання певної допомоги тим з них, що здатні до саморозвитку. Така модель позитивно сприймалася громадськістю і не створювала соціальної напруженості. Упровадження інновацій потребувало менших зусиль для гармонізації нормативно-правової бази та розроблення організаційно-розпорядчого механізму діяльності навчальних закладів і найбільше відповідало сучасному стану суспільства та галузі освіти, зокрема [95].

Це не повний перелік правових джерел, які є найважливішими при дослідженні обраної теми. Низка інших нормативних актів Кабінету Міністрів України лише побіжно висвітлюють досліджувану нами тему [80].

Наступну групу джерел складають нормативно-правові акти Президента України. Серед них варто приділити увагу указам, оскільки саме в них міститься повніша інформація з досліджуваної нами проблеми. Так, зокрема, в Указі Президента України "Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні" розроблено стратегічні напрями розвитку вищої освіти. Цим документом започатковано удосконалення мережі ВНЗ, структури підготовки спеціалістів й ефективності їх використання, а також забезпечення якості освітньої діяльності [98].

Нормативно правові акти Президента України активізували роботу з обдарованою молоддю [104].

Національна програма правової освіти населення окреслила подальше створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань і навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначила основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи з їх реалізації [101].

Національна доктрина розвитку України у ХХІ ст., ухвалена другим Всеукраїнським з'їздом працівників освіти (жовтень, 2001), побудована відповідно до духу епохи, яка розгортається глобалізаційними й антиглобалізаційними процесами, утвердженням демократії і прав людини, ринкових відносин та

інформаційних технологій, легітимізацією на міжнародному рівні національних інтересів дедалі більшої кількості народів і держав, прискореною динамікою соціокультурних процесів, підйомом авторитету особистості та гуманітарних цінностей. Національна доктрина розвитку освіти визначила систему концептуальних ідей і поглядів на стратегію й основні напрями розвитку освіти у першій чверті XXI ст. [100]. Низка інших нормативно-правових актів Президента України побіжно розкриває досліджувану нами проблему [103].

На особливу увагу заслуговує Указ Президента України від 4 липня 2005 р. № 1013 "Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні", адже у ньому визначені перспективні напрями розвитку освіти в Україні, її інтеграції в європейський освітній простір, а також створення умов для забезпечення доступу громадян до якісної освіти, утвердження високого статусу педагогічних працівників у суспільстві. Також цей нормативно-правовий акт визначає: "здійснення переходу протягом 2005–2006 рр. до проведення вступних випробувань до ВНЗ шляхом зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників навчальних закладів системи загальної середньої освіти; удосконалення системи прогнозування та задоволення потреб суспільства в педагогічних і науково-педагогічних працівниках; запровадження, починаючи з 2005 р., прийому за державним замовленням на денну форму навчання до державних ВНЗ в обсягах не менше 50 % від загального обсягу прийому громадян із забезпеченням відповідного фінансування; створення умов для реалізації громадянами України, які тимчасово або постійно проживають за кордоном, права на повну загальну середню освіту, зокрема шляхом використання технологій дистанційного навчання; створення національної системи моніторингу якості освіти на основі критеріїв держав – членів ЄС та забезпечення участі загальноосвітніх навчальних закладів у міжнародних обстеженнях якості освіти; здійснення низки заходів, спрямованих на реалізацію в Україні положень Болонської декларації, зокрема, передбачається розробити та затвердити нові

переліки напрямів (спеціальностей), за якими здійснюватиметься підготовка фахівців у ВНЗ, державні стандарти вищої освіти, розв'язати питання щодо вдосконалення мережі ВНЗ, їх підпорядкування та створення в установленому порядку укрупнених регіональних університетів тощо" [103].

Важливим джерелом при дослідженні окресленої нами проблеми є систематизований збірник нормативно правових актів з проблем освіти: "Освіта України. Нормативно-правові документи" [71, с. 5–14].

До третьої групи джерел належать матеріали інформаційних і статистичних збірників та довідників, де йдеться про динаміку змін у шкільній правовій освіті України, кількісні показники педагогічних кадрів, які викладали правознавство у школі. Насамперед, це статистичні щорічні зведення, які містилися в "Інформаційному віснику Міністерства освіти і науки України" та "Статистичному щорічнику України".

Четверта група джерел – це матеріали науково-практичних конференцій і семінарів з питань шкільної правової освіти в Україні. Зокрема, "Інноваційні технології у вищій юридичній освіті. Матеріали Міжнародної науково-методичної конференції 25–28 травня 2005 року"; "Глобальні проблеми людства як фактор трансформації освітніх систем: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції-семінару. Харків, 1–3 лютого 2007 р."; "Другі юридичні читання. Матеріали всеукраїнської наукової конференції", 18 травня 2005 р.; "Треті юридичні читання. Матеріали міжнародної наукової конференції 25–26 квітня 2007 р.", "Четверті юридичні читання. Матеріали міжнародної наукової конференції 3–4 квітня 2008 р.", "Матеріали навчально-методичних зборів науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів СБ України, які займаються освітньою діяльністю у сфері інформаційної безпеки, 28 вересня 2004 р."; Матеріали навчально-методичних зборів науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів СБ України, які займаються освітньою діяльністю у сфері інформаційної безпеки, 28 вересня 2005 р.; "Актуальні

проблеми юридичної психології. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції 29–30 вересня 2006 р. тощо.

П'ятою групою джерел з проблем становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні стали матеріали періодичних видань: "Сіверянський літопис", "Історичний журнал", "Історія та правознавство", "Історія України", "Український історик", "Історія в школі", "Історія в школах України", "Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія Історичні науки", "Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія Економіка і право", "Сторінки історії", "Університет", "Історія. Філософія. Релігієзнавство", "Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України", "Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка", "Вища освіта України", "Вища школа", "Юридичний журнал", "Право України", "Юридичний вісник України", "Шлях освіти", "Відомості Верховної Ради України", "Голос України", "Урядовий кур'єр", "Освіта", "Освіта України", "Рідна школа", "Проблеми освіти", "Школа", "Шкільний кур'єр", "Нова педагогічна думка", "Наука і школа", "Освіта Донбасу", "Освіта і управління", "Освіта на Луганщині", "Освіта регіону", "Освіта столиці", "Держава і право", "Новий колегіум", "Обрії", "Освіта Донбасу", "Наука і освіта", "Позакласний час" тощо.

Таким чином, залучення великої кількості архівних матеріалів і матеріалів поточних архівів дали можливість розкрити тему дисертаційного дослідження достовірно та неупереджено. Усього було опрацьовано три архівних фонди, близько 200 архівних справ, завдяки чому до наукового обігу введено багато нових неопублікованих документів, що характеризують різні аспекти шкільної правової освіти в Україні в досліджуваний період.

Оскільки вивчення проблеми становлення та розвитку шкільної правової освіти не було предметом дисертаційного дослідження представниками історичної науки, то у нашій науковій праці спробуємо запропонувати її методологію.

У проведеному нами науковому дослідженні проблем шкільної правової освіти, на основі принципів історизму, об'єктивності, усебічності використані як

загальнонаукові, так і спеціально-наукові методи. Загальнонаукові методи (історичний, логічний, абстрагування, системно-структурний) дозволили комплексно здійснити наукову реконструкцію процесу становлення й розвитку шкільної правової освіти в Україні в 1991–2007 рр. Системний підхід до розвитку суспільних процесів і соціальних структур та спеціально-наукові методи (компаративний) допомогли встановити структуру і зміст шкільної правової освіти, простежити якісні зміни в підготовці педагогічних кадрів для загальноосвітніх навчальних закладів, охарактеризувати концептуальні засади подальшого розвитку та моделі шкільної правової освіти в Україні. Методи проблемної хронологізації та персоналізації дозволили встановити тенденції розвитку шкільної правової освіти досліджуваного періоду, специфіку державної політики у цій галузі. Комплексний підхід, спрямований на узагальнююче вивчення становлення та розвитку шкільної правової освіти, дозволив охарактеризувати еволюцію і якісний стан шкільної правової освіти в Україні.

Для розв'язання дослідницьких завдань використано комплекс взаємодоповнюючих методів, таких як: пошуково-бібліографічний метод виявлення архівних, бібліотечних каталогів, фондів, описів, бібліографічних видань; класифікація та систематизація літературних джерел з метою виявлення опорної джерельної бази й об'єктивних даних; контент-аналіз архівних документів і матеріалів; історико-педагогічний, порівняльний та статистичний аналіз фактів і явищ; вивчення документації; хронологічного й діяхронного; функціонально-структурного аналізу; компонентно-структурного, системно-структурного; систематизація, інтерпретація й узагальнення опрацьованих матеріалів.

При дослідженні проблем шкільної правової освіти в Україні використовувалися й інші методи дослідження. Зокрема, найважливішим є метод дотримання історичної наступності в розвитку державних інститутів. Цей метод дослідження використовувався при вивченні державної політики у сфері шкільної правової освіти, зокрема діяльності Міністерства освіти та

науки і Міністерства юстиції, адже ці органи державного управління виникли на основі попередніх державних інституцій. Це дозволило розглядати їх діяльність у єдиній історичній перспективі. Навіть серйозні зміни в політичній системі країни не змогли знищити цю наступність.

Особливу увагу було приділено порівняльно-історичному методу дослідження. Адже багато подій і явищ у процесі вивчення проблем шкільної правової освіти слід осмислювати в порівнянні і взаємозв'язку. Цей метод дозволив розкрити загальні закономірності в розвитку шкільної правової освіти в різних регіонах України і в різні історичні періоди.

При дослідженні проблем становлення та розвитку шкільної правової освіти використовувався метод ретроспективи. Адже з його допомогою при вивченні питань минулого можливо рухатися від явищ і фактів добре відомих, які відображені в збережених джерелах, до тих, які їм передували, але залишилися невідомими через обмеженість свідчень.

Окрім цього, у пізнанні історичних явищ величезну роль відіграє методологічний принцип пізнання. Якщо метод – це спосіб пізнання, то принцип – це підхід до пізнання, настановчі критерії, які охоплюють кожен клітинку явища, що досліджується. Можна сказати, що методологічний принцип є суттю пізнавального процесу, а метод пізнання складає його зміст. У сукупності методологічні принципи і методи є основою методології історії. Методологія історії – це застосування сукупності певних теоретичних принципів, логічних заходів і спеціальних способів дослідження процесу історичного розвитку.

Найважливішим методологічним принципом історичного пізнання є історизм. Принцип історизму вимагає виявлення характеру закономірностей, що зумовлює специфіку певного ступеня розвитку держави; закономірностей переходу від одного якісно визначеного ступеня процесу їх розвитку до наступного; характеру закономірностей трансформації елементів попереднього ступеня на новому етапі історичного розвитку. Головне – сприйняття історії не

повинно бути зведеним до опису подій. Принцип історизму вимагає об'єктивності. Він ґрунтується на розгляді дійсного, а не уявного розвитку в історичному процесі. Одним з необхідних елементів принципу історизму є конкретність при висвітленні історичних явищ.

При розкритті проблеми становлення та розвитку шкільної правової освіти варто спиратися на принцип об'єктивності. Адже при дослідженні історичних явищ необхідно виходити з об'єктивності як принципу здобуття та організації знання. Об'єктивність означає неупередженість, незалежність суджень від світоглядних і суспільно-політичних орієнтацій тієї соціальної верстви, до якої належить дослідник, відображення всього спектру ціннісних орієнтацій історії. При цьому науковець не повинен бути нейтральним. Він має право на обґрунтування позиції, як власної, так і тієї соціальної групи, інтереси якої він представляє.

Об'єктивність дослідника полягає не в утриманні від соціально-критичних суджень, оцінок, світоглядних і моральних проблем, а у правдивому відображенні всієї палітри суперечностей, продиктованих зіткненням різноспрямованих інтересів соціальних верств. Саме об'єктивність забезпечує науковість, бо ж незалежно від того, з якою силою і принциповістю історик обстоює і захищає інтереси своєї соціальної чи національної групи, теоретично він відображає весь спектр протиріч, суперечливу реальність державно-правового творення. Наукова істина при дослідженні історичного процесу розвитку державно-правових явищ має бути понад усе. Отже, принцип об'єктивності веде до науковості пізнання.

Принцип системності орієнтує дослідника на розкриття цілісності об'єкта, виявлення його багатогранних зв'язків. Держава та право – система надзвичайно складна й багатофакторна, кожна складова цієї системи є системою і потребує самостійного вивчення. Це стосується держави, органів влади й управління, суду, правової системи, її галузей тощо. Усі ці системи існують у тісному взаємозв'язку і взаємодії. Які б глибокі знання ми не одержали про кожен із цих факторів, уявлення

про історію держави і права буде неповним, якщо поза увагою залишається система їх взаємних зв'язків і взаємозумовлень. Принцип системності забезпечує вивчення історії та її складових частин як єдиного цілого, як системи.

Важливим методологічним принципом пізнання у цьому контексті є принцип розвитку. Ніщо не виникає з нічого. Ніщо у світі не може з'явитися без передумови. Спочатку формується передумова, потім можливість чогось нового, нарешті – за наявності відповідних умов – можливість перетворюється на дійсність. Так відбувається розвиток взагалі та державно-правових явищ і категорій, зокрема.

Принцип плюралізму використовують тоді, коли йдеться про багатогранність в історичних явищах. Якщо наука концентрує свою увагу лише на одних сторонах чи властивостях явища і нехтує іншими, як несуттєвими, то вона неминуче заганяє себе у глухий кут. Плюралізм наукового пізнання означає одночасно і його універсальність, бо при цьому враховуються не тільки суперечливі погляди на одне і те ж історичне явище, а й різні уявлення про їх походження, суть, перспективу розвитку. Завдяки плюралістичному підходу до пізнання закономірностей історичного розвитку державно-правових явищ, історія створює найоптимальнішу систему знань, у якій відображаються об'єктивні дані про історичну дійсність.

Якщо принципи в механізмі пізнання є пізнавальною настановою, то метод – це активна дія з пізнання, реалізація методологічного принципу.

Методи пізнання використовуються для глибшого дослідження процесу історичного розвитку, державно-правових явищ. За допомогою методів методологічні принципи переходять у площину реальності.

У роботі використані такі спеціальні методи: порівняльний, формально-логічний, статистичний.

Про значення порівняльного методу свідчить хоча б той факт, що все пізнається в порівнянні. Цей метод дозволив виявити загальні закономірності

розвитку шкільної правової освіти у хронологічних межах дослідження, допоміг простежити еволюцію державної політики у цій галузі.

Формально-логічний метод один з найтрадиційніших в історичній та юридичній науці. Він вимагає від дослідника певного порядку пізнання і, насамперед, послідовності, переконливості, точності. Дотримання формально-логічних вимог в історико-правових дослідженнях є важливою умовою забезпечення надійності та науковості отриманої інформації. Особливо корисний цей метод при вивченні правових систем, законів, інших нормативних актів. Він дозволив виявити невідповідність законодавства із шкільної правової освіти реаліям суспільного життя, протиріччя правових актів між собою тощо.

Статистичний метод також широко використовувався у науковому дослідженні. Він дозволив дослідити кількісні зміни, що відбувалися в системі шкільної правової освіти, зокрема відповідність викладацького складу, який займався забезпеченням викладання правознавства у школі, їх освітньому рівню.

Зауважимо, що жоден із методів пізнання не діє сам по собі. Він взаємодіє як з методологічними принципами, так і з іншими методами [172, с. 39–40]. Наукове дослідження вимагає звернення до різних методів у їх конкретному співвідношенні.

Висновки до першого розділу

Отже, аналізуючи історіографію з досліджуваної теми, ми дійшли висновку, що проблема становлення та розвитку шкільної правової освіти України в 1991–2007 рр. не була предметом спеціального комплексного дослідження в українській та зарубіжній історичній науці. Учені обмежувалися фрагментарними відомостями про шкільну правову освіту, згадуючи про неї лише у загальному контексті питань, пов'язаних із проблемами освіти держави та шкільної освіти. Для сучасного періоду вивчення проблеми характерні роботи, в основі яких лежать факти, що ілюструють загальні проблеми юридичної освіти й освіти держави взагалі. Теоретичні ж основи шкільної правової освіти залишалися поза увагою науковців [185, с. 19–24]. Крім того, у ході історіографічного дослідження класифіковано історіографічні школи вивчення проблеми усіх галузей знань і визначено їх представників. Зокрема:

- питання історії правової освіти досліджували Б. І. Андрусишин, О. В. Єгорова, Л. І. Кормич;

- проблеми історії загальноосвітньої школи – Б. І. Андрусишин, М. Л. Головка, А. М. Боровик, В. М. Даниленко, Є. В. Красняков, В. М. Курило, В. П. Шепотько, В. М. Литвин, В. І. Луговий, В. К. Майборода, В. М. Ткаченко, Н. А. Шип;

- питання стану правничої освіти в Україні та підготовки викладачів правознавства для освітньої галузі – Ю. С. Шемшученко, В. І. Андрейцев, В. С. Журавський, В. Д. Суценко, С. В. Савченко, Г. Мурашин, Б. І. Андрусишин, Л. І. Кормич, Б. К. Левківський, М. М. Фіцула;

- проблеми науково-теоретичного обґрунтування та концептуального визначення шкільної правової освіти – В. Н. Денисов, П. М. Рабінович, В. С. Семенов, І. Б. Усенко, Л. Г. Заблоцька, І. І. Котюк, О. І. Пометун, В. Ф. Опришко, О. М. Мироненко, В. Ф. Годованець, В. М. Кампо, В. Г. Тертичний, В. С. Бігун, С. В. Богачов;

- питання формування правової культури студентів, готовності педагога до морально-правової відповідальності, формування правосвідомості у закладах

професійної освіти – Г. П. Васянович, М. К. Подберезський, В. І. Владимірова, С. Р. Станік, Н. О. Ткачова;

– проблеми соціально-педагогічної профілактики правопорушень важковиховуваних учнів – В. М. Оржеховська, В. П. Пастухов, В. І. Терещенко;

– питання формування уявлень у підлітків про права й обов'язки – І. П. Васильківська, В. В. Вітвіцька, С. Г. Киренко;

– проблеми методики викладання правознавства у школі – Б. І. Андрусишин, Т. О. Ремех, І. М. Гейко, О. Д. Наровлянський, О. І. Садаєва;

– питання філософії неперервної освіти – В. П. Андрущенко, В. Г. Кремень, В. О. Огнев'юк Я. Я. Болюбаш, С. М. Ніколаєнко [183, с. 256–261].

Джерельну базу проблеми склали архівні документи та їх публікації, які дозволили достовірно й об'єктивно розкрити основні питання, порушенні у дисертаційному дослідженні. Аналіз джерел дав можливість дослідити особливості становлення та розвитку шкільної правової освіти, державної політики у цій сфері, підготовки педагогічних кадрів, викладачів правознавства для закладів освіти, також з'ясувати їхню роль у забезпеченні викладання правознавства у школі, концептуальних засад шкільної правової освіти [181, с. 58–66].

Усього було опрацьовано три архівних фонди, близько 200 архівних справ, внаслідок чого до наукового обігу введено низку нових неопублікованих документів, які характеризують різні аспекти шкільної правової освіти в Україні в досліджуваний період.

Оскільки вивчення проблеми становлення та розвитку шкільної правової освіти не були предметом дисертаційного дослідження представниками історичної науки, то у нашій науковій праці зроблено спробу запропонувати її методологію.

Методологічну основу дисертаційного дослідження склали принципи історизму, об'єктивності, усебічності та сукупність загальнонаукових і спеціально-наукових методів, властивих історії. У роботі використано такі наукові методи: історичний, логічний, абстрагування, системно-структурний. Вони дозволили комплексно вивчити об'єкт і предмет дослідження, здійснити наукову

реконструкцію процесу становлення й розвитку шкільної правової освіти в Україні в 1991–2007 рр. Порівняльно-історичний метод сприяв розкриттю особливостей державної політики у сфері шкільної правової освіти в радянський час та в період незалежної української держави. Методи проблемної хронологізації та персоналізації допомогли встановити структуру і зміст шкільної правової освіти, простежити якісні зміни в підготовці педагогічних кадрів для загальноосвітніх навчальних закладів, охарактеризувати концептуальні засади подальшого розвитку та моделі шкільної правової освіти в Україні.

Крім того, у роботі використано комплекс узаємодоповнюючих методів: пошуково-бібліографічний метод виявлення архівних, бібліотечних каталогів, фондів, описів, бібліографічних видань; класифікація та систематизація літературних джерел з метою виявлення опорної джерельної бази й об'єктивних даних, що стосуються діяльності органів державної влади стосовно шкільної правової освіти; контент-аналіз архівних документів і матеріалів; історико-педагогічний, порівняльний та статистичний аналіз фактів і явищ, їх синтез для дослідження еволюції змісту шкільної правової освіти, встановлення загальних особливостей та специфіки розвитку шкільної правової освіти в Україні; вивчення документації (навчальних планів, програм, підручників, посібників) з метою виявлення особливостей дидактичної системи шкільної правової освіти; хронологічного й діахронного (для дослідження процесу становлення шкільної правової освіти); функціонально-структурного аналізу, що дав змогу простежити причинно-наслідкову й історичну зумовленість виникнення досліджуваної проблеми, виявити закономірності й тенденції її розвитку; компонентно-структурного, системно-структурного аналізу для розгляду шкільної правової освіти та її компонентів як системи, що містить у собі підсистеми; систематизації, інтерпретації й узагальнення опрацьованих матеріалів для формулювання висновків, рекомендацій і для визначення концептуальних засад розвитку шкільної правової освіти в Україні, а також шляхів її подальшого розвитку.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОБЛЕМ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

2.1. Основні тенденції розвитку сучасної системи вітчизняної середньої освіти

За 16 років незалежності вітчизняна система середньої освіти неодноразово змінювала свої пріоритети.

Про необхідність реформування системи середньої освіти почали говорити відразу ж після того, як Україна здобула незалежність. "Новому часу – нові учні", – зазначав Президент України Леонід Кравчук. З ним погоджувався і наступний Президент – Леонід Кучма, але єдина концепція нової школи з'явилася лише у 2002 р. Вона мала назву "Національна доктрина розвитку освіти" і була констатацією процесів, що відбувалися у школі в останні десять років [361].

Згідно із цим документом пріоритетом шкільної освіти в Україні було проголошено особистісний розвиток учня. На практиці це означало відхід від уніфікованої системи навчання, яка злагоджено працювала в усіх союзних республіках.

Перші реформації зачепили зміну предметів, що вивчалися. Міністерством освіти України було вирішено ліквідувати перегин у бік фізико-математичного циклу, який існував за Радянського Союзу. У 70–80-х рр. ХХ ст. найпрестижнішими вважалися політехнічні інститути, школа працювала на підготовку учнів до вступу саме туди. Радянські навчальні заклади цього напрямку випускали більше студентів, ніж в усій Європі. Тодішні школярі постійно були переможцями всесвітніх олімпіад з математики і фізики.

У 90-ті рр. ХХ ст. стали спішно запроваджувати додаткові години для іноземних мов, літератури, історії. Основою у шкільній освіті цього часу вважалися гуманітарні й суспільні науки. Існувала думка, що вони швидше підготують школярів нового зразка. Українські учні стали посилено вивчати

гуманітарні дисципліни. Звичайно, це принесло низку позитивних змін – гуманітарні предмети формують відкритіше бачення світу, забезпечують загальну ерудицію [141, с. 15–19]. З 1995 по 2005 рр. вдалося ліквідувати зневажливе ставлення до гуманітарних наук, що існувало в СРСР. Із 2005 р. для багатьох шкіл обов'язковим стало вивчення не однієї, а двох мов; стабільно збільшується кількість студентів у гуманітарних ВНЗ. Проте у 2006 р. міністр освіти С. М. Ніколаєнко зауважив, що в середній освіті знову позначився перегин – уже у протилежний бік. Як наслідок, у країні відчувається гострий брак висококваліфікованих технічних фахівців. У звіті міністра освіти і науки України С. М. Ніколаєнко наголосив, що завданням школи на найближчі кілька років є формування цілісної концепції середньої освіти, яка не допускає нехтування якимось циклом наук [117, с. 6–7].

Ще одним напрямом розвитку середньої освіти наприкінці 90-х рр. ХХ ст. мала стати профілізація навчального процесу і диференціація навчальних програм – яскраві зміни в середній освіті [30]. За СРСР програма була одна для всіх союзних республік. У цьому полягала вагома перевага – переїхавши з однієї республіки до іншої, дитина могла без зайвих хвилювань почати вчитися на новому місці. До того ж, програму ретельно вивіряли, було легко контролювати її виконання. Проте вона не враховувала індивідуальних бажань і здібностей учня. Аби усунути цю хибу, Міністерство освіти України запровадило таку диференційовану схему: навчальний план мав складатися із загального (обов'язкового) циклу дисциплін, профільних предметів і шкільних компонентів. Такі зміни були першим кроком до повсюдного створення профільних класів. Гуманітарні та фізико-математичні класи з'явилися майже в кожній школі до 1998 р. Згодом до них приєдналися класи з поглибленим вивченням природничих наук, фізкультурні і туристичні класи. Проте така можливість широкого вибору привела до того, що в Україні МОН було схвалено 23 навчальні програми. Такий плюралізм призвів до появи ще однієї прикмети нової шкільної освіти – розриву між середньою і вищою школою. Можливість обирати, що вивчати, від чого відмовитися, робило рівень шкіл, особливо міських і районних, до сумного

різними. Раніше будь-яка школа, нехай навіть у невеликому селі, мала надавати школярам можливість вивчати фіксований набір предметів. Нині коло обов'язкових дисциплін звужується, що дозволяє відмовити сільським дітям у повноцінній освіті.

Розрив між школою і ВНЗ має й інше коріння. За новою концепцією громадянської освіти школа повинна відходити від надмірного перевантаження дитини фактами. Останнім часом методисти говорять про необхідність "формування компетентності" учня. Це означає відмову від "вивчення" окремих фактів і правил на користь роботи над умінням розуміти загальні закономірності. Отже, дитину хочуть навчити самостійно отримувати необхідні їй знання, а не користуватися стандартним набором формул. Це означає збільшення ролі самоосвіти учня. На практиці ж цей час можна вважати втраченим. Самоосвіта більше підходить для свідомих студентів ВНЗ, ніж для школярів. Українських учнів займатися самостійно слід ще навчити. Надання їм свободи обернулося ситуацією, коли учень може вступити до університету, лише пройшовши шокову репетиторську терапію. Утім, останні не заперечували – на адресу методистів вищої школи дедалі частіше звучали звинувачення, що вступні іспити до ВНЗ України на початку XXI ст. навмисно ускладнювалися.

Подолати цю тенденцію мала нова концепція безперервної освіти, запропонована МОН України у 2006 р. [117]. Передумовами для виконання цього задуму стало запровадження у 2000 р. 12-річного навчання в середній школі і проведення в 2004–2006 рр. перших зовнішніх випускних тестів. Передбачалося, що 12 років у школі допоможуть уникнути зайвого навантаження для учня і підвищити якість освіти. Так, у 1999 р. учні старших класів мали проводити на заняттях по 40 год на тиждень – повноцінне робоче навантаження дорослої людини. І це не рахуючи факультативних занять. Плавний перехід дитини зі старшої групи дитячого садка до рук вузівського викладача має забезпечити 12-річна освіта. Така практика цілком уписується в європейські тенденції – там уже давно вчать у школі по 12 років, у Голландії ж – узагалі всі 14.

Проведення ж у 2004 р. першого зовнішнього випускного тестування виявилось в певному значенні спробою перескочити через прірву у два прийоми. Більшість фахівців оцінили і першу, і кілька наступних спроб як напівзахід. В Україні, на відміну від країн, де тестування проводиться вже багато років, на 2007 р. ще не було створено умов для тестування всіх випускників школи [385, с. 13–33].

Аналізуючи сучасний стан шкільної освіти, слід зауважити, що зміни суті середньої освіти в Україні не встигають за змінами форми. Так, у 2004 р. 57 % українців вважали, що шкільна освіта в Україні стала гіршою порівняно із СРСР. З оптимізмом оцінювали якість державного диплома про середню освіту лише 13 % опитаних (дані УЦЕПІ ім. А. Разумкова). Велика частина респондентів назвала реформи Міністерства освіти і науки України косметичними. А серед головних проблем середньої освіти українці зазначили не брак методологічної основи, а погане матеріальне забезпечення і відсутність інтересу учнів до знань [444].

Таким чином, у сучасній середній освіті формальні зміни покликані були забезпечити виконання принципів нової шкільної освіти. Школа мала стати демократичною, відкритою, учити громадянськості і гуманності. Для кращої імплементації цих принципів у життя з початку 90-х рр. ХХ ст. до 2007 р. була написана низка науково-методичних праць.

Крім того, вирішено було докорінно поміняти форму взаємодії учня й учителя. За часів СРСР учитель був суб'єктом, а учень – об'єктом, у який вкладаються знання. Сучасна шкільна освіта вимагає інтерактивності, залучення учнів до активного навчального процесу. Як наслідок, з'явилися нові форми проведення уроку – семінари, диспути, тренінги з критичного мислення, експериментальні завдання тощо. Глибину застосування методик оцінити складно. Велика частина науково-методичної літератури проходить повз учителів. Що й не дивно – третина вчителів, що працюють у школах, пенсіонери. У них великий стаж викладання і мало бажання що-небудь змінювати. Це зовсім чітко продемонстрував перехід школи на 12-бальну або, інакше кажучи, позитивну систему оцінювання [312, с. 2–4]. Проведений через рік моніторинг успішності

нововведення засвідчив, що більшість учителів так і не прийняли нову систему і продовжують виставляти своїм учням "незадовільний рівень з мінусом". Хоча у 2005–2007 рр. можна констатувати значні зміни у цьому напрямі. Такими були основні тенденції розвитку системи вітчизняної середньої освіти в кінці ХХ – на початку ХХІ ст.

2.2. Стан шкільної правової освіти України до проголошення незалежності та її становлення в 90-х роках ХХ століття

Без знання основних законів і принципів розвитку природи та суспільства розвиток людства неможливий. Жодна людина, жодне суспільство, жодна держава не досягне гарних результатів без усвідомлення сутності процесів, що відбуваються навколо.

Сучасна українська шкільна правова освіта є продуктом тривалого і неоднозначного процесу їх розвитку. Це зумовлено складним характером державно-правового будівництва в Україні й особливостями її суспільно-політичного устрою на тому чи іншому етапі.

Головними осередками правової освіти на території України в ХІХ ст. були юридичні факультети університетів [200, с. 94–99]. Одні із цих університетів виникли і діяли тривалий час на землях України, які входили до складу Російської імперії (Харківський – 1805 р., Київський – 1834 р. і Новоросійський (Одеський) – 1865 р.), а інші (Львівський – 1661 р. і Чернівецький – 1875 р.) – на українських територіях, якими володіли Польща, Австро-Угорщина чи Румунія [190, с. 92–105]. За відсутності суверенної державності на Україні правова освіта в університетах розвивалася загалом у тих же організаційних формах і на тих же правових засадах, що й в університетах Росії та інших країн.

Патріархом українських університетів був і залишається Львівський університет. Це один з найстаріших університетів у всій Східній Європі. У складі цього університету із самого початку його утворення був і юридичний факультет. Отже, можна вважати, що саме із заснування Львівського університету веде свій початок українська правова освіта. Юридичні факультети мали також Харківський, Київський і Новоросійський університети.

У часи Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. уряди Центральної ради, Української держави П. Скоропадського та Директорії також приділяли увагу будівництву нової української загальноосвітньої школи

[207, с. 10–17]. На початку квітня 1917 р. у м. Києві відбувся I-й Всеукраїнський учительський з'їзд, який запропонував Центральній Раді створити Головну українську шкільну раду [328, с. 468]. Центральна Рада відреагувала на ці пропозиції та створила шкільну комісію, до складу якої увійшла вся рада Всеукраїнського товариства шкільної освіти. У червні 1917 р. на базі цієї комісії було створено Генеральну шкільну раду при Генеральному секретаріаті освіти. Ця комісія і працювала над розробкою плану єдиної школи в Україні, проект якої був схвалений II-м Всеукраїнським учительським з'їздом [328, с. 469–470]. Крім того, ще 15–20 грудня 1917 р. в м. Києві відбулася нарада земських і міських діячів у справі організації народної освіти в Україні. Вона проходила під керівництвом Генсекретарства освіти і мистецтва УНР. На цій нараді було схвалено план реорганізації управління освітньою сферою, обговорювалися питання формування демократичних засад в управлінні шкільними закладами, ролі у цій справі народних учителів.

У період діяльності Міністерства освіти й мистецтв Української держави питання загальноосвітньої школи також були дуже актуальними, адже реформування стосувалися і цієї галузі. У травні 1918 р. відбулася нарада представників земств, міст і Міністерства народної освіти. Ця нарада обговорила питання запровадження в Україні єдиної школи. Також Міністерством освіти й мистецтв на чолі з М. П. Василенком робилася спроба вироблення нового плану шкільного управління [206, с. 351–352]. Варто зазначити, що важливу роль в освітньому житті цього періоду відігравали відомі українські педагоги: А. І. Лещенко, О. Ф. Музиченко, С. Ф. Русова, П. І. Холодний. Особливо плідною була освітня діяльність С. О. Сірополка [328].

З приходом до влади Директорії і відновленням Української Народної Республіки Міністерство народної освіти, очолюване А. В. Крушельницьким, продовжило роботу у напрямі національного шкільного будівництва [330, с. 145–146; 235, с. 61].

Саме в цей період уряди чимало уваги приділяли й українізації загальноосвітніх шкіл [155, с. 25–30]. Реформа середньої освіти в УНР

проводилася з урахуванням досягнень прогресивної тогочасної вітчизняної та зарубіжної педагогічної думки і базувалася на підвалинах будівництва незалежної Української держави.

Після невдалої боротьби за національну державу в 1917–1920 рр. і встановлення більшовицької диктатури розпочався новий етап українського радянського державотворення. Зміни відбувалися і в освітній галузі. У грудні 1917 р. у м. Харкові було проголошено радянську владу. Радянський уряд доручив займатися освітою Секретаріату народної освіти, який у січні 1918 р. був реорганізований у Народний комісаріат освіти [237, с. 49–50]. На місцях діяли волосні, повітові та губернські відділи народної освіти. Секретаріат запровадив в усіх школах виборність керівних посад. Шляхи перебудови народної освіти висвітлювалися у "Віснику Української Народної Республіки" [93, с. 2–4]. 25 січня 1919 р. Робітничо-селянський уряд України задекларував державну політику у галузі народної освіти. Зокрема, створення єдиної трудової школи, відкриття доступу робітникам і селянам до вищої та спеціальної освіти, організація народних університетів, запровадження навчання у школах рідною мовою і знищення будь-якого національного гніту [153, с. 3–7]. 22 січня 1919 р. урядовим декретом церква була відокремлена від держави і школи. 25 січня 1919 р. уряд видав Декрет "Про передачу всіх навчальних закладів у відання відділу освіти". У 1919–1920 рр. було ухвалено ще низку важливих нормативних актів держави, направлених на шкільне будівництво в радянській Україні [237, с. 49–50].

У 1922 р. відносини в галузі організації і розвитку освіти на Україні одержали нормативне закріплення у формі Кодексу законів про народну освіту УРСР [62, с. 25–70]. Відповідно до нього головним завданням професійної освіти була визначена підготовка всіх видів кваліфікованої робочої сили, необхідної для відновлення народного господарства і державного будівництва. Кодексом визначалося три типи професійної освіти: професійна школа, технікум, інститут. Управління розвитком освіти у республіці покладалося на Народний комісаріат освіти УРСР, який був також зобов'язаний організовувати і спрямовувати

наукову діяльність у республіці. Безпосередньо ці функції покладалися на Науковий комітет комісаріату.

У кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. позначилася тенденція до збільшення загальноосвітніх закладів, з'являються професійні загальноосвітні навчальні заклади, потреба у яких викликана індустріалізацією та колективізацією. У ці ж роки було розгорнуто боротьбу з ліквідації неписьменності в Україні. Таким чином, повсюдно були створені умови для переходу до загальної початкової освіти й упровадження неповної середньої освіти. Однак усі ці зміни велися у процесі зміцнення тоталітарного режиму, який заважав вільному розвитку української школи.

Командно-адміністративна система пожинала наслідки негативного ставлення до правової освіти, допущених помилок і прорахунків у її організації. Певне прозріння прийшло лише в середині 30-х рр. ХХ ст. 5 березня 1935 р. було ухвалено Постанову ЦВК і РНК СРСР "Про заходи щодо розгортання і поліпшення правової освіти". Відповідно до Постанови та з метою поліпшення справи підготовки кадрів для органів суду, прокуратури, слідства, держарбітражу, а також юридичних працівників для народного господарства передбачалося створити у Москві Всесоюзну правову академію при ЦВК СРСР із дворічним терміном навчання, розширити мережу вищих юридичних навчальних закладів, організувати середні юридичні школи з річним терміном навчання і шестимісячні курси перепідготовки працівників правоохоронних органів у республіках [84].

Було вжито і заходів з розширення середньої юридичної освіти в Україні. З 1935 р. розпочали діяльність річні, а потім дворічні юридичні школи у Києві, Харкові, Дніпропетровську й Одесі. Керував їхньою роботою Народний комісаріат юстиції УРСР. Ці школи деякий час діяли на Україні і після Великої Вітчизняної війни.

У другій половині 20-х – до кінця 30-х рр. ХХ ст. на території України розгорнула свою роботу радянська репресивна машина. Партія більшовиків і її каральні органи, нехтуючи правом, утверджували тоталітарний режим [309,

с. 128–150]. В Україні репресивну політику щодо національної освіти і науки здійснювала ВКП(б) [202, с. 10–14; 203].

Репресії стосувалися усіх галузей радянського життя, не оминули вони й освіти та української педагогічної інтелігенції [234]. Жертвами політичних репресій стали й українські педагоги, що, у свою чергу, завадило прогресивному розвитку шкільної освіти [253].

Таким чином, з кінця 20-х – до кінця 30-х рр. ХХ ст. українська школа зазнала серйозних втрат від радянського тоталітарного режиму.

По закінченні війни разом з відбудовою народного господарства розпочалася відбудова правової освіти в Україні. Відповідно до Постанови ЦК ВКП(б) "Про розширення і поліпшення юридичної освіти в країні" від 5 жовтня 1946 р., зокрема, передбачалося збільшити з 1947 р. контингент прийому студентів на перші курси юридичних факультетів університетів і юридичних інститутів, відкрити нові юридичні вищі і середні спеціальні навчальні заклади, забезпечити підготовку та видання підручників за галузями юридичної науки, збільшити прийом до аспірантури з питань права, організувати річні вищі курси вдосконалення кваліфікації юристів тощо.

Зауважимо, що на цьому етапі становлення правової освіти держава не приділяла особливого значення шкільній правовій освіті. Цей напрям освіти розвивався у зв'язку з необхідністю забезпечення народного господарства фахівцями-юристами із середньою та вищою освітою. Про викладання правознавства у школах не йшлося, очевидно, насамперед тому, що саме у ці роки зміцнюється тоталітарна система в державі. Остання була не зацікавлена в поширенні правових знань серед широких верств населення.

Разом із цим, варто визнати, що у 40–50-х рр. ХХ ст. розширюється мережа шкільної освіти, контингент учнів, педагогічних кадрів, матеріальна база. У цей період у радянській Україні було запроваджено загальну початкову освіту.

У 50–60-х рр. ХХ ст. завданням шкільної освіти було впровадження обов'язкової семирічної (восьмирічної освіти) у сільській місцевості та

десятирічної освіти у місті й до 1970 р. перейти до загальної середньої освіти в країні (додаток В). У цей час багато уваги приділяється зв'язку школи з виробництвом. Важливе значення для загальної середньої освіти цього періоду стало ухвалення у 1973 р. Верховною Радою СРСР "Основ законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту" [70, с. 93–94]. У подальші роки принцип трудового виховання в загальноосвітній школі був переважаючим в Україні.

У 70-ті рр. ХХ ст. спостерігалось поступове збільшення кількості студентів і викладачів у юридичних вищих і середніх спеціальних навчальних закладах республіки, видавалися нові підручники й навчальні посібники. Усе ж у якості підготовки студентів для практичної роботи істотних зрушень не відбулося [38]. В управлінні цими закладами процвітав формалізм, навчальний процес був надто політизований та ідеологізований [364, с. 4–8]. Єдиним важливим кроком держави середини 70-х рр. стало введення у структуру шкільної програми курсу "Основи радянської держави та права", який був покликаний не формувати правові знання й уміння, а лише ознайомити учнів із соціалістичним способом життя та господарювання.

Необхідно наголосити, що одразу після розпаду СРСР у 1991 р. і його політичної системи перед українським суспільством постала проблема створення нової правової системи. Це безпосередньо стало причиною переопрацювання теоретичної та навчально-методичної бази викладання правознавства у школі. Першочерговою на той час стала проблема методичного забезпечення навчального процесу викладання правознавства у школі, ознайомлення учнів з нормативно-правовою базою, що постійно оновлювалася, адже певний час навчання велося за застарілою програмою. Однак уже за часів незалежності в Україні зроблено чимало науково-обґрунтованих пропозицій щодо зміни застарілої системи викладання правознавства у школі, зокрема у 9 класі.

У період перебудови в СРСР й УРСР дуже поживилася діяльність різноманітних громадських організацій, активно створювалися партії,

правозахисні організації, які критикували радянський лад і тоталітарну радянську державу.

У зв'язку з поширенням правозахисного руху у другій половині 80-х рр. ХХ ст. в СРСР важливу роль у розвитку правової освіти починають відігравати правові громадські організації. Вони виступали з пропозиціями щодо зміни правової освіти в Україні, зокрема і шкільної.

Так, суттєву допомогу Міністерству освіти України у підготовці юридичних кадрів і становленні правової освіти почала надавати утворена в 1989 р. Українська Асоціація викладачів права [394, с. 33]. Дедалі помітнішою у справі розвитку юридичної науки й шкільної правової освіти стала діяльність створеної у 1991 р. Спілки юристів України [407].

Так, зокрема, на початку 90-х рр. ХХ ст. за безпосередньої участі фахівців СЮУ проводилися "круглі столи", де обговорювалися актуальні проблемні питання, що стосувалися різних галузей права. У їх роботі брали участь учені-юристи, представники різних навчальних закладів і наукових установ, юристи-практики, народні депутати України й інші зацікавлені особи. Метою діяльності таких "круглих столів" стало формування на рівні держави особистості з високою правосвідомістю та правовою культурою. На цих наукових форумах обговорювалися питання організації правової освіти населення, розробки для кожної категорії населення приблизних навчально-тематичних планів правового навчання. Створювалися програми і для школярів. На початок 90-х рр. ХХ ст. у школах навчальну дисципліну "Правознавство" вивчали лише у 9 класі, коли школярам у середньому було по 14–15 років, однак, на думку вчених-правників СЮУ, елементарні знання до цього віку вони вже повинні мати. Більше того, програмний курс не був обов'язковим для вивчення в усіх українських школах, тому вони висували тезу про доцільність уже з 10 років, тобто з 5 класу, надавати дітям необхідні знання про право. Пропонувалося також вивчати курс "Правознавство" не один рік, як було передбачено діючими на той час шкільними програмами, а сім років. Учені-юристи сходилися на думці, що неповнолітні, залежно від віку, мають знати, які є види правопорушень, які особливості їх праці,

які права й обов'язки щодо них мають батьки тощо. Разом з тим, учені-правники СЮУ розуміли, що забезпечити такий безперервний процес навчання школярів на той час було не під силу школам, оскільки вчителі, які викладали "Правознавство", переважно не мали юридичної освіти, читали правовий курс одночасно з історією і, крім того, не були юристами-практиками. З огляду на це ученими висловлювалися думки щодо необхідності для викладачів юридичних дисциплін загальноосвітніх і професійно-технічних закладів проводити навчально-методичні семінари із залученням юристів-практиків. Роз'яснювальну роботу пропонувалося також проводити і серед батьків, яким викладалися відповідні знання з права.

Оскільки осередки СЮУ функціонували майже в усіх регіонах країни й у її складі були представники всіх напрямів юридичної діяльності, то це все відіграло важливу роль у становленні шкільної правової освіти всієї України. Правники Спілки займалися розробкою навчально-тематичних планів правового навчання, брали участь у проведенні соціологічних опитувань серед різних верств населення з метою уточнення кола питань про правові знання, які вони мали засвоїти, отримуючи правову підготовку. Зазвичай за результатами таких досліджень планували подальшу роботу з правової освіти. Із цією метою СЮУ залучала до роботи вчених різних наукових установ [431].

Найдієвішим органом, який співпрацював із Спілкою у цьому напрямі, була Всеукраїнська міжвідомчо-координаційна методична рада з питань правової освіти населення [107, с. 5]. Важливо згадати й Українську правничу фундацію [408], яка, починаючи з моменту створення з травня 1992 р., активно сприяла становленню шкільної правової освіти в Україні. Так, у межах Освітньої програми "Конституція України" у 1997 р. Фундація видрукувала і поширила у школах один мільйон примірників тексту Конституції України і Конституції в малюнках для учнів початкових шкіл.

У січні 1998 р. було проведено тритижневий семінар для молодих викладачів конституційного права. Участь у заході взяли представники 18 юридичних навчальних закладів з різних регіонів України. У 1998–1999 рр. у

містах Черкаси та Львів було проведено два навчальні семінари для вчителів і методистів середніх шкіл [438]. Ці заходи було присвячено питанням викладання у середній школі курсу "Основи правознавства" та, зокрема, висвітлення в межах цього курсу положень Конституції. За сприяння УПФ видано і навчально-методичний посібник "Конституція України і основи правознавства в школі: книга для вчителя" (40 тис. примірників). Було також підготовлено та видано накладом 7 тис. примірників підручник "Конституційне право України". Улітку 1999 р. накладом 3 тис. примірників був опублікований довідник "Державний лад країн світу". Підготовлено серію із шести просвітницьких відеопрограм під назвою "Наш вибір", у яких відомі українські науковці й професори права представляли окремі основні положення та ідеї, що втілені в Конституції держави. Ці відеофільми були передані для показу майже до 30 регіональних телевізійних компаній, а також до понад 50 шкіл та закладів підвищення кваліфікації працівників середньої освіти [408].

У напрямі реалізації Програми "Український центр прав людини" УПФ було створено спеціальний навчальний курс "Права людини", який був схвалений Міністерством освіти України і почав із середини 90-х рр. факультативно викладатися у 10–11-х класах середніх загальноосвітніх навчальних закладів України. Також було підготовлено навчальний посібник "Права людини", методичні рекомендації для вчителів загальноосвітніх шкіл, гімназій і ліцеїв, який вийшов друком у 1996 р. накладом 4 тис. примірників і був розповсюджений МОН в усіх областях України. Наприкінці 1997 р. за сприяння УПФ було завершено роботу над підручником для школярів, що розроблявся відповідно до навчальної програми з курсу "Права людини". Він став доповненням попереднього навчального посібника. Підручник мав гриф Міністерства освіти, вийшов у світ у вересні 1997 р. накладом 5 тис. примірників і був безкоштовно поширений у школах України. Також УПФ узяла участь у підготовці та написанні підручника "Основи правознавства" для учнів 9 класів, який вийшов друком у листопаді 1997 р. накладом 400 тис. примірників.

Отже, у напрямі розбудови шкільної правової освіти УПФ було підготовлено збірку законодавчих актів щодо утримання в'язнів, програму курсу "Права людини" для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів, посібник "Права людини", методичні рекомендації для вчителів загальноосвітніх шкіл, гімназій і ліцеїв, підручник "Права людини" для учнів 10–11 класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв і гімназій, а також ця установа вела активну правовиховну й освітньо-просвітницьку роботу [408].

Крім громадських правничих організацій, до процесу створення нової системи шкільної правової освіти долучилися й МОН України, Міністерство внутрішніх справ України, Мін'юст України.

Так, у червні 1993 р. відбулася спільна Колегія Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти України, Міністерства України у справах молоді і спорту, на якій було розглянуто стан роботи органів МВС, освіти у справах молоді і спорту із запобігання злочинам і правопорушенням неповнолітніх [49, арк. 225–228]. Ця Колегія зібралася у зв'язку зі збільшенням правопорушень підлітками. Адже у 1992 р. ними було скоєно 34,9 тис. злочинів, що на 21,3 % більше, ніж у 1991 р. [49, арк. 229]. З огляду на вищезазначене нам цікаве рішення цієї Колегії, яке було спрямоване на поліпшення правової освіти у країні. Зокрема, ішлося про необхідність посилення правовиховної роботи учнівської молоді. Пропонувалося у навчальних планах загальноосвітніх шкіл, починаючи з 1993–1994 навчального року, передбачити збільшення кількості годин для викладання правознавства, більше того, зарахувати правознавство до обов'язкових дисциплін навчального плану (державний компонент) загальноосвітніх шкіл і професійних навчальних закладів [49, арк. 225]. Крім того, рекомендовано було сприяти включенню до навчальних планів за рахунок шкільного компоненту факультативів, курсів правового спрямування [49].

У 1992–1993 навчальному році, тобто одразу після проголошення незалежності України, у 9 класі у навчальних планах було запропоновано викладання курсу "Правознавство" за двома програмами: "Основи української держави і права" [285, с. 21–30], "Основи держави і права України" [263, с. 37–49].

Це було здійснено за аналогією до попередніх років, коли курс "Основи радянської держави і права" із середини 70-х рр. вивчався у цьому ж класі, звісно, з урахуванням політичної ситуації, що склалася після серпня 1991 р. Теоретичне обґрунтування викладання зазначеної дисципліни було зроблено науковцями Інституту держави і права АН України та Українською Асоціацією викладачів права [396, с. 33]. Учителі мали можливість обирати, за яким проектом програми викладати зазначений курс у школі, з розрахунку 1 год на тиждень, усього 34 год.

У загальноосвітніх школах I–III ступенів МОН України лише з 1995 р. для обов'язкового викладання було запроваджено курс "Основи правознавства", який став фундаментом для створення системи шкільної правової освіти. Навчальний курс спрямований на формування в учнів необхідних знань і навичок для активної, свідомої участі у процесі життєдіяльності соціуму, для спілкування з різноманітними інституціями суспільства та держави. Розроблені українськими вченими кілька програм з курсу "Основи правознавства" послідовно систематизували суму того матеріалу, який був конче необхідним для учнів. Ними чітко зумовлювалася і структура навчального курсу, оскільки тематика була підібрана таким чином, щоб її можна було реально опанувати протягом відведеного часу. Слід наголосити, що основна увага зверталася не на вивчення тексту нормативно-правових документів, які з плином часу змінюються, а на опанування базових, "вічних" принципів і положень юридичної науки.

Зазначений шкільний курс правознавства, що вивчався в 9-х класах загальноосвітніх навчальних закладів, було орієнтовано на такі завдання: "закласти основи системи правових поглядів і переконань учнів; ознайомити учнів з основами конституційного ладу України, дати початкові знання із цивільного, сімейного, трудового, кримінального й інших галузей права; поглибити знання учнів про походження, типи та форми держави, історію творення української державності; формувати навички правомірної поведінки, навчити учнів відповідно до норм права діяти в типових життєвих ситуаціях, виконуючи соціальну роль громадянина, глави чи члена сім'ї, робітника, фермера, підприємця, студента чи учня, власника майна тощо; виховувати в

учнів переконання в необхідності суворого дотримання законів, непримиренності до протиправної поведінки; виробляти у школярів уміння аналізувати суспільно-політичні події в Україні та світі, спираючись на знання з теорії та історії держави і права, користуватися вітчизняними нормативними та міжнародно-правовими актами, різноманітними джерелами права, юридичною літературою" [64, с. 51–52].

У 2001 р. цей навчальний курс було доповнено низкою положень, насамперед у напрямі подальшої адаптації навчального курсу до вікових особливостей учнів і тих політичних змін, які сталися у країні [378, с. 10–14; 101]. Зміни торкнулися, насамперед, збільшення годин на вивчення предмета в 9-му класі загальноосвітніх шкіл, гімназій і ліцеїв до 51 год (1,5 год на тиждень). Крім того, у новій редакції курсу було враховано зміни в освітній політиці держави, ті реформи, які відбулися в тогочасній українській школі, а також розвиток державно-правових інститутів після ухвалення Конституції України [228, с. 50–55; 347, с. 8–17].

Учені, які розробляли цей шкільний курс правознавства, ураховували те, що в більшості шкіл України правовий курс вивчався лише у 9-му класі, а тому він обов'язково повинен був мати завершений характер, забезпечений необхідним обсягом знань і навичок учнів. Відповідно до цього запропонований курс "Основи правознавства" не містив послідовного систематизованого викладу першооснов усіх головних юридичних дисциплін, а лише ту інформацію, яка була конче необхідною для учнів. Цим було зумовлено і структуру навчального курсу, яка дещо не узгоджувалася із традиційною для юристів послідовністю галузей права.

Спочатку викладалися необхідні теоретичні знання про самі поняття держава та право, про призначення цих інститутів у суспільстві і закономірності їх розвитку, розкривалися поняття правової держави як своєрідної загально визначеної мети сучасного державотворення, історико-юридичні знання. На основі одержаних базових знань згодом стало можливим вивчення основного змістового блоку курсу, присвяченого конституційним правам, свободам, обов'язкам людини і громадянина в Україні, знайомство з міжнародними

стандартами прав людини, вивчалися конституційні засади державного ладу України, інститути безпосередньої та представницької демократії, структура, функції, форми діяльності законодавчої, виконавчої та судової влади. І, нарешті, в останній частині курсу розглядалися окремі положення галузевих юридичних дисциплін, зокрема цивільного, земельного, трудового, сімейного, адміністративного і кримінального права [292, с. 78].

У ході вивчення курсу учні набували низку основних умінь, зокрема: "орієнтуватися в системі законодавства, користуватися джерелами права; під керівництвом учителя аналізувати зміст правових документів; володіти елементарною правовою термінологією; зв'язно і логічно викладати матеріал з морально-правових проблем; використовувати правову літературу, складати тези, конспекти, готувати короткі доповіді та виступати з ними, рецензувати, доповнювати відповіді інших учнів; брати участь в обговоренні, дискусії, аргументовано висловлювати і відстоювати свою думку, робити висновки; застосовувати правові знання для пояснення фактів навколишнього життя і вибору варіанта правомірної поведінки в різних життєвих ситуаціях" [262, с. 8–9].

Таким чином, із середини 90-х рр. ХХ ст. у загальноосвітніх навчальних закладах обов'язковим став курс "Основи правознавства", який був фундаментом для створення системи шкільної правової освіти. Він спрямовувався на формування в учнів необхідних знань і навичок для активної, свідомої участі у процесі життєдіяльності соціуму, для спілкування з різноманітними інституціями суспільства та держави.

Утвердження в Україні громадянського суспільства і розбудова на основі Конституції України суверенної, незалежної, демократичної, соціальної правової держави потребували суттєвої зміни підходів до формування нового покоління громадян України. Необхідними ознаками громадянина нашої держави мали стати: висока правова культура, послідовні демократичні переконання, уміння легальними засобами захищати загальновизнані суспільні цінності. Без належного рівня правових знань і навичок правомірної поведінки була неможлива свідома

участь особи в суспільному та державному житті. Правовій освіті громадян України в 90-х рр. ХХ ст. почали приділяти чималу увагу з боку держави, громадських інститутів та установ. Важливе місце в системі правової освіти належало загальноосвітнім навчальним закладам, де читався загальнообов'язковий курс "Основи правознавства".

Отже зазначимо, що становлення та розвиток правової освіти в Україні у 90-х рр. ХХ ст. зумовлені ступенем і характером розвитку українського суспільства та державності у конкретній історичній ситуації. Це стосувалося як юридичної науки й освіти загалом, так і її конкретних організаційних форм – наукових установ і навчальних закладів. Разом із тим, у становленні і розвитку цих установ та закладів було і є чимало особливого й повчального.

До проголошення незалежності України проблемам шкільної правової освіти на її території влада не приділяла великого значення. Тільки створені у другій половині 80-х рр. ХХ ст. правозахисні організації порушують питання стосовно недотримання прав і свобод у тоталітарній державі, і, як наслідок цього, відсутності системи правової освіти, зокрема і шкільної [180]. Уже після проголошення України новоствореними правничими громадськими організаціями, органами державної влади розпочато будівництво нової шкільної правової освіти України. Найбільший внесок у процес становлення нової системи шкільної правової освіти в 1990-х рр. ХХ ст. зробили громадські правничі організації, МОН України, Міністерство внутрішніх справ України, Мін'юст України [175].

2.3. Формування системи шкільної правової освіти в кінці XX – на початку XXI століття

Формування системи шкільної правової освіти у зазначений період відбувалося у контексті загальноісторичних і культурних процесів на теренах України і було спрямоване на задоволення потреб будівництва нової незалежної української держави.

У кінці XX – на початку XXI ст. проблема удосконалення національної шкільної правової системи освіти та приведення її у відповідність до визнаних у світі нормативів стала дійсно нагальною, і її розв'язання справляло і справляє безпосередній вплив на формування світогляду нової генерації українського суспільства.

Зазначимо, що після розпаду СРСР утворилася велика кількість незалежних держав. Перед цими державами, і перед Україною зокрема, постали складні завдання реформування шкільної правової освітньої системи, що проходило на тлі складних процесів трансформації суспільних відносин, загальної модернізації на шляху до демократизації суспільства [189]. Закономірно, що на межі нового тисячоліття становлення України як демократичної правової держави потребувало суттєвого підвищення правової культури всіх верств населення, а особливо представників органів влади всіх рівнів, неухильного дотримання всіма суб'єктами права вимог законодавства, кваліфікованого його застосування. Особливої значущості набуло питання формування правосвідомості громадянина нової незалежної держави.

Правове невігластво, як і правовий нігілізм, було характерним для значної частини населення пострадянських країн, що надавало проблемі правової освіти особливого значення. Складні соціально-політичні й економічні зміни, що відбулися та відбуваються в усьому світі, особливо в новостворених країнах, змусили замислитися над реаліями, які нас оточують, переоцінити усталені погляди та стереотипи поведінки, реформувати правову систему. Фактично,

відбувся демонтаж тоталітарної ідеології, під впливом якої раніше формувалася правосвідомість більшості населення.

У ході цих процесів змінилися і правові орієнтири. Розгалуженість національного законодавства характеризувалася рівнем запровадження загальнолюдських принципів і норм, що напрацьовані демократичними країнами і закріплені у відповідних деклараціях й інших правових документах міжнародного рівня. Досконалість правових норм, у свою чергу, стала основою гармонізації суспільних відносин і перманентного їх розвитку, що вважається необхідною умовою існування та стабільного розвитку країн у сучасному світі.

У кінці ХХ ст. особливого поширення набув погляд, який полягав у тому, що основи правових знань не повинні бути прерогативою лише вузького кола фахівців. Усі громадяни України отримали право на набуття необхідного їм мінімуму правових знань. Звичайно, це право розпочало забезпечуватися, насамперед, розгалуженою мережею загальних і спеціалізованих навчально-виховних закладів різних форм власності, широким правовим інформуванням населення через засоби масової інформації та культурно-освітні установи. Більше того, механізми створення правового громадянського суспільства передбачали, зокрема, надання правових знань усім громадянам у межах програм середньої освіти.

Проблеми необхідності реформування шкільної правової освіти були викликані і багатьма іншими чинниками. Зокрема, слабкі знання учнів і мала кількість годин, відведена на викладання правознавства, породжували проблеми дитячої злочинності та бездоглядності.

Таким чином, загальнокризова ситуація, яка складається в Україні у кінці ХХ – на початку ХХІ ст., особливо щодо правопорушень серед дітей і молоді, вимагала вдосконалення та реформування системи шкільної правової освіти, особливо у частині викладання "Основ правознавства". Це було досить серйозним і важливим питанням того часу і зрозуміло, що його розв'язання потребувало значних зусиль.

Насамперед, необхідна була перебудова всієї системи вивчення правових дисциплін у загальноосвітніх навчальних закладах, цілеспрямована систематична правовиховна робота у дитячому середовищі. Адже діти – індикатор здоров'я суспільства, його соціальної зрілості та рівня моралі.

На початку ХХ ст. у навчальному процесі загальноосвітніх закладів викладався курс "Права дитини". Головне завдання курсу "Права дитини" – виховання дітей з молодшого віку в дусі поваги до прав дитини і прав людини й основних свобод, піднесення культури прав дитини і прав людини, ствердження людської гідності та вартості особистості.

У викладанні прав дитини відслідковувалася та ж послідовність, що характерна для засвоєння будь-яких понять [305, с. 39–41]. У цій послідовності виділялися три етапи: I – знання про існування прав; II – розуміння їх суті та змісту; III – прагнення втілювати ці права в дійсність.

Ідея прав людини хвилювала все прогресивне людство упродовж багатьох століть. У 1948 р. ООН ухвалила та проголосила Загальну декларацію прав людини. Там наведені основні права, "виконання яких мають прагнути" всі у світі, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних й інших переконань, національного або соціального походження, майнового або іншого становища.

Особливе місце у питанні про права людини посідає проблема прав дітей, починаючи з 1924 р., коли була проголошена Женевська конвенція про права дітей, а також ухвалена у 1959 р. Декларація прав дітей. Проте ці документи були неповними, нечітко сформульованими, а сама тема маловідомою. Ситуація суттєво змінилася в 1989 р. з ухваленням ООН Конвенції про права дитини, яка містить повний перелік чітко визначених прав. Упродовж кількох років вона стала, без сумніву, найвідомішим документом із прав дитини, який ратифікувала більшість країн світу.

Особливістю нашого суспільства є те, що не лише діти, а й багато дорослих мало знають про існування Конвенції ООН про права дитини [239]. В Україні Конвенція ООН про права дитини набула чинності з 27 вересня 1991 р. [59, с. 1–

4]. У законотворчій діяльності щодо захисту, підтримки і допомоги дітям Україна намагалася виходити з гуманістичних принципів і вимог Конвенції ООН про права дитини й інших міжнародних договорів та угод, спрямованих на захист і гарантування прав та інтересів дитини.

Ці документи взято за відправні точки в законодавстві про права дітей. Після ознайомлення з ними можна вважати перший етап у викладанні прав дитини завершеним [193, с. 28–33]. Усе ж це лише початок у дуже непростому процесі засвоєння нових для дітей понять.

Чи не найскладнішим був другий етап, на якому діти мали досягти розуміння значення і глибинної суті цих прав. Головна складність полягала в тому, що наявність прав у дитини, причому не декларативних, а реальних, суперечить авторитарним підвалинам нашого ладу, які склалися впродовж десятиліть, спираючись на особливості менталітету нашого народу [236, с. 4–6].

Основний юридичний постулат правової демократичної держави, яку ми прагнемо побудувати в Україні, такий: інтереси особистості абсолютні, інтереси держави відносні.

Нас, наших батьків і дідів упродовж десятиліть привчали до думки, що державні інтереси треба ставити вище власних, що заради великої ідеї можна пожертвувати невинними людьми, що одна людина – ніщо порівняно з колективом чи партією. Лише сьогодні ми нарешті зрозуміли, що завданням правового суспільства є формування в кожній людині впевненості в самоцінності особистості, почуття власної гідності [250, с. 8–14].

Саме ці дві якості є основоположними у процесі формування особистості в демократичному суспільстві, де найвищими цінностями є свобода особистості, її людські та громадянські права.

Вивчення курсу прав дитини було запроваджене у 5–8-х класах загальноосвітніх навчальних закладів за рахунок варіативної складової навчального плану [319, с. 28–34].

Для того, щоб людина поважала закон, що є однією з ознак демократичного суспільства, вона повинна не лише його знати і розуміти,

виконувати правові приписи, а й мати відповідні особисті переконання щодо необхідності цього закону – тобто володіти правовою культурою. З огляду на це в державі в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. було проведено низку заходів, спрямованих на піднесення ролі шкільної правової освіти молоді, які відповідали міжнародним стандартам. Піднесення ролі прав людини у міжнародному та національному законодавстві стало необхідною запорукою демократизації суспільства, захисту природних прав людини від утиску з боку державних інститутів. Генеральна Асамблея ООН із 60-х рр. ХХ ст. приділяє дуже велику увагу активізації вивчення прав людини у школах усього світу, і цей процес набуває дедалі більшого значення для української системи шкільної правової освіти [426].

Не менше значення надавалося правовій освіті на регіональному рівні. Рада Європи за рекомендацією Комітету міністрів Ради Європи R (85)7 від 14 травня 1985 р. (додаток Б) запропонувала урядам країн-членів і тих країн, які ще не стали членами Ради Європи, ураховуючи їхні національні системи освіти та зміст базових законодавчих актів, усіляко сприяти викладанню та засвоєнню прав людини у школах [441]. Завдяки цьому в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. у багатьох школах України було запроваджено викладання в 10–11 класах курсу "Права людини". Зазначимо, що цей навчальний курс був запропонований для спеціалізованих шкіл, гімназій і ліцеїв з поглибленим вивченням права та соціально-гуманітарних дисциплін. Для цього курсу були розроблені спеціальні навчальні програми відповідно до спеціалізації загальноосвітнього навчального закладу. Ще у 1995 р. було теоретично обґрунтовано читання курсу на науковому рівні, що втілювалося в програму, рекомендовану МОН України для обговорення наукової та педагогічної громадськості України. Саме тому важливим елементом у структурі шкільної правової освіти і виховання України у кінці ХХ ст. став навчальний курс "Права людини" [190, с. 2–25].

Права людини й основні свободи дозволяють повною мірою розвивати і використовувати такі притаманні людині властивості, як розум, талант, свідомість і задовольняти духовні й інші потреби. Вони базуються на дедалі

потужнішому прагненні людства до такого життя, у якому притаманні з народження гідність і цінність кожної людської особистості будуть користуватися повагою та захистом. Ігнорування прав й основних свобод людини стає не лише особистою трагедією, а й створює передумови для соціальної та політичної нестабільності, породжує насилля, провокує конфлікти як усередині суспільства і країн, так і між ними.

Піднесення ролі прав людини у міжнародному та національному законодавстві стало необхідною запорукою демократизації суспільства, захисту природних прав людини від утиску з боку державних інститутів [329, с. 49–50].

Слід зауважити, що вже на міжнародному рівні розроблені цілі програми, які стосуються викладання та загальної просвітницької роботи з прав людини. Така діяльність на міжнародному рівні активно проводиться ще із 70-х рр. ХХ ст. Зокрема, ідеться про Міжнародний конгрес ЮНЕСКО з викладання прав людини (Відень, 1978), Міжнародний конгрес ЮНЕСКО з освіти, інформації та документації у галузі прав людини (Мальта, 1987), на яких державам пропонувалося створити дієву систему викладання та освіти у галузі прав людини, яка була б доступною для усіх категорій населення й охоплювала б усі рівні освіти. Міжнародний конгрес ЮНЕСКО з освіти прав людини і демократії (Монреаль, 1993) ухвалив Всесвітній план діяльності з навчання правам людини і демократії, де зазначалися головні цілі освіти у даній сфері та заходи з їх досягнення [211, с. 164–166].

Як бачимо, у міжнародній практиці існує багато напрацювань у сфері вивчення прав людини. На нашу думку, в Україні слід також сформувати розгалужену та багаторівневу систему освіти з питань прав людини. Вона стане одним із чинників змін у правосвідомості громадян України. Причому змін, орієнтованих на особистість і направлених на формування у суспільства глибокої поваги до прав людини та громадянина.

Важливим елементом у структурі шкільної правової освіти та виховання став навчальний курс "Права людини", який рекомендувалося для впровадження у старших класах.

Сенс запровадження цього курсу, починаючи зі школи, полягав у необхідності розвивати в людині зі шкільного віку почуття гідності, усвідомлення свого місця в суспільстві, своїх прав, поваги до прав інших людей. З огляду на це упродовж навчання у школі кожен учень мав ознайомитися з правами людини в межах його підготовки до життя, оскільки саме школа була і залишається тим осередком, де повинні навчати самоповаги та виховувати в кожній людині почуття власної гідності.

Курс "Права людини" став логічним продовженням курсу "Основи правознавства", який вивчається в 9-х класах загальноосвітніх шкіл, поглиблюючи знання про основні права людини і громадянина. Принциповою відмінністю цієї навчальної дисципліни стала її спрямованість на певну переорієнтацію у правовому світогляді школяра. Розрахований курс 1 год на тиждень упродовж двох років, усього 68 год. У разі поглибленого вивчення "Прав людини" у школах, ліцєях і гімназіях гуманітарного профілю рекомендувалося зберегти структуру курсу, але, згідно з навчальним планом, пропорційно збільшувати кількість годин на кожну тему і запланувати більше часу на повторення та практичні заняття [190, с. 2–25].

Головне завдання, яке мав розв'язати цей курс, виражалося у сприянні формуванню правового світогляду молоді, зокрема, її системи теоретичних поглядів на права й основні свободи людини, та відповідної активної життєвої позиції, ціннісних орієнтирів, ідеалів, переконань, принципів пізнання.

Крім того, запровадження цього курсу пов'язувалося і з необхідністю розвивати в людині зі шкільного віку почуття гідності, усвідомлення своїх прав, взаємозв'язку реалізації прав людини із суспільною системою, у якій вона живе, озброювати знаннями про захист прав людини, якщо їх порушено, та про механізм цього захисту. Разом із цим, упродовж навчання у школі, кожен учень мав ознайомитися з правами людини в межах його підготовки до життя, оскільки саме школа була і залишається тим осередком, що може і повинна навчити самоповаги та гідності кожну людину.

Вивчення курсу переконувало учнів, що рівень життя у демократичному суспільстві залежить від свободи та незалежності його членів, від рівня розвитку культури прав людини. Разом із цим, курс формував в учнів розуміння необхідності виконання демократичних законів як державними органами й організаціями, так й окремими особами. Крім цього, курс виховував у школярів упевненість у необхідності виконання правових обов'язків як важливої умови гармонійного життя у суспільстві, здатність приймати відповідальні рішення у різних життєвих ситуаціях, необхідних для виживання людини взагалі.

Виховання у школярів переконань у необхідності дотримання правових обов'язків – важлива умова підвищення ефективності профілактики правопорушень і шкідливих звичок, соціальної пасивності.

Запровадження цього курсу мало розв'язати і багато навчально-виховних завдань. Це, зокрема, виховання школярів у душі повної поваги до прав людини й основних свобод, у піднесенні культури прав людини, у ствердженні людської гідності та вартісності особистості.

Весь курс базувався на тому принципі, що права і свободи людини не є суто правовими та нормативними настановами, що ці правила поведінки людей впливають з моральних, етичних, політичних, культурних нормативів суспільства тощо.

Вивчення прав людини у школі мало на меті привести учнів до розуміння та сприйняття понять справедливості, рівності, свободи, миру, гідності, прав, демократії. Це усвідомлення одночасно було розумовим і практичним, базувалося на досвіді пережитого і відчутого.

У зв'язку з ухваленням у 1996 р. нової Конституції України у старших класах середніх шкіл було запроваджено викладання спеціального курсу "Конституція України" [214, с. 3–7]. Вивчення цього курсу сприяло підвищенню рівня знань учнів про конституційні права й обов'язки, Основний закон держави. Саме тому цей курс став частиною шкільної правової освіти України кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Спробою вдосконалення шкільної правової освіти в Україні стало викладання з 1998 р. в багатьох школах курсу "Практичне право" [302, с. 6–9]. Програма "Практичне право" заснована в Україні за сприяння американської освітньої організації "Street Law, Inc", навчально-методичного центру "Дебати" Інституту відкритого суспільства і Міжнародного фонду "Відродження" та завдяки підтримці значної кількості державних служб і громадських організацій України, що працювали з молоддю. Корпорація "Street Law" уже 30 років розробляє і втілює програми практичної правової освіти підлітків та молоді. Серед навчальних матеріалів "Street Law" – підручники для молоді, посібники для вчителів, збірники тестів і контрольних завдань, що перевидаються кожні чотири роки і є найпоширенішими у США. До досвіду "Street Law" зверталися в багатьох країнах світу, тільки у Східній Європі такі програми втілюються у 10 державах [334, с. 5–8].

Цю програму в Україні реалізовував інформаційно-методичний центр "Дебати" за фінансової та організаційної підтримки багатьох міжнародних організацій, зокрема Міжнародного фонду "Відродження", USAID, COLPI, Інституту відкритого суспільства (США) тощо. За цей час було проведено інтенсивне навчання для бажаючих узяти участь у програмі. В Україні "Практичне право" було презентоване командою авторів і кваліфікованих фахівців-тренерів, які мали відповідні міжнародні сертифікати і запроваджували програму в Україні [334].

Науковці й педагоги розробили навчальні матеріали і реалізували тренінгові програми з "Практичного права" для вчителів, працівників системи освіти, працівників соціальних служб для молоді, цикли навчальних занять для підлітків в інтернатах і колоніях для неповнолітніх, у клубах за місцем проживання, літніх навчальних таборах й у школах різних регіонів України.

В Україні програма "Практичне право" реалізовувалася за трьома напрямками. Перший – цикли тренінгових занять для підлітків у позакласний та позашкільний час, насамперед шкіл-інтернатів, дитячих будинків, притулків тощо та відповідні підготовчі тренінги для державних установ, організацій, соціальних

служб і громадських організацій, які працювали з підлітками і для підлітків (спільно з Державним комітетом молодіжної політики, спорту і туризму). Другий – програми і курси для загальноосвітніх навчальних закладів (спільно з МОН України). Третій – спеціальні тренінгові курси для юридичних факультетів вищих навчальних закладів України, що працювали за програмою "Юридичні клініки".

У межах програми "Практичне право" був розроблений і запроваджений експериментальний курс під такою ж назвою, і за згодою Міністерства освіти і науки України розпочав вивчатися у 8-му класі як факультативний курс чи курс на вибір [297, с. 6–8].

Програма "Практичне право" та її центральний компонент – курс для школярів "Практичне право" мали у своїй основі певну філософію, яку можна описати в трьох аспектах – загальнолюдському, правовому і педагогічному.

Викладання даного курсу було спрямоване на досягнення кількох завдань. Насамперед, він був пропедевтичним (підготовчим) для тих, хто вивчав курс "Основи правознавства", як обов'язковий у 9-му класі. З огляду на це курс "Практичне право" передбачав ознайомлення учнів з основними поняттями, що систематично викладалися в наступному році, але з поглибленою практичною спрямованістю. Слід зазначити, що курс 9-го класу мав суто інформаційний теоретичний характер і був розрахований на озброєння учнів базовими юридичними знаннями про основи теорії держави та права. На відміну від нього курс "Практичне право" – це набуття школярами цікавих і необхідних знань про право і закони в Україні, які вони могли використовувати в повсякденному житті: як потрапити на прийом до юриста; як не стати жертвою злочину; що робити, коли викликають до суду чи в міліцію; як влаштуватися на роботу, якщо тобі лише 14 років; як захистити свої права в школі, сім'ї, магазині тощо [300, с. 32–34].

Цей курс не був спеціальною юридичною освітньою програмою – це практичне застосування права у повсякденному житті. "Практичне право" – це набуття в процесі інтерактивного навчання системного досвіду, на підставі якого в учнів формували нові знання, навички і відносини, необхідні для

ефективного реагування на правові та юридичні питання за умов нашого складного суспільства, яке швидко змінюється.

"Практичне право" – це навчальний курс, що розповідав про закони і правила та їхню дію в повсякденному житті. Кожна покупка, контракт, створення сім'ї, розлучення, злочин, порушення правил дорожнього руху ставить людину віч-на-віч із законом. Закони супроводжують нас із моменту народження, захищають наші інтереси і допомагають зробити життя суспільства безпечним та комфортним [302, с. 6].

Курс "Практичне право" сприяв розвитку в учнів навичок критичного мислення, а також позитивному ставленню до принципів права, правової системи, справедливого правосуддя та участі громадян у підтримці демократії.

Існувало кілька підходів до запровадження "Практичного права" у навчально-виховний процес в Україні.

Перший ґрунтувався на використанні подій, які мали відношення до права: державних, професійних і регіональних свят, що дало змогу привернути увагу до важливості вивчення права. Учителі, вихователі або керівники клубів запрошували юристів для участі у класних виховних і навчальних заходах, якими були: дебати з правової тематики, конкурси з проведення ігрових судів, конкурси творів, есе, плакатів із проблем права, зустрічі з представниками громадськості, присвячені розв'язанню важливих проблем конкретної місцевості тощо.

Другим став спеціальний навчальний блок або курс на зразок "Практичного права". Це був найефективніший шлях поширення правових знань. Він запроваджувався у загальноосвітніх навчальних закладах для обов'язкового або факультативного вивчення. Окремі блоки "Практичного права" застосовували під час інших занять різного спрямування.

Для молодших дітей окремі блоки включалися до програм вивчення суспільних наук і літератури.

Третій шлях ґрунтувався на включенні програми "Практичне право" до планів роботи підліткових клубів, гуртків, планів позашкільної роботи навчальних закладів, навчальних таборів для підлітків і молоді [334, с. 5–8].

У 8-х класах загальноосвітніх шкіл було передбачено факультативне вивчення предмета "Практичне право". Як свідчить проведене дослідження, зазначена дисципліна у 2003–2004 навчальному році вивчалася в окремих школах у Чернівецькій, Рівненській, Тернопільській, Житомирській, Херсонській, Харківській, Хмельницькій, Івано-Франківській, Львівській, Кіровоградській, Київській, Закарпатській областях України [148, с. 34–40]. Зрозуміло, що це дуже мало, однак з кожним роком була помітною тенденція до поступового поширення викладання цього курсу в регіонах України.

Загальна характеристика процесу становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні буде неповною без дослідження проблем становлення курсу "Основи правознавства" в 9–11-х класах з поглибленим вивченням права (лицеїв, гімназій, класів) і вищих професійних училищ [343, с. 16–32]. Починаючи з 1998 р. і до 2007 р., учені працювали над створенням й удосконаленням програми та навчально-методичним забезпеченням викладання зазначеного курсу, зокрема науковці Інституту педагогіки НАН України й Інституту держави та права імені В. М. Корецького НАН України [333, с. 8–17].

Правові курси з поглибленим вивченням права були спрямовані на удосконалення профільної правової освіти. Так, курс "Основи правознавства" для 9–11 класів з поглибленим вивченням права та вищих професійних училищ формував правосвідомість молоді, яка в перспективі ставала кваліфікованими робітниками. Цей курс став першою спробою надання методичної допомоги педагогам щодо поступового поглибленого правового навчання учнів у загальноосвітній школі та в закладах професійно-технічної освіти. При його розробці авторами було враховано досвід, напрацьований у Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Полтаві, Мукачеві й інших містах України. Особливістю курсу було визначення оптимального обсягу змісту знань, що відповідало віковим можливостям учнів, забезпечувало єдність навчання і

виховання. Матеріал курсу згрупований відповідно до загальнопедагогічних принципів безперервності, наступності, єдності, послідовності, які становлять методологічну основу правовиховної роботи. Зазначені принципи реалізовані, зокрема, на трьох рівнях формування правових знань учнів шкіл і професійних училищ шляхом поступового збільшення обсягу, ускладнення та поглиблення змісту правового матеріалу, починаючи з першого рівня (9-й клас) і далі поступово вже до вищих (10–11-й класи). Це стосувалося і відповідних напрямів, рівнів освітньо-виховної діяльності професійно-технічних закладів освіти. Поетапний відбір змісту, правового матеріалу за ступенем складності сприяв систематизації знань, доступності сприйняття, глибшому усвідомленню їх цілісності.

Зміст курсу, тематика навчального матеріалу відповідали діючому законодавству. Особлива увага приділена питанням, що стосувалися господарського права, яке регулює організацію і порядок економічної діяльності, а також правовідносини між її суб'єктами. Питання правового регулювання господарських відносин, які передбачені для засвоєння у цьому курсі, вивчалися за вибором, залежно від професійної спрямованості училища. Викладання курсу планувалося із розрахунку 2 год на тиждень, 68 год на рік (9 клас), 2 год на тиждень, 68 год на рік (10 клас), 2 год на тиждень, 68 год на рік (11 клас) [343, с. 23–37].

Курс "Правознавство для юридичних ліцеїв і спеціалізованих юридичних класів" був запропонований у 1999 р. у зв'язку з невинним зростанням кількості середніх навчальних закладів, де поглиблено вивчалися юридичні дисципліни. Це було характерною рисою тогочасного шкільного будівництва, вагомим свідченням підвищення ролі правових цінностей у житті українського суспільства. Такі навчальні осередки нового типу переважно вирізнялися високим рівнем викладання, професіоналізмом й ентузіазмом викладачів, глибокою зацікавленістю учнів. Водночас для них були характерні відсутність єдиних підходів до структури й обсягу знань, якими мають оволодіти учні, аматорство у розв'язанні багатьох складних педагогічних і юридичних питань,

незбалансованість навчальних планів з очевидним ухилом у бік окремих юридичних дисциплін.

Науковцями Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України за участю Асоціації учителів права м. Києва була розроблена програма цього курсу [347]. У 2002 р. було запропоновано ще один варіант програми викладання "Правознавства для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства" [228, с. 50–55]. Ці курси вивчалися у старших класах (10–11 класи) з інтенсивністю 3 год на тиждень.

Таким чином, у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. у загальноосвітніх навчальних закладах України, хоч і не в повному обсязі, усе ж склався правовий блок дисциплін, які певною мірою відповідали вимогам часу і складали у цих навчальних закладах неперервний цикл шкільних правових дисциплін. Як частина загальної культури людства, що втілює основи цивілізованої, гуманістичної організації життя суспільства, право покликане сприяти його розвитку загалом, а також формувати головні засади поведінки людей, зокрема молоді, виховувати переконання у справедливості й необхідності морально-правових настанов, неприпустимості їх порушень, соціально-правову активність. Адже саме в підлітковому, юнацькому віці закладаються основи свідомості людини, фундамент подальшого формування особистості. Тож важливо у період розвитку пізнавальних інтересів дати достатні правові знання, сформувати стійкі принципи поведінки, закласти основу мотиваційної сфери особистості.

Отже, протягом останніх десяти років становлення і постійних змін сучасна шкільна правова освіта мала такий вигляд. Курс "Основи правознавства", як і раніше, вивчається у 9 класі. МОН України запропонувало п'ять програм для вивчення правознавства у школі: "Основи правознавства" (за ред. І. Б. Усенка) та "Основи правознавства" для учнів 9 класу (авт. І. І. Котюк), "Права людини", "Правознавство для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства". Причому остання програма у двох варіантах – автора Н. А. Ткачової та колективу авторів за ред. І. Б. Усенка. Формуванню в

учнів навичок практичного застосування набутих знань у найтипівіших життєвих ситуаціях сприяє курс "Практичне право", який викладається за рахунок годин варіативної складової базового навчального плану у 8 класі (за ред. О. І. Пометун) [379, с. 15; 380, с. 21–22]. Крім того, для вивчення у загальноосвітніх навчальних закладах пропонувався курс "Права дитини" [356, с. 6–8].

Зазначимо, що така картина змісту шкільної правової освіти не була характерною для всіх загальноосвітніх навчальних закладів України, а лише для профільних гуманітарних чи шкіл з поглибленим вивченням правознавства. У решті загальноосвітніх закладів обов'язковим для викладання залишався курс у 9 класі – "Основи правознавства".

Навчально-методична база зазначених курсів постійно вдосконалювалася завдяки, зокрема, підручникам і навчальним посібникам: "Основи правознавства" 9 кл. (за ред. І. Б. Усенка, 2002, 2003); "Основи правознавства" 9 кл. (І. І. Котюк, 2002); "Основи правознавства" 9 кл. (О. Д. Наровлянський, 2001, 2002); "Основи правознавства" 9 кл. (В. С. Журавський та ін., 2004); "Конституція України і основи правознавства" 9 кл. (за ред. І. Б. Усенка, 1999); "Практичне право" (ред. О. І. Пометун, 2002, 2003); "Світ права" 9 кл. (О. І. Пометун та ін., 2004) тощо [64, с. 51–52].

У 2006–2007 навчальному році у зміст курсу "Основи правознавства" було внесено низку змін у зв'язку із реформами, що відбувалися в українському суспільстві [393, с. 30–32]. Ці зміни стосувалися діяльності Верховної Ради та місцевих рад. Адже відповідно до змін у законодавстві вони формувалися шляхом виборів на пропорційній основі, а термін їхніх повноважень складав не чотири, а п'ять років.

Зміни торкнулися і діяльності Кабінету Міністрів, адже цей орган став формуватися парламентом, зокрема його коаліційною більшістю.

Разом із цим у Верховній Раді за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій утворювалася коаліція депутатських фракцій, до складу якої входила більшість народних депутатів від конституційного

складу Верховної Ради. Коаліція формувалася протягом одного місяця з дня відкриття першого засідання Верховної Ради, що проводилося після виборів або протягом місяця з дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді. Коаліція депутатських фракцій відповідно до Конституції вносила пропозиції Президенту щодо кандидатури Прем'єр-міністра та кандидатур до складу Кабінету Міністрів [381, с. 3–9].

Президенту України було надано право достроково припиняти повноваження Верховної Ради, якщо: "протягом одного місяця у Верховній Раді не утворено коаліцію депутатських фракцій відповідно до ст. 83 Конституції України; упродовж 60 днів після відставки Кабінету Міністрів не сформовано персональний склад нового Кабінету Міністрів; протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися" [381, с. 4–5].

Рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради ухвалювалося Президентом після консультацій з головою Верховної Ради, його заступниками та головами депутатських фракцій.

Згідно зі змінами до Конституції право законодавчої ініціативи у Верховній Раді стало належати лише Президенту, народним депутатам та Кабінету Міністрів, тобто Національний банк України з цього переліку був вилучений.

Рахункова палата почала здійснювати контроль не лише за використанням, а й за надходженням коштів державного бюджету.

Генеральний прокурор України призначався на посаду та звільнявся з посади Президентом України. Верховна Рада могла висловити недовіру Генеральному прокурору, наслідком якої ставала його відставка. Зазначені зміни набрали чинності з 1 січня 2006 р.

Було внесено і низку інших змін, на які вчителі мусили орієнтуватися в процесі викладання курсу правознавства. Крім того, учителі зосереджували учнів також на вивченні питань цивільного, сімейного, трудового, житлового законодавства, оскільки саме в цих галузях протягом 2003–2006 рр. відбулися значні зміни. Постійно змінювалося і навчально-методичне забезпечення курсу [389, с. 68–70].

Актуальними при вивченні курсу "Основи правознавства" у 2005–2007 рр. були також проблеми, що мали практичне значення для учнів, зокрема: "питання організації місцевого самоврядування, що стосувалося кожної особи, яка була членом відповідної територіальної громади; правового регулювання підприємницької діяльності: її організаційно-правових форм, процедури реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності, ліцензування певних її видів, членство у фермерському господарстві тощо; урегулювання земельних відносин, що цікавить значну частину учнів та їх батьків і не лише тих, які проживають у сільській місцевості. Це питання права власності на землю, підстави його набуття і припинення, земельні сервітути, оренда земельних ділянок, порядок розв'язання земельних суперечок тощо; нові аспекти трудових правовідносин, зокрема при роботі на приватних підприємствах (працевлаштування, контракт, оплата праці); права споживачів і способи їх захисту відповідно до змін, унесених у законодавство; система оподаткування в нашій державі: функції податків, суб'єкти й об'єкти оподаткування, порядок стягування податків тощо" [381, с. 3–7].

На межі тисячоліть людство і наша держава вступили в добу масового опанування досконалими інформаційними технологіями, здійснювався перехід до стадії глобальної інформатизації суспільства. З огляду на це ще наприкінці ХХ ст. й особливо на початку ХХІ ст. розроблялася та впроваджувалася централізована інформаційна система забезпечення навчального процесу шляхом підключення її до глобальної комп'ютерної інформаційної мережі, створення спільних науково-педагогічних закладів, інноваційних структур (центрів), поліпшувалося інформаційне забезпечення впровадження в їх діяльність новітніх типів зв'язку, створювалися інформаційні банки даних.

Незважаючи на нетрадиційність для української правової доктрини запропонованої моделі уявлень про систему правових знань, вона була продуктивною як з позицій і відповідності тим об'єктивним реаліям, на відображення яких вона спрямована, так і з позицій актуальності повернення правової системи України від радянських правових принципів до традиційних принципів континентальної правової системи.

Відповідно до цієї тези поступово коригувалася і система шкільної правової освіти. За таких умов юриспруденція трансформувалася з галузевого на функціональний рівень. Викладання права стало, передусім, інтерактивною комунікацією учня та вчителя з необхідним обсягом інформаційних джерел, що стосувалося історичних засад предмета, його фундаментального базису і новітніх напрацювань практичного законодавства з метою здобуття учнем такого мінімального рівня знань й умінь, який дозволить йому пройти відповідну офіційну сертифікацію національного або міждержавного рівня. Вважалося, що після цього учень став фахівцем, придатним для практичної роботи на відповідній посаді [249].

У контексті цих змін національна правова освіта не обмежувалася лише середньою школою. Вона виконувала й важливе соціальне замовлення держави: формування правового інтелектуального потенціалу України, забезпечення висококваліфікованими фахівцями галузі народного господарства, науки, культури. Загальні шляхи розв'язання цього й інших завдань були визначені у Програмі правової освіти населення України, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. [81]. Ця програма стала ще одним кроком на шляху становлення шкільної правової освіти й передбачила забезпечення необхідних умов для набуття і використання правових знань широкими верствами населення, закріпила основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи з їх реалізації. У Програмі зазначалося, що правова освіта населення – це процес засвоєння знань про основи держави і права, виховання у громадян поваги до закону, до прав людини, адекватного ставлення до порушень закону та правопорядку. Правова освіта відповідно до цього документа мала бути обов'язковою в усіх дошкільних виховних, середніх загальноосвітніх, професійних навчально-виховних, ВНЗ, навчальних закладах підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів. У Програмі наголошувалося на важливості безпосередньої участі юристів у поширенні правових знань, органічному поєднанні правової освіти із загальною середньою та професійною освітою, культурою, політичним, економічним, моральним, естетичним та іншими формами виховання. До

досягнень цієї програми також належить уведення у систему загальноосвітньої підготовки викладання у 9 класі загальнообов'язкового курсу "Основи правознавства". Однак реалізація цієї програми проходила дуже повільно [359, с. 44–45]. Саме тому постала необхідність розробки нової, дієвішої програми правової освіти населення.

Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001 було затверджено нову Національну програму правової освіти населення, яка стала ще одним кроком на шляху становлення шкільної правової освіти [101]. Національна програма правової освіти населення передбачила подальше створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань і навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначила основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації.

Метою Програми стало підвищення загального рівня правової культури й удосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, виховання у них поваги до права.

Зазначена Програма визначила правову освіту населення як комплекс заходів виховного, навчального й інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами правових знань і навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації ними своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків. Крім того, у Програмі зазначалося, що правова освіта є складовою частиною системи освіти і має на меті формування високого рівня правової культури та правосвідомості особи, її ціннісних орієнтирів й активної позиції як члена громадянського суспільства.

Визначила Національна програма й етапи надання правової освіти, зокрема в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти.

Так, у дошкільних виховних закладах дітям надавалися початкові знання про норми поведінки, звички щодо їх виконання, виховувалася повага до батьків, вихователів, ровесників, людей похилого віку тощо.

У дошкільних виховних закладах правова освіта зазвичай мала характер гри, вона здійснювалася на основі програм і методичних рекомендацій, що затверджувалися МОН України.

У початковій школі запроваджувалися елементи правової освіти у структурі інших предметів. Так, наприклад, учням пропонувалося читати й обговорювати тексти з вітчизняної історії права, Конституції України, про повагу до людини, її честі та гідності тощо.

На виконання Національної програми правової освіти населення і з метою широкого інформування підростаючого покоління про правову політику держави та законодавство України наказом Міністра освіти і науки України 26 листопада 2002 р. № 674 було затверджено Положення про проведення Всеукраїнського конкурсу творчих робіт учнів 10–11 класів загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів "Мої права" [68, с. 1–14].

З метою підвищення рівня правової культури учнівської молоді, формування поваги до права, загальнолюдських і національних правових цінностей та на виконання зазначеного наказу МОН України протягом грудня 2002 р. – травня 2003 р. було проведено Всеукраїнський конкурс творчих робіт учнів 10–11 класів загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів "Мої права".

Всеукраїнський конкурс творчих робіт учнів 10–11 класів загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів "Мої права" проводився з метою: "формування необхідної системи правових знань, поваги до держави та права, принципів і навичок правомірної поведінки; виховання соціально-правової активності учнівської молоді; формування умінь і навичок активного захисника прав людей; сприяння зростанню ролі органів управління освітою, загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів, методичних і соціальних служб у популяризації знань про права, свободи людей, їх обов'язки" [68, с. 1–2].

До початку проведення конкурсу, з ініціативи організаційного комітету та за наявності відповідних фінансових можливостей, у загальноосвітніх і

професійно-технічних навчальних закладах проводились акції, присвячені Всесвітньому дню дитини (перший понеділок жовтня) та Всесвітньому дню прав людини (10 грудня). У контексті цього організувалися та проводилися зустрічі з юристами, представниками правоохоронних органів і соціальних служб, диспути, брейн-ринги, конференції з проблем: "Взаємодія моралі і права", "Боротьба зі шкідливими формами дитячої праці", "Захист материнства і дитинства у законодавстві України та на практиці", "Соціально-правовий захист дітей, підлітків та молоді", "Торгівля людьми", "Захищеність людини у правовій державі" тощо. Конкурс проводився за трьома номінаціями на кращі: твір, реферат, плакат. Упродовж 2002–2005 рр. у загальноосвітніх навчальних закладах країни постійно проводилися подібні конкурси наукових робіт школярів.

На виконання цієї ж Програми у жовтні 2004 р. у Харкові на базі Харківського гуманітарного університету проведено фінальний етап II Всеукраїнського турніру юних правознавців [420]. Згодом також на базі цього ВНЗ у 2005 р. було проведено III Всеукраїнський турнір юних правознавців [419].

У Програмі розвитку юридичної освіти на період до 2005 р. зазначалося про практику створення у школах-інтернатах класів з поглибленим вивченням правових дисциплін, особливо у сільській місцевості. Також було приділено увагу розробці нових навчальних програм правової освіти для загальноосвітніх, професійно-технічних і ВНЗ [76].

Визначними та знаменними на шляху становлення шкільної правової освіти стали 2006–2007 рр. Адже у червні 2006 р. у Києві відбувся "круглий стіл" представників Управління координації правової роботи та правової освіти Мін'юсту України, МОН України, Академії наук, педагогічних ВНЗ і шкіл України [410].

У ході дискусії представники юридичної, наукової та педагогічної громадськості України дійшли спільного висновку, що у межах викладання загальнообов'язкового курсу "Основи правознавства" у 9-му класі середньої

школи якісна правова освіта неможлива. В Україні постала нагальною потреба упровадження безперервної правової освіти, починаючи з дошкільного навчального закладу, з наступним продовженням у школі та ВНЗ.

На першому етапі йшлося про впровадження правознавчих курсів у 5–8-х класах та в початковій школі. Поряд із цим, учасниками "круглого столу" було порушене питання підвищення рівня правових знань учителів правознавства, початкових класів і вчителів, що викладають дисципліни, у які інтегруються правові знання [410].

Мін'юст та МОН України у 2007 р. створили спільну робочу групу, яка зайнялася розробкою Концепції безперервної правової освіти в Україні та Плану заходів щодо її впровадження [421].

Підсумовуючи вищезазначене, слід підкреслити, що у досліджуваній нами період у переважній більшості загальноосвітніх навчальних закладів України спостерігаються значні здобутки в системі викладання правознавчих дисциплін.

У цих закладах, починаючи з початкової школи, у 5–6-х класах вивчаються курси: "Права дитини", "Практичне право", "Основи правознавства", "Права людини", "Громадянська освіта".

Величезні можливості у правовій освіті дає курс "Практичне право", рекомендований до вивчення учням 8-х класів.

У 9-х класах загальноосвітніх навчальних закладів вивчається курс "Основи правознавства".

Варто зазначити, що у досліджуваній нами період щорічно зростала мережа шкіл і класів з поглибленим вивченням курсу "Основи правознавства". Доцільність збільшення годин з даного курсу підтверджувалася і тим, що учні навчальних закладів з поглибленим вивченням правознавства демонстрували ґрунтовніші знання з правознавства на турнірах і Всеукраїнських учнівських олімпіадах.

Проголошений у нашій країні курс на побудову демократичної правової держави не може бути здійснений без підвищення рівня правової культури та її

складової частини – правової освіти та правового виховання. Правова освіта – це довготермінова програма для населення, і вона повинна мати безперервний цикл, починаючи зі школи.

Формування нового світогляду мало базуватися на загально визнаних, загальнолюдських, демократичних засадах. Ґрунтовними елементами правової держави є права та свободи людини. Верховенство прав і свобод особистості, визнання їх найвищими цінностями, виховання й освіта в дусі поваги та дотримання прав людини – головна мета духовного розвитку нашої держави.

Рекомендація комітету міністрів Ради Європи щодо викладання і запровадження знань про права людини у школах від 14 травня 1985 р. (додаток Б) пропонувала урядам країн Європи, ураховуючи їхні національні системи освіти та зміст базових законодавчих актів, усіляко сприяти викладанню та засвоєнню прав людини у школах [441]. Саме запроваджений курс "Права людини" сприяв упровадженню шкільної правової освіти.

Для дорослого самостійного життя школа мала забезпечити кожну дитину (підлітка) первинними, життєво необхідними відомостями про права й обов'язки громадянина.

Основним завданням курсу стало виховання школярів у дусі повної поваги до прав людини й основних свобод, у піднесенні правової культури, утвердженні людської гідності та цінності людської особистості. Таке вивчення покликане втілити в життя засади гуманізму, толерантності й цивілізованого співжиття.

Виховання у школярів переконань у необхідності дотримання правових обов'язків – важлива умова підвищення ефективності профілактики правопорушень і шкідливих звичок, соціальної пасивності.

На початку ХХІ ст. у структуру шкільної освіти введено курс "Громадянська освіта", який вивчається за рахунок варіативної складової. Хоча цей курс не мав суто правового спрямування, однак, на нашу думку, його зміст більшою мірою зачіпає і ці важливі питання, адже він сприяв розвитку демократичної, політичної культури, формуванню громадянської

компетентності, політико-правових знань, гідності і відповідальності молодих людей, усвідомлення та визнання ними демократичних принципів життя і пріоритету прав людини.

У сучасній шкільній освіті курс "Громадянська освіта" розглядається як комплекс інтегрованих знань і процес розвитку та поширення цих знань як необхідного компонента громадянського суспільства.

Спецкурси "Громадянська освіта" та "Ми – громадяни України" вивчалися у досліджуваний період факультативно лише у Кіровоградській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Житомирській, Харківській, Рівненській, Волинській, Хмельницькій, Київській областях [148, с. 34–40].

Отже, створена система правової освіти учнів у загальноосвітніх навчальних закладах значно поглиблювала правовий світогляд учнів, формувала активну життєву позицію, повагу до прав і свобод людини та громадянина.

Таким чином, у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. у загальноосвітніх навчальних закладах України, хоч і не в повному обсязі, склався правовий блок дисциплін, які певною мірою відповідали вимогам часу і складали у цих навчальних закладах неперервний цикл шкільних правових дисциплін.

Зазначимо, що це не було характерним для всіх загальноосвітніх навчальних закладів України, а лише для профільних гуманітарних чи шкіл з поглибленим вивченням правознавства. У решті загальноосвітніх закладів на кінець граничного терміну нашого дослідження обов'язковим для викладання продовжував залишатися курс у 9 класі – "Основи правознавства".

Висновки до другого розділу

Упроваджувати високу правову культуру в суспільстві неможливо без зусиль сучасної школи, системи освіти загалом, демократизації засад, що базуються на загальнолюдських цінностях. Даючи загальну характеристику проблемам становлення і розвитку шкільної правової освіти в Україні, ми з'ясували, що шкільна правова освіта цього періоду розвивалася у контексті розвитку загальнокультурних та освітніх процесів країни.

Тенденції розвитку сучасної системи вітчизняної середньої освіти свідчать про серйозні зміни у її нормативно-правовій базі та змісті. Однак очевидним є той факт, що зміни суті середньої освіти в Україні не встигали за змінами форми.

Варто зазначити також, що значний внесок у процес становлення шкільної правової освіти зроблено громадськими правничими організаціями, зокрема СЮУ та УПФ. За їх сприяння й ініціативи покладено початок формуванню блоку правових предметів у загальноосвітніх закладах України, які з 90-х рр. ХХ ст. складають шкільну правову освіту.

Важливу роль у цьому процесі на етапі становлення шкільної правової освіти відіграли МОН України та Мін'юст України. Підсумком спільної роботи громадських правничих організацій та зазначених міністерств стало введення у навчальні плани загальноосвітніх закладів обов'язкового для вивчення у 9 класі курсу "Основи правознавства".

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. у загальноосвітній школі, хоч і не в повному обсязі, склався правовий блок дисциплін, який певною мірою відповідав тогочасним вимогам правової освіти. Обсяг і зміст обов'язкового курсу з правознавства визначався для загальноосвітніх навчальних закладів потребою суспільства у вихованні правосвідомого громадянина, а для професійно-технічних, ВНЗ і закладів післядипломної освіти, крім того, – ще й високими вимогами до освітнього, освітньо-кваліфікаційного рівня особи. У загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти здійснювалася широка позакласна і позааудиторна робота з правового навчання і

виховання, до якої залучалися вчені, представники правозахисних організацій, працівники правоохоронних органів, інші фахівці в галузі права. Правова освіта здійснювалася із застосуванням новітніх інформаційних технологій, зокрема елементів дистанційного навчання [185].

Той фундамент, який було закладено у шкільній правовій освіті у досліджуваній нами період, дає підстави говорити про запровадження у 2007 р. у загальноосвітніх закладах України цілого блоку правових дисциплін або системи шкільної правової освіти, починаючи з дошкільного віку. Так, у дошкільних виховних закладах дітям надавалися початкові знання про норми поведінки, звички щодо їх виконання, виховувалася повага до батьків, вихователів, ровесників, людей похилого віку тощо. У дошкільних виховних закладах правова освіта зазвичай мала характер гри, вона здійснювалася на основі програм і методичних рекомендацій, які затверджені МОН України. У початковій школі були запроваджені елементи правової освіти у змісті інших предметів. В основній та старшій – викладалися предмети правового змісту. Це "Права дитини" (5–6 клас), "Практичне право" (7–8 клас), "Основи правознавства" (9 клас), "Права людини" (10–11 клас). Крім того, у школах гуманітарного спрямування створювалися класи з поглибленим вивченням правознавства або профільні класи. На початку ХХІ ст. у шкільні програми було введено новий курс "Громадянська освіта", який формував в учнів уявлення про основи демократичної, політичної культури, громадянської компетентності, політико-правових знань. Усе це дає підстави говорити про початковий етап складання системи безперервної шкільної правової освіти в Україні [168]. Наступним етапом розвитку шкільної правової освіти має стати її концептуальне та нормативно-правове закріплення.

Крім того, у процесі становлення та розвитку шкільної правової освіти виокремлено три періоди. В основу періодизації покладено відповідні моменти, через які пройшов процес становлення шкільної правової освіти, що знайшли закріплення і відображення у нормативно-правових актах держави.

У нашому дисертаційному дослідженні процес становлення та розвитку шкільної правової освіти пропонуємо ділити на такі три періоди:

Перший – формування нових засад шкільної правової освіти в умовах незалежної держави 1991–1995 рр. Нижня хронологічна межа цього періоду зумовлена Актом проголошення незалежності України, верхня – ухваленням Програми правової освіти населення. Характеризується цей період розпочатою роботою над створенням програми для шкільного курсу правознавства на старих радянських принципах викладання правознавства у школі; вивченням основ законодавства молодій державі; запровадженням у школах викладання курсу "Основи правознавства", як курсу за вибором, а з 1995 р. – обов'язкового для викладання в усіх загальноосвітніх закладах України.

Другий – пошуку дієвої моделі шкільної правової освіти 1995–2001 рр. Верхня хронологічна межа визначається ухваленням Національної програми правової освіти населення, що надала поштовх розвитку шкільної правової освіти. Крім курсу "Основи правознавства", у загальноосвітніх закладах започатковано вивчення факультативно чи на вибір й інших курсів правового змісту: "Права дитини", "Практичне право" тощо. Створюються нові програми з курсу "Основи правознавства", які врахували ті зміни, що сталися в державі у процесі демократизації суспільства. Активізується робота громадських правничих організацій, спрямована на підтримку розвитку шкільної правової освіти. Органи державної влади та ВМКМР активно підтримують цей процес, пропонуючи різні заходи правовиховної роботи серед учнівської молоді. У вищих органах державної влади з'являється розуміння необхідності розвитку шкільної правової освіти.

Третій – складання системи шкільної правової освіти у 2001–2007 рр. Верхня хронологічна межа зумовлена прийняттям спільного наказу МОН України та Мін'юсту України № 460/762/7, який затвердив склад міжвідомчої робочої групи з розроблення Концепції безперервної правової освіти у системі загальноосвітніх навчальних закладів. На цьому етапі збільшується кількість годин, відведених на вивчення курсу "Основи правознавства" у загальноосвітніх навчальних закладах. У школах започатковано викладання різноманітних елективних курсів, як то: "Права людини", "Досліджуючи гуманітарне право",

"Правові основи підприємницької діяльності" тощо, створюються школи, класи, де поглиблено вивчають предмети правового циклу. Розвивається профільна освіта, традиційними стають учнівські олімпіади з правознавства. До того ж на цьому етапі налагоджується підготовка педагогічних кадрів для викладання правознавства у загальноосвітніх навчальних закладах, робляться спроби концептуального визначення шкільної правової освіти, обговорюється нова модель розвитку. Розпочато складання системи шкільної правової освіти.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ОСНОВНИХ ФУНКЦІЙ І НАПРЯМІВ ШКІЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ

3.1. Шкільна програма з правознавства: еволюція та теоретичне обґрунтування

Освіта як сфера соціальної практики була і залишається конструктивним фактором еволюції суспільства. Першим напрямом розв'язання цього завдання у досліджуваний період був перехід від окремих альтернативних наукових педагогічних шкіл до системи варіативних інноваційних технологій у контексті тогочасної педагогіки розвитку. Перспективною була ідея створення навчальних програм з урахуванням інтересів і здібностей дитини, а не її підлаштування під них, як це було характерно для радянської директивної системи освіти [232, с. 3–10].

Розробка та підготовка шкільної програми з правознавства розпочалася одразу після проголошення Україною незалежності у 1991 р. [51]. Представники кількох пострадянських правових шкіл розпочали роботу над теоретичним обґрунтуванням основних функцій і напрямів шкільної правової освіти. Наслідком їх роботи стали необхідні для школи програми зі шкільного курсу правознавства. Так, як зауважувалося у попередньому розділі, ці документи визначили основні напрями і зміст шкільного курсу правознавства. Спробуємо і ми детальніше проаналізувати теоретичне обґрунтування українськими вченими шкільної правової освіти у досліджуваний період.

Уперше основні функції і напрями шкільної правової освіти України було теоретично обґрунтовано на початку 90-х рр. ХХ ст. Науково-дослідним інститутом (НДІ) теорії і методів виховання АПН СРСР та доповнено Головним навчально-методичним управлінням загальної середньої освіти МНО УРСР у програмі зі шкільного правового курсу, тобто, ще до проголошення незалежності України [394, с. 40–59]. Кардинальних змін у системі шкільної

правової освіти вимагали соціально-економічні та політичні процеси перебудови в СРСР, проголошення у 1990 р. державного суверенітету України [378, с. 3–8]. Саме тому, аналізуючи основні положення цієї програми, варто враховувати тогочасні історичні події та політичні процеси, які, безперечно, вплинули на її підготовку.

Необхідність побудови у країні правової держави, процеси демократизації і гласності, вимагали посилення уваги до виховання у молоді громадянськості, основ моральної і правової культури.

Дотримання законів – конституційний обов'язок й один із головних показників правової культури. Без цього неможливо було здійснити перебудову економічних і політичних відносин, поглибити демократію, здійснити ідею самоврядування народу, добитися свободи слова, друку, успішно вести боротьбу з негативними явищами суспільного життя; бюрократизмом, безвідповідальністю, дармоїдством, соціальною пасивністю тощо.

У центр правової системи оновленого суспільства ставилася людина з її інтересами, складним духовним світом. Ось чому тоді до структури шкільної програми було введено розділ про права людини, що відповідало принципу пріоритету загальнолюдських цінностей.

Саме тому у межах змісту курсу школярам було запропоновано обговорення негативних сторін розвитку тогочасного українського суспільства (випадків беззаконня, масових репресій, корупції тощо). Уперше вчителі одержали право розповідати школярам про подібні факти, події і явища, наголошувати на причини та можливі шляхи їх усунення. Історизм у викладанні права передбачав також звернення до історії правових учень, правових систем, у доступній для дев'ятикласників формі і в межах відведеного програмою часу [92, с. 51–59].

Такими діями автори цієї шкільної програми з курсу правознавства науковці НДІ теорії і методів виховання АПН СРСР та Головного навчально-методичного управління загальної середньої освіти МНО УРСР намагалися пробудити в учнів інтерес до права, до аналізу морально-правових ситуацій, спонукати до правової

самоосвіти, що відповідало вимогам юридичного всеобучу. Вони були переконані, що освоєння учнями правових знань доцільно починати з показу широкого, багатогранного світу правових відносин, які існують у суспільстві, що, на їх думку, сприяло певному емоційному настрою на оволодіння правовими знаннями.

У цій програмі було враховано і той аспект, що учні вивчали правовий курс в умовах здійснення глибоких соціально-політичних змін, які зачіпали і правову сферу суспільства. У той час розпочинався процес створення, по суті, нової державності на території СРСР. Викладати вчителю у школі курс правознавства було дуже важко, адже перед ним на той час постало завдання постійного оновлення своїх правових знань, він мусив не догматично підходити до програми, а творчо її перебудовувати з урахуванням правової ситуації в суспільстві, що швидко змінювалася.

При аналізі програми стає зрозумілим, що вона надавала певну свободу вчителям у розподілі навчального часу і виборі форм вивчення матеріалу. Тематика змісту програми розкривала основне інформаційне навантаження на перші кілька тем, причому до певної міри вузлові, головні ідеї їх були відбиті в наступних темах. Такий розподіл матеріалу передбачав, що від засвоєння певного мінімуму школяр перейде до своєрідного тренінгу і практичного застосування здобутих знань. Новий же обсяг інформації логічно і без перевантаження школярів накладався на основний мінімум.

Вивчення курсу правознавства націлювало вчителя на формування і розвиток навичок самоосвіти та самовиховання учнів. Він мав навчити школярів навичкам, методиці пізнання, умінню аналізувати різні життєві ситуації, які несли у собі морально-правовий зміст.

Важливе місце у запропонованій ученими програмі посіли питання юридичної та моральної відповідальності неповнолітніх і дорослих, показ причин й огидної суті таких злочинів, як крадіжка, хуліганство, наркоманія тощо [92].

Зміст програми дав можливість використовувати міжпредметні зв'язки. Під час вивчення навчального матеріалу вчитель мав можливість проводити роботу над наскрізними поняттями курсу: влада, держава, право, закон, правова держава,

державний суверенітет, союзний договір, мораль, моральна і правова відповідальність, особа, громадянин, законність, суверенність, права людини [92].

З огляду на той час, у який була підготовлена ця програма, варто зазначити, що розподіл годин у ній був орієнтовним. Програма передбачала проведення як мінімум трьох повторювально-узагальнюючих уроків. Перший з них передбачав закріплення й узагальнення змісту перших двох розділів. На ньому пропонувалося провести дискусію (бесіду) про поняття правова держава, особа, громадянин, правова культура. Два інших уроки пропонувалося присвятити питанням здійснення прав людини, дотримування законності всіма громадянами й організаціями (установами).

Разом із цим у програмі поглибленіше розглядалося законодавство УРСР, а для вивчення питань, пов'язаних із Декларацією про державний суверенітет України, розробкою нової Конституції республіки, Союзним договором були передбачені спеціальні заняття. Знаково, що історичні і культурні традиції народу України, його морально-правові норми мали місце під час опрацювання всіх тем програми.

Розробники цієї програми вважали, що основні вміння, які формувалися у процесі вивчення курсу, мали допомогти учням оволодіти основами правової культури. Школярі навчалися оцінювати з моральних і правових позицій свої вчинки та вчинки інших; орієнтувалися в інформації, керувалися у своїй поведінці вимогами, передбаченими моральними і правовими нормами. Програма була розрахована на 1 год вивчення на тиждень, усього 34 год, у тому числі 6 год – резервний час учителя [92].

Основним завданням програми з основ радянської держави і права було виховання громадянськості, озброєння учнів знаннями про права людини, вміннями їх реалізувати, керуючись переважно інтересами Батьківщини, народу, розумінням єдності прав й обов'язків, того, що "визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, і рівних невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості і загального миру" [92].

У тісному зв'язку із цим завданням було інше – формування правової та моральної культури як єдності глибоких правових і моральних знань, поваги до соціальних норм, готовності дотримуватися їх у своїй поведінці.

Розробниками програми пропонувалося на уроках постійно використовувати основні положення Декларації про державний суверенітет України, законів та підзаконних актів республіки, що мало пробуджувати в учнів національну самосвідомість і гідність, викликати почуття громадянина Української суверенної держави.

Крім того, розроблена програма та пропонований до вивчення матеріал сприяли профілактиці правопорушень, пияцтва, алкоголізму, наркоманії, куріння.

Необхідно також зазначити, що програма складалася із чотирьох розділів: "Розділ 1. Держава. Право. Мораль; Розділ 2. Державний устрій; Розділ 3. Права людини у суспільстві, що оновлюється; Розділ 4. Правопорушення і покарання" [92].

Отже, можемо констатувати, що першою спробою обґрунтувати викладання шкільного курсу правознавства стала програма з "Основ радянської держави і права", яка була підготовлена українськими вченими в період між ухваленням Декларації про державний суверенітет та Актом проголошення незалежності України.

Разом із тим, у 1991 р. було підготовлено ще одну альтернативну програму для викладання шкільного курсу правознавства – програму курсу "Основи української держави і права", де також теоретично обґрунтовувалися основні функції і напрями шкільної правової освіти на той час [285, с. 21–30]. Зокрема, автори дотримувалися думки, що одержання учнівською молоддю, а саме школярами, правових знань було не лише однією з важливих умов формування правової держави, профілактики всіляких правопорушень серед них, а й важливою основою захисту їх прав та інтересів. Саме тому правове навчання та виховання учнівської молоді було метою не лише виховання у людини належного

рівня правової культури та правової свідомості, а й формування громадянина своєї держави.

На початку 90-х рр. ХХ ст. недоліки в організації та проведенні правової підготовки молоді, зокрема й учнівської, призвели до того, що окремі її права грубо порушувалися, а значна частина злочинів та інших правопорушень скоювалася саме цією категорією громадян. Ситуація, що склалася в той час із правовим навчанням і вихованням учнів у школі, серйозні недоліки в цій справі (відсутність підручників, науково обґрунтованої навчальної програми, інших навчально-методичних розробок, незабезпеченість правового курсу викладацькими кадрами тощо) вимагали рішучих заходів щодо поліпшення стану справ у цій галузі.

Одним із перших кроків, спрямованих на підвищення якості правового навчання школярів і стала розробка програми із шкільного курсу "Основи української держави і права" у 1991 р. Її було побудовано з урахуванням результатів розвитку юридичної науки та новітнього на той час законодавства України, практики його застосування в умовах шкільного життя. Програма містила вивчення таких питань, як історичні умови виникнення і розвитку держави та права, основи конституційного ладу України, правові взаємовідносини між громадянами і державою, гарантії забезпечення прав й інтересів громадян, а також вивчення окремих галузей та інститутів права (адміністративного, цивільного, сімейного, трудового, кримінального тощо).

Особливу увагу у програмі приділено з'ясуванню проблем, пов'язаних з правовим урегулюванням суспільних відносин школярів. Зокрема, розглядалися питання їхнього правового становища, особливості адміністративної та кримінальної відповідальності, укладання та припинення трудових договорів з неповнолітніми тощо. Адже саме ці нагальні проблеми були актуальні на початку 90-х рр. ХХ ст.

Програма складалася із восьми розділів: "Розділ I. Держава та право (основні поняття); Розділ II. Конституційне право; Розділ III. Адміністративне

право; Розділ IV. Цивільне право; Розділ V. Сімейне право; Розділ VI. Трудове право; Розділ VII. Природа та право; Розділ VIII. Кримінальне право" [285].

До програми увійшло 30 загальних правових тем і розрахована вона була також на 34 год та побудована так, що в межах вивчення тем розділів учителю надавалася певна свобода у розподілі навчального часу, включаючи і повторення. При освоєнні курсу вчитель мав урахувувати ухвалення Верховною Радою України нових законів і здійснювати відповідний відбір нормативного матеріалу та творчо пов'язувати його із життям.

У 1992 р. було також розроблено й опубліковано проект програми курсу "Основи держави і права України" для 9-х класів загальноосвітніх шкіл групою українських учених Інституту держави і права НАН України [263, с. 37–49]. Потреба у розробці цієї програми була викликана необхідністю удосконалення попередніх, а також постійними змінами в законодавстві країни.

Головним завданням пропонованої програми курсу "Основи держави і права України" розробники вважали відродження національної самобутності української школи, організацію систематичного, цілеспрямованого впливу на учнівську молодь, який формував би основи її правового світогляду, систему правових уявлень, правові переконання, настанови, почуття й емоції, навички і потреби активної правомірної поведінки у повсякденному житті. Крім того, у програмі обґрунтовано низку цілей, яких необхідно було досягти при вивченні шкільного курсу правознавства. Відповідно до її змісту учні отримували основи знань про головні ознаки правової держави, шляхи її розбудови, теоретичні уявлення про типи і форми держави, право, його галузі і джерела, громадянське суспільство, історію становлення української національної державності. Також школярами вивчалися першооснови конституційного ладу України: державно-правові форми безпосередньої демократії, організації діяльності Верховної Ради України; компетенції Президента й уряду держави, співвідношення централізму і місцевого самоврядування, основні принципи правосуддя, правовий статус органів юстиції, прокуратури, адвокатури, міліції, спеціальних правоохоронних служб тощо. Ця програма націлювала на озброєння дітей правовими знаннями,

необхідними для виконання відповідальних соціальних ролей у майбутньому: громадянин незалежної України, глава або просто член сім'ї, студент, робітник, службовець, підприємець, фермер, власник або наймач житлового приміщення, власник майна, суб'єкт договору купівлі-продажу тощо. Разом із цим розроблена програма сприяла наданню молоді випереджаючої первісної правової інформації, заклала основи системи її правових поглядів і настанов для правильного сприйняття подальшої соціальної інформації, юридичної оцінки своїх і чужих дій, блокуванню стихійного формування викривленої правосвідомості і формуванню навичок правомірної поведінки, глибокої особистої переконаності у необхідності побудови правової держави. І головне, програма дала можливість виробляти у школярів уміння аналізувати суспільно-політичні події у широкому міжнародному контексті, тісно пов'язувати права людини і права народів, активно відстоювати ідеали миру та миролюбства, боротися з проявами расизму і шовінізму, захищати у встановленому законом порядку свої особисті і громадські інтереси та права, а також інтереси і права інших громадян [263].

Автори програми курсу "Основ держави і права України" наголошували на тому, що справжня повага до закону, насамперед, ґрунтується не на загрозі примусу, не на жорстокості можливої кари, а на вихованні відповідних інтересів і потреб до дотримання правових норм, на розумінні закону як міри свободи, а не поневолення, як головного засобу захисту людиною своїх прав.

В основу підготовленого проекту програми було покладено принцип "тема – урок, розділ – чверть". Разом із цим перелік основних тем мав суто рекомендаційний характер. Учителю було рекомендовано об'єднувати вивчення кількох тем, пропонувати окремі теми учням для самостійного опрацювання, змінювати послідовність розгляду конкретних питань, детальніше висвітлювати проблеми, що мали особливе значення для тієї місцевості, регіону чи учнівського колективу, де проживали школярі.

Програма була розрахована для вивчення із розрахунку 1 год на тиждень, усього 34 год. Вона складалася із чотирьох розділів: "Розділ I. Держава. Право. Суспільство; Розділ II. Державний устрій України; Розділ III. Основні права й

обов'язки громадян України; Розділ IV. Правопорушення і юридична відповідальність" [263].

Отже, курс "Основи держави і права України" (у навчальних планах "Правознавство", 9-й клас) у 1992–1993 навчальному році викладався, як уже зазначалося вище, на вибір учителів за двома програмами, підготовленими науковцями Інституту держави і права НАН України імені В. М. Корецького та Української Асоціації викладачів права й опублікованих в "Інформаційних збірниках Міністерства освіти України", № 13, 15–16 за 1992 р. [396, с. 33].

У більшості шкіл України викладання велося переважно за програмою, запропонованою фахівцями Інституту держави і права імені В. М. Корецького. Ця програма постійно удосконалювалася у зв'язку із розбудовою українського суспільства, постійним оновленням нормативно-правової бази держави. Згодом, у 1996, 1998 рр. її було доопрацьовано і видано окремими виданнями у видавництві "Перун" [64, с. 51–52; 66, с. 16–32].

Набутий досвід теоретичного обґрунтування питань шкільної правової освіти дав змогу у 2001 р. уточнити низку положень програми, підготовленої О. М. Мироненком й І. Б. Усенком, насамперед, у напрямі подальшої адаптації навчального курсу до вікових особливостей учнів. Пропонована програма стала вдосконаленим варіантом програми, яку було вперше опубліковано у 1992 р. Програма розрахована на вивчення курсу правознавства в 9-му класі загальноосвітніх шкіл, гімназій і ліцеїв протягом 51 год (1,5 год на тиждень). Нова редакція програми врахувала зміни в освітній політиці держави, ті реформи, які відбулися в тогочасній українській школі, а також розвиток державно-правових інститутів після ухвалення Конституції України [64, с. 51–52].

Запропонована програма для викладання шкільного курсу "Основи правознавства" у загальноосвітніх навчальних закладах не містила послідовного систематизованого викладу першооснов усіх головних юридичних дисциплін, а лише ту інформацію, яка була конче необхідною для

учнів. Обумовлена структура програми дещо не узгоджувалася із традиційною для юристів послідовністю галузей права.

Спочатку у змісті програми викладалися необхідні теоретичні знання про самі поняття держава та право, про призначення цих інститутів у суспільстві і закономірності їх розвитку, розкривалися поняття правової держави як своєрідної загальноновизначеної мети тогочасного державотворення; історико-юридичні знання, потім проблеми, присвячені конституційним правам, свободам, обов'язкам людини і громадянина в Україні, знайомство з міжнародними стандартами прав людини, вивчалися конституційні засади державного ладу України, інститути безпосередньої та представницької демократії, структура, функції, форми діяльності законодавчої, виконавчої та судової влади. І, нарешті, в останній частині розробленої програми розглядалися окремі положення галузевих юридичних дисциплін, зокрема цивільного, земельного, трудового, сімейного, адміністративного і кримінального права.

Таким чином, уже у кінці 90-х рр. ХХ ст. науковцями було теоретично обґрунтовано особливості викладання шкільного курсу правознавства. Підготовлені програми стали підґрунтям для викладання курсу "Основи правознавства" у 9 класі загальноосвітніх навчальних закладів України.

У середині 90-х рр. ХХ ст. фахівцями було теоретично обґрунтовано і викладання курсу "Основи правознавства" для 9–11 класів учнів з поглибленим вивченням права та вищих професійних училищ [343, с. 16–32]. Необхідно було і врахувати специфіку навчання учнів професійно-технічних училищ, що значно відбивалося на змісті запропонованих фахівцями програм. Оскільки розраховані вони на поглиблене вивчення предмету, то для них відводилося 2 год на тиждень, або 68 год на рік у кожному класі.

Програма з основ правознавства була однією з перших спроб надати методичну допомогу педагогам щодо поступового поглибленого правового навчання учнів у загальноосвітній школі та в закладах професійно-технічної освіти. Адже вчені розуміли необхідність вивчення права не лише в 9 класі загальноосвітніх навчальних закладів, а й поглиблено за бажанням школярів. При

розробці програми було враховано досвід, напрацьований у різних містах України. Її особливістю стало визначення оптимального обсягу змісту знань, що відповідало віковим можливостям учнів, забезпечувало єдність навчання і виховання. Матеріал згрупований відповідно до загальнопедагогічних принципів безперервності, наступності, єдності, послідовності, які становили методологічну основу правовиховної роботи. Зазначені принципи реалізовані, зокрема, на трьох рівнях формування правових знань учнів шкіл і професійних училищ шляхом поступового збільшення обсягу, ускладнення та поглиблення змісту правового матеріалу, починаючи з першого рівня (9-й клас) і далі поступово вже до вищих (10, 11 класи) [343, с. 23–37]. Це стосувалося і відповідних напрямів, рівнів освітньо-виховної діяльності професійно-технічних закладів освіти. Поетапний відбір змісту, правового матеріалу за ступенем складності сприяв систематизації знань, доступності сприйняття, глибшому усвідомленню, цілісності знань.

Багато тем програми містили питання, що стосувалися господарського права, яке регулює організацію і порядок економічної діяльності, а також правовідносини між її суб'єктами. Автори програми пропонували питання правового регулювання господарських відносин, які були передбачені в темах, вивчати за вибором, залежно від професійної спрямованості професійно-технічного училища. Стосовно учнів шкіл із поглибленим вивченням права, то для них розробниками пропонувалося засвоєння лише окремих питань із цих тем на вибір педагога.

Продовженням процесу впровадження у навчальний процес школи програм для поглибленого вивчення шкільного курсу правознавства стало запровадження у 2001 р. програми "Правознавство для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства" [228, с. 50–55]. Вона складалася із трьох частин: "Частина перша – Основи теорії держави і права; Частина друга – Основи публічного права України; Частина третя – Основи приватного права України" [228]. На забезпечення цієї програми її авторами були підготовлені і навчальні посібники.

Зазначена програма відрізнялася від розробленої науковцями Інституту держави і права НАН України – "Правознавство" для юридичних ліцеїв і спеціалізованих юридичних класів [347, с. 8–17]. Адже науковці Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України за участю Асоціації учителів права м. Києва розробили зазначену вище рекомендаційну програму з метою надання практичної допомоги викладацькому складу. Підготовлена ними програма не мала на меті формалізувати навчальний процес у закладах з поглибленим вивченням юридичних дисциплін або поставити під сумнів можливість наявності у ліцеях, гімназіях, спеціалізованих класах загальноосвітніх шкіл своїх авторських програм і навчальних планів. Право на власну позицію, вважали автори програми, мали навчальні заклади, які діяли під патронатом провідних юридичних установ, ВНЗ і наукових інститутів країни, залучали до викладання висококваліфікованих фахівців – кандидатів і докторів юридичних наук.

Програма охоплювала найважливіші юридичні дисципліни, які вивчалися майбутніми правознавцями, і за обсягом передбачених у ній теоретичних знань наближалася до вимог, що висувалися до студентів ВНЗ першого рівня акредитації. Крім того, вона передбачала те, щоб випускники юридичних ліцеїв (класів) після нетривалого, протягом одного року, навчання з метою оволодіння, насамперед професійними практичними навичками, могли у спрощеному порядку дістати вищу освіту за освітнім рівнем "молодший спеціаліст".

Розподіл годин і тем програми та їх послідовність мав орієнтовний характер. Учителю рекомендувалося вільно маневрувати в межах програми, об'єднувати або розділяти конкретні теми, змінювати обсяг відведеного для них часу тощо.

Програма розрахована на два роки навчання (10 та 11 класи) з інтенсивністю 3 год на тиждень. Навчальні заклади, де для вивчення правознавства було відведено більшу або меншу кількість годин, мали можливість відповідно змінити запланований програмою розподіл часу.

Наступним етапом у процесі теоретичного обґрунтування шкільної правової освіти став 2002 рік. Саме тоді фахівці Науково-методичного центру професійно-технічної освіти й Інституту педагогіки та психології професійної освіти АПН України розробили проект програми для професійно-технічних навчальних закладів, який значно удосконалив попередню програму [382, с. 78–79]. Програма, фактично, відобразила специфіку викладання правознавства у професійно-технічних навчальних (ПТУ) закладах. Адже формування правосвідомості учнів різних професійно-технічних навчальних закладів було органічно пов'язане з диференціацією і мало свої особливості.

На основі цієї програми у ПТУ пропонувалося: формувати уявлення про право як про частину загальної культури людства, виховувати переконання, що право – це соціальна цінність, яка ґрунтується на принципах істини, справедливості й гуманізму; органічно поєднувати матеріал, що вивчається, із життям, реальними перетвореннями у країні, що сприяло усвідомленню молодими людьми правової організації життя суспільства, взаємозв'язку з ним, відчуттю відповідальності перед українською державою, громадянами якої вони були; роз'яснювати, аналізувати нове законодавство, ухвалене у процесі формування суверенної і незалежної правової держави України.

Програмою було рекомендовано диференційований підхід у викладанні правового курсу залежно від профілю ПТУ. Крім того, рекомендувалося залучати до навчально-виховного процесу працівників правоохоронних органів, шефів, студентів педагогічних і юридичних ВНЗ з метою ефективнішого усвідомлення учнями правових знань, виховання у них потреби дотримання вимог законності. Зверталася увага і на забезпечення принципу єдності пізнавальної і практичної діяльності учнів, формування навичок самостійного застосування правових норм у конкретних ситуаціях, повсякденному житті, боротьбі з правопорушеннями, у правоохоронній діяльності самих учнів.

Формування правової і професійної свідомості учнів мало здійснюватися в органічній єдності за умови забезпечення зв'язку між викладанням правової дисципліни і профілем майбутньої професії. Саме тому, з дидактичного погляду

програма, що була запропонована, стала формою відображення основного змісту навчального предмета з метою формування у майбутніх робітників правових знань відповідно до їх професії.

Програма курсу містила такі теми, у яких розкривалися питання про сутність і призначення права, висвітлювалися поняття й ознаки правової держави, послідовно були викладені основні відомості про конституційне, цивільне, господарське, трудове, адміністративне, кримінальне, екологічне, сімейне, цивільно-процесуальне право. Особлива увага приділялася важливим з погляду вивчення майбутніх робітників питань правового регулювання господарських відносин.

Багато тем вивчалися на вибір залежно від професійної спрямованості училища, частина з них відповідала питанням, що стосувалися особливостей правового регулювання в окремих галузях господарства.

Програма була розрахована на 34 год і побудована таким чином, що в межах вивчення тем викладачу надавалася повна свобода розподілу навчального часу, включаючи і повторення. Відповідно до орієнтовного тематичного плану і програми курсу з основ правових знань для професійно-технічних навчальних закладів України, схвалених комісією з правознавства Науково-методичної ради Міносвіти України, було створено підручник "Основи правових знань" [289, с. 6–10].

Одним із важливих завдань загальної середньої освіти в Україні на початку ХХІ ст. було формування правосвідомості та правової культури учнівської молоді. Розв'язання цього завдання покладалося на відповідні правові предмети в основній та старшій школі, насамперед на курс "Основи правознавства". Особливістю навчання правознавства в досліджуваній період було те, що воно спрямовувалося не тільки на підвищення рівня правової освіченості учня, але й на поєднання правових знань із внутрішньою позицією особистості, розвиток у нього здатності керуватися відповідними знаннями в його суспільному та повсякденному житті, уміння діяти відповідно до вимог права, закону [204, с. 3].

У 2006–2007 навчальному році викладання правознавства у середніх освітніх навчальних закладах здійснювалося за програмою, розробленою вітчизняними вченими ще у 2001 р. [262, с. 8–9].

На основі цієї програми вчитель мав урахувувати процеси еволюції суспільного життя і суспільних відносин, що зумовлювали постійне вдосконалення правових актів з метою приведення їх у відповідність із рівнем розвитку нашої держави й суспільства. Розуміння сутності та необхідності цих процесів учнями потребувало розгляду на уроках змін у правовій системі України, викладених в історичному аспекті. Особлива увага приділялася положенням конституційного законодавства, адже саме воно у 2004–2007 рр. зазнало найкардинальніших змін. Учні мали добре засвоїти форму державного правління України, систему органів державної влади, повноваження органів місцевого самоврядування, форми безпосередньої та представницької демократії, основи виборчого права (принципи, стадії виборчого процесу, тип виборчої системи, важливість участі громадян в управлінні державою тощо). Адже зазначені зміни з об'єктивних причин не були відображені у підручниках і навчальних посібниках.

З огляду на це вчителі в 2006–2007 навчальному році змушені приділяти увагу як ретельному їх роз'ясненню на уроках, так і розвитку вмінь учнів самостійно працювати з текстами юридичних актів – Конституцією та законами України.

Із 2003 р. старша школа в Україні функціонувала як профільна, що дало змогу повніше реалізувати принцип особистісно-зорієнтованого навчання, створило сприятливі умови для врахування індивідуальних особливостей, інтересів і потреб учнів, формування у них орієнтації на певний вид майбутньої професійної діяльності.

Для профільних класів було розроблено програму "Правознавство для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства" [228, с. 50–55]. Вона протягом 2003–2005 рр. була забезпечена посібниками "Основи теорії держави і права", "Основи публічного права України" й "Основи приватного

права України", виданих видавництвом "Версія" [224; 225; 226]. У цих навчальних посібниках ураховано найновіші досягнення теорії держави та права, а також окремих галузей права України на сучасному етапі.

Формами профільної підготовки із правознавства на початку ХХІ ст. були не лише поглиблене вивчення відповідних предметів правового змісту, а й факультативи та курси за вибором. Поглиблене вивчення правознавства, крім розширення і поглиблення змісту правової освіти, мало сприяти формуванню стійкого інтересу до предмета, розвитку відповідних компетентностей і здібностей учнів, їхньої орієнтації на професійну діяльність, де б могли бути застосовані одержані знання.

Серед нових форм організації профільного навчання у досліджуваній період найефективнішими й найпоширенішими були елективні курси, тобто обов'язкові для відвідування курси за вибором учнів. Учням профільних груп і класів з поглибленим вивченням правознавства пропонувалися елективні курси двох типів: курси, що забезпечували вивчення основних профільних предметів: "Історія держави і права України", "Історія держави і права зарубіжних країн", "Судова риторика", "Нотаріальне діловодство", "Права людини", "Досліджуючи гуманітарне право" тощо; курси, що виконували функцію внутрішньо профільної спеціалізації навчання та структурування індивідуальних освітніх траєкторій: "Виборче законодавство України", "Органи державної влади", "Екологічне законодавство", "Правові основи підприємницької діяльності" тощо [204, с. 5].

Правова освіта на початку ХХІ ст. спрямовувалася, насамперед, на формування певного рівня знань із правових дисциплін, на ранню допрофесійну (довузівську) підготовку школярів, які хотіли пов'язати своє подальше навчання із закладами юридичного профілю.

Разом із цим, у досліджуваній період в усіх профільних класах було передбачено вивчення профільних правових спецкурсів за авторськими програмами з окремих галузей права. У класах правового профілю відповідно до навчального плану передбачалися такі спецкурси: "Основи конституційного

права України та зарубіжних країн", "Основи теорії держави і права", "Основи цивільного та сімейного права", "Основи криміналістики і судових експертиз", "Основи трудового права", "Основи екологічного права", "Основи адміністративного права", "Основи кримінального права".

Запропоновані для учнів курси відповідали їх віковим особливостям, підвищували внутрішню мотивацію та професійну орієнтацію, формували як загальні, так і спеціальні вміння й навички, тому вчителю доводилося ретельно відбирати, структурувати та позиціонувати навчальну інформацію, добирати ті способи діяльності учнів на уроках, що дозволяли максимально досягти поставлених перед курсом за вибором завдань.

Цікавим і практично значущим для учнів профільних класів (груп) був запропонований у 2004 р. новий курс "Досліджуючи гуманітарне право", завданням якого стало виховання поваги до людської гідності, потреби у дотриманні соціальних норм у будь-яких життєвих ситуаціях, здатності прийти на допомогу тим, хто її потребує [88, с. 1–8]. Курс викладався за програмою та підручником, рекомендованим МОН України [204, с. 6].

Разом з вивченням правового курсу у 9 класі в середині 90-х рр. учні активно розробляли питання безперервності правової освіти у школі. У повному обсязі розв'язати це питання не вдалося, однак ті теоретичні обґрунтування необхідності викладання у школі й інших дисциплін правового змісту, окрім курсу "Основи правознавства", дали можливість провести велику роботу у напрямі запровадження безперервної правової освіти школярів. Так, у 90-ті рр. ХХ ст. було теоретично обґрунтовано викладання у школі правового курсу "Права людини".

Проект програми курсу "Права людини" для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів був підготовлений українськими вченими у кінці 1995 р. [190, с. 2–25].

Необхідність запровадження у загальноосвітніх навчальних закладах такого курсу зумовлювалася найважливішим завданням тогочасної української

школи – формуванням у школярів майбутнього нації, виховання вільних, високодисциплінованих і гордих людей, гідних громадян своєї незалежної держави. Однак у тих умовах низької правової культури і всеосяжного правового нігілізму здійснити це практично було неможливо без повсякденного цілеспрямованого впливу на учнівську молодь з метою формування нового світогляду, який би базувався на загальноновизнаних демократичних засадах і загальнолюдських правових цінностях.

Важливим елементом у структурі шкільної правової освіти та виховання став навчальний курс "Права людини", який рекомендувалося вивчати у 10–11-х класах загальноосвітніх шкіл та для поглибленого вивчення (на основі цієї ж програми) у школах, ліцеях і гімназіях гуманітарного, насамперед, юридичного профілю.

Ідея вчених базувалася на необхідності безперервної довготермінової програми юридичної освіти та виховання, розрахованої на всі види освітніх закладів, починаючи з дитячого садка. Саме тому курс "Права людини" для 10–11 класів став продовженням курсу "Основи держави і права України" ("Правознавство"), який вивчався у 9-х класах загальноосвітніх шкіл, поглиблюючи знання про основні права людини і громадянина. Принциповою відмінністю нової навчальної програми стала її спрямованість на певну переорієнтацію у правовому світогляді школяра [190, с. 2–3].

Запровадження цього курсу пов'язувалося з необхідністю розвивати в людині зі шкільного віку почуття гідності, усвідомлення своїх прав, взаємозв'язок реалізації прав людини із суспільною системою, у якій вона живе, знання про захист прав людини, якщо їх порушено, та про механізм цього захисту. З огляду на це упродовж навчання у школі кожен учень мав ознайомитися із правами людини в межах його підготовки до життя, оскільки саме школа була тим осередком, що могла і повинна була навчити самоповаги та гідності кожну людину.

Програма курсу складалася з дев'яти розділів. Перший розділ – "Права людини: основні поняття" – присвячено з'ясуванню понять виникнення і походження прав людини, її основних свобод. У цьому розділі приділено увагу розумінню гідності людини, розглядалися сутність і філософські аспекти прав людини, природні права людини, юридичні засади прав людини, виділялися поняття основних принципів прав людини. Тут також характеризувалися різноманітні підходи до порушеної проблеми. Простежувалася еволюція уявлень про права людини із часів Платона й Арістотеля до сьогодення. Також з'ясовувалися питання, звідки беруть свій початок права людини та коли виникли ідеї про права людини. Другий розділ – "Громадянське суспільство і правова держава" – давав можливість сформуванню в учнів уявлення про природу і характер правової держави, її функції та головні засади. У ньому розкривалося, яким чином правова держава організовує та гарантує здійснення основних прав людини. Характеризувалася визначальна ознака правової держави – захищеність прав людини. Вивчення теми "Сучасна правова держава і захист прав людини" допомагало сформуванню в учнів розуміння громадянського суспільства, його специфіку та взаємовідносини з політичною владою, уявлення про основні напрями її реформування в українському суспільстві, а також виокремити з комплексу понять роль громадянського суспільства в узгодженні особливого і загального, свободи і необхідності. Третій розділ – "Міжнародні стандарти та міжнародні механізми забезпечення прав людини" – мав на меті висвітлити основні поняття сутності міжнародних стандартів у галузі прав людини, історію походження, причини та необхідність їхнього існування, юридичну силу міжнародних документів у галузі прав людини. Школярі ознайомилися із Загальною декларацією прав людини, першим в історії міжнародних відносин актом, у якому проголошено широке коло основних свобод і прав людини та умови підготовки й ухвалення Декларації. Із цього ж розділу учні дізнавалися про організації, що забезпечують реалізацію прав людини на міжнародному рівні – Лігу Націй, ООН, Раду Європи, Європейське Співтовариство та ОБСЄ. Четвертий

розділ – "Громадянські і політичні права й особисті свободи" – наближав учнівську аудиторію до розуміння змісту та суті громадянських і політичних прав, ознак класифікації прав людини. Цей розділ закріплював знання і навички про права на життя, мир, свободу й особисту недоторканність, право на мирні зібрання, на визнання правосуб'єктності людини, на вільне вираження своїх поглядів, право на свободу асоціацій. П'ятий розділ – "Економічні, соціальні та культурні права" – продовжував знайомити учнів зі змістом та сутністю прав людини, зокрема, з правами на гідний людини життєвий рівень, добробут її сім'ї, на справедливі та сприятливі умови праці, справедливу й рівну винагороду за рівноцінну працю. Розділ складався із двох частин. У ньому аналізувалися вплив права на рівень фізичного та психічного здоров'я, права на освіту, участь у культурному житті, права на користування результатами наукового прогресу та захист моральних інтересів. Шостий розділ – "Окремі категорії прав" – пропонував ознайомлення з правом народів на самовизначення, важливість цього права для народів, а також з правами національних, релігійних та етнічних меншин, зі специфічними правами окремих груп населення, а саме прав жінок, проблемами прав дітей. Сьомий розділ – "Порушення прав людини та боротьба із цим" – формував уявлення про злочини проти людства, розкривав сутність дискримінації в різних її проявах та підґрунтя, на чому вона базувалася. Учні вивчали такі поняття, як геноцид, апартеїд, расизм, рабство та його форми, наводили приклади боротьби світового співтовариства із цими злочинами. У цьому ж розділі подавався матеріал щодо катувань й інших принижуючих гідність людини поведень, про заборону тілесного покарання, захист від безпідставного арешту. Восьмий розділ – "Міжнародні та державні засоби захисту прав людини" – висвітлював питання забезпечення захисту прав людини як на державному, так і на міжнародному рівнях. Адже у правовій державі значна увага приділяється закону як інструменту забезпечення основних прав людини. Дев'ятий розділ – "Практичні аспекти захисту громадянами України своїх прав і законних інтересів" – надавав можливість учням виробити вміння активно і

грамотно захищати свої права й інтереси та права й інтереси інших громадян за допомогою системи законодавчої, виконавчої та судової влади, а також уміння, у разі необхідності, звернутися за допомогою до засобів масової інформації та неурядових організацій [190, с. 4–7].

Зазначимо, що запропонований проект навчальної програми було спрямовано на використання всіх відомих форм і методів ведення занять. Крім того, він передбачав створення проблемних ситуацій, образність і доступність викладу навчального матеріалу, вдумливе і творче користування списком літератури, який мав окреслити використання на уроках наочних посібників. Проект програми супроводжувався своєрідним "інтелектуальним полем" до того чи іншого розділу програми, допомагав підібрати до кожної з тем відповідні джерела – твори історико-класичного характеру, книги та статті сучасних і зарубіжних авторів.

Окрім того, запропонована програма мала на меті досягнення учнями загальноосвітніх, пізнавальних, розвиваючих цілей, як-то: "поглиблення знань щодо основних прав і свобод громадян України, характерні риси громадянського суспільства і правової держави, загальновизнані правові цінності; усвідомлення глибинного змісту та суті прав людини, їх моральної зумовленості, взаємозв'язку з етичними, політичними, культурними нормативами суспільства" [82, с. 10]. Розробниками запропоновано викладати курс із розрахунку 1 год на тиждень в кожному класі, усього 68 год.

Таким чином, особливо актуальним і важливим з погляду розв'язання завдань формування свідомого, компетентного й активного громадянина України, забезпечення професійної орієнтації учнів старшої школи на майбутню діяльність у сферах, що потребували глибокої правової освіти, був курс "Права людини", що мав на меті сформувати у школярів розуміння та сприйняття понять справедливості, рівності, свободи, миру та демократії, сприяти вихованню їх у дусі прав людини, розуміння зв'язку між правами й обов'язками людини і громадянина через основи знань про права та свободи

людини, ставлення до прав і свобод як найвищої цінності демократичного суспільства, розвитку їх правової і громадянської компетентності, відповідних цінностей, умінь, навичок і досвіду захисту власної позиції [262, с. 8–9]. Для України як правової держави виховання саме таких громадян було і залишається надзвичайно важливим. У 2006–2007 навчальному році курс "Права людини" вчителі викладали за новою програмою та посібником, що мали гриф МОН України (авт. Т. О. Ремех, О. І. Пометун) [303, с. 5–8].

Одним з основних елементів шкільної правової освіти в Україні у середині 90-х рр. ХХ ст. став курс "Конституція України". Його викладання було викликане, насамперед, ухваленням у 1996 р. нової Конституції України. Програму курсу "Конституція України" було розроблено українськими науковцями у 1996 р. [221, с. 265–268]. Її планувалося використовувати у 1996–1997/1997–1998 навчальних роках для корекції знань учнів 10–11 класів, які вже отримали основи конституційних знань, але з допомогою старої Конституції УРСР. Вона була розрахована на 17 год вивчення і містила такі основні положення: "Тема 1. Загальні питання курсу; Тема 2. Основи сучасної теорії Конституції – Основного Закону держави; Тема 3. Структура і загальні засади Конституції України; Тема 4. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина; Тема 5. Безпосередня демократія в Україні; Тема 6. Парламент – Верховна Рада України; Тема 7. Президент України – глава держави; Тема 8. Органи виконавчої влади в Україні; Тема 9. Прокуратура і правосуддя в Україні; Тема 10. Територіальний устрій України. Конституційний статус Автономної Республіки Крим й основні засади місцевого самоврядування в Україні; Тема 11. Порядок набуття чинності" [221]. Викладання курсу було забезпечене навчальним посібником [158].

У контексті поширення знань молоді про нову Конституцію України Президентом України був виданий Указ "Про першочергові заходи, пов'язані з прийняттям Конституції України" [97; 99, с. 2–4]. МОН України на виконання п. 6 Указу видало наказ, який урегулював питання викладання нового курсу у

зкладах освіти [25, арк. 13]. Цим наказом до навчальних планів у закладах освіти усіх форм власності у 1996–1997 навчальному році було включено обов'язкові спеціальні курси і дисципліни з вивчення Конституції України, затверджені їх програми [24, арк. 14]. Разом із цим, слід зазначити, що даний наказ зобов'язував керівників усіх закладів освіти організувати вивчення Конституції України. Для цього пропонувалося широко використовувати бесіди, лекції, диспути, учнівські конференції, тематичні вечори, екскурсії, стенди, спеціальні стіннівки тощо з метою роз'яснення положень Основного закону України [24, арк. 15].

У середині 90-х рр. ХХ ст. чимало уваги приділено теоретичному обґрунтуванню викладання у школі ще одного правового курсу "Практичне право" [300, с. 32–34]. Пропонувалося вивчати курс у 8-х класах загальноосвітніх навчальних закладів.

Програма курсу "Практичне право" ознайомлювала школярів: "з правом і юридичною системою, роллю права і юристів у житті суспільства, учила подолати правовий нігілізм, прищеплювала інтерес до права та мотивувала його використання; забезпечувала практичне розуміння права, що учні могли використати в повсякденному житті як звичайні громадяни; учила розуміти такі фундаментальні принципи і цінності, як права людини, демократія, правова держава, ринкова економіка тощо, що лежали в основі Конституції України, законів, правової системи й суспільства загалом" [300].

Крім того, вона сприяла вихованню правової культури і становленню ефективної громадянської позиції, активної участі в розвитку громадянського суспільства і правової системи України.

Головне завдання курсу "Практичне право" – зацікавити учнів правознавством, надати їм уміння діяти у життєвих ситуаціях відповідно до вимог норм права та положень законів, закласти основи правових і громадянських знань. Курс не ставив завданням оволодіння учнями повним понятійним апаратом правової науки чи докладне вивчення нормативних актів

держави. Тут важливим було оволодіння учнями мінімальними, але практично значущими для них знаннями, розумінням, поясненням і правильним застосуванням лише найважливіших понять і термінів, розвиток у школярів навичок правомірної поведінки і способів дії у різноманітних життєвих ситуаціях, уміння аналізувати з правового погляду деякі явища та ситуації суспільного і повсякденного життя, використовувати правові знання та навички для реалізації і захисту своїх прав, формування внутрішньої мотивації й активної громадянської позиції [300, с. 33].

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. українські педагоги приділяли багато уваги проблемам теоретичного обґрунтування викладання курсу громадянської освіти в школах та в нашій країні. Громадянська освіта – це освіта, що готувала людину бути відповідальним громадянином, активно брати участь у політичному і громадському житті держави й бути здатною багато зробити для своєї країни.

Найважливішою передумовою досягнення мети громадянської освіти, її складовою, є освіта правова, що дає молоді розуміння закону, правової системи та фундаментальних принципів і цінностей конституційної демократії. У 2002 р. було підготовлено програму з курсу "Громадянська освіта", який поступово запроваджувався у школах України [87, с. 21–26]. Одразу хочеться зазначити, що цей курс лише частково висвітлював питання правових відносин у нашому суспільстві, а тому не міг у повному обсязі задовольнити школярів правовими знаннями.

Таким чином, у ході роботи досліджено проблеми еволюції та теоретичного обґрунтування українськими вченими шкільної програми з правознавства у 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. Варто також зазначити, що українськими науковцями було теоретично обґрунтовано викладання кількох правових курсів у школах України в досліджуваний період. Шкільні програми з правознавства стали основою для теоретичного обґрунтування основних функцій і напрямів шкільної правової освіти. Розробка та затвердження цих документів дає можливість

стверджувати, що протягом 1990–2006 рр. розпочато створення системи шкільної правової освіти в Україні. Складання цієї системи продовжується і в наш час.

У майбутньому потребує наукової розробки та теоретичного обґрунтування викладання правознавства у початковій та основній школі. Дослідженням цієї актуальної та важливої для суспільства проблеми вже сьогодні займаються українські вчені, актуальною для дослідників ця проблема буде і в перспективі.

Проте слід зауважити, що програми курсу "Основи правознавства" радше зорієнтовані на вивчення законів, законодавства, а учнів загальноосвітньої школи, на наш погляд, слід орієнтувати на вивчення правознавства. Саме такі програми варто розробляти науковцям. Це значно сприятиме отриманню учнями правових знань.

3.2. Сучасна шкільна правова освіта в Україні

Сучасна шкільна правова освіта у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. не мала єдиного завершеного вигляду в усіх регіонах України. Однак у найбільших наукових, суспільно-політичних та економічних, а також правових центрах країни – Києві та Харкові у досліджуваний період спостерігається становлення та розвиток допрофільної, профільної і професійної правової освіти учнів. Це дає можливість говорити про складання безперервної шкільної правової освіти у цих регіонах, тому одним з елементів навчання учнів у загальноосвітній школі стало допрофільне правове навчання.

Одним з основоположних принципів профільного навчання з правознавства є наступність і неперервність між допрофільною підготовкою та профільним навчанням і професійною підготовкою. Допрофільна підготовка з правознавства у досліджуваний нами період здійснювалася в 9-х класах з метою професійної орієнтації учнів і сприяння у виборі ними напряму профільного навчання у старшій школі [242, с. 14–16]. Формами допрофільної підготовки учнів з правознавства у 2003–2007 рр. були правознавчі курси за вибором. За рахунок варіативної частини в основній школі вивчалися курси "Практичне право" (8 клас), а також "Громадянська освіта" та "Ми – громадяни України" (9 клас), у зміст яких інтегровано правові знання.

Допрофільна підготовка з правознавства учнів основної школи здійснювалася також через факультативи, предметні гуртки, наукові учнівські товариства. Для розвитку творчих здібностей молоді та її професійного спрямування серед учнів основної і старшої школи пропагувалися конкурси, пов'язані з історією становлення української державності, правами людини і дитини тощо, до участі в них долучали школярів.

Важливими у навчанні правознавства були різноманітні інноваційні способи організації навчальної діяльності учнів. Поряд із лекційними та фронтальними формами роботи на уроках правознавства широко використовувалися інтерактивні педагогічні технології, як-то ділові та рольові

ігри, моделювання життєвих ситуацій, суспільних процесів і процедур, дискусії, робота в малих групах тощо. Це сприяло максимальному досягненню запланованих навчальних результатів, розвитку (формуванню) загальних і спеціальних компетентностей учнів: уміння висловити свою думку та аргументувати її, навичок співпраці і творчої взаємодії, уміння ефективно спілкуватися тощо [191, с. 14]. За таких способів організації діяльності учнів на уроці вчителю відводилася роль організатора процесу навчання – консультанта, фасилітатора учнівської дискусії. Ефективними були і мультимедійні уроки, юридичні практикуми, уроки обговорення суперечливих питань тощо.

Для ефективного навчання правознавства, профільної та допрофільної підготовки учнів із цього предмета велике значення мала підготовленість учителя: досконале знання ним змісту основного й елективних правознавчих курсів, володіння педагогічними технологіями, зацікавленість у самоосвіті. З огляду на це у загальноосвітніх навчальних закладах курс "Основи правознавства" щорічно зазвичай викладався тим самим учителем, а курси за вибором, про які говорилося вище – фахівцями з юридичною освітою чи вчителями, належно підготовленими, шляхом відвідування курсів, семінарів і самоосвіти. До проведення уроків правознавства й активізації правовиховної роботи залучалися працівники обласних (районних) управлінь юстиції, працівники правоохоронної системи. Їх практичні знання і досвід підвищували ефективність і практичну спрямованість занять з предмета. При викладанні правознавства вчителі дотримувалися системно-структурного, особистісно-орієнтованого та розвиваючого підходів до опанування системи юридичних знань.

Ще одним напрямом профільної підготовки у 2003–2007 рр. були учнівські олімпіади з правознавства. У 2007 р. було проведено 16 Всеукраїнську олімпіаду з основ правознавства. Узагальнений досвід всеукраїнських олімпіад з правознавства розв'язував, зокрема, і такі важливі завдання: формування в учнів логічного мислення; розвиток уміння синтезувати й аналізувати навчальну інформацію; удосконалення вміння чітко висловлювати свою думку, лаконічно й аргументовано її доводити.

Роботи учасників олімпіад, проведених у досліджуваний період, засвідчили, що більшість учнів ґрунтовно володіли знаннями з теорії держави і права, трудового і земельного права; на належному рівні орієнтувалися у питаннях сімейно-шлюбного, конституційного та кримінального права. Разом з тим аналіз їх результатів виявив і недостатні знання адміністративного, цивільного, господарського, трудового права [262, с. 8–9]. За підсумками виконання олімпіадних завдань кращі результати у 2007 р. показали учасники Миколаївської, Донецької, Вінницької, Житомирської, Чернігівської, Рівненської, Запорізької областей. Як і в минулі роки, високі результати продемонстрували вихованці вчителів М. Б. Калініної (м. Вінниця) та Т. М. Філіпенко (Донецька обл.).

Варто зауважити, що готували учнів до участі в олімпіадах із правознавства учителі, серед яких було започатковано Всеукраїнський конкурс "Учитель року" в номінації "Правознавство". Уперше такий конкурс було проведено у 1999 р. у м. Львові, де переміг О. Д. Наровлянський. Суддівське журі цього конкурсу очолював Б. І. Андрусишин. У 2007 р. цей конкурс проводився втретє. Цього разу учасників радо вітала древня земля Степової Еллади – Миколаївщина. Учасники продемонстрували високий рівень педагогічної майстерності, ґрунтовне знання предмета.

За результатами практичної роботи, проведеного уроку та його самоаналізу було визначено п'ять суперфіналістів. Ними стали чотири вчителі міських шкіл – Т. М. Філіпенко (Донецька обл.), Н. В. Дністрянська (Волинська обл.), Е. В. Ситник (м. Київ) Т. В. Назаренко (Сумська обл.) та вперше вчитель сільської школи Б. А. Абрамович з Миколаївської обл.

На третьому етапі конкурсу, який і визначив переможця та лауреатів Всеукраїнського конкурсу "Учитель року – 2007" у номінації "Правознавство" учасники демонстрували свої знання у галузі права, змагалися між собою у "юридичних перегонах", розв'язували психолого-педагогічні ситуації, характеризували закони та пропонували шляхи їх удосконалення. Крім того, в останньому конкурсі фіналісти ознайомили присутніх зі світом своїх захоплень, продемонстрували свої художні таланти.

Кращим сільським учителем у номінації було визнано фіналіста Бориса Анатолійовича Абрамовича із с. Володимирівка Казанківського р-ну Миколаївської обл.

Переможцем конкурсу "Учитель року – 2007" у номінації "Правознавство" стала вчитель навчально-виховного комплексу з м. Курахове Мар'їнського р-ну Донецької обл. Тетяна Михайлівна Філіпенко.

Позакласна робота з правознавства проводилася в такій формі як брейн-ринг. Її великим популяризатором у досліджуваний період був заслужений учитель України з м. Мукачеве В. Т. Машіка, який видав кілька збірників завдань для проведення брейн-рингів. Серед них: "Брейн ринг. 4600 запитань і відповідей", "Основи теорії держави та права у тестах, задачах, рівняннях, відмінностях та іграх" [255, с. 3–15; 257, с. 1–96].

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. видано низку посібників, що становили неабиякий інтерес для вчителів права. Це "Хрестоматія з правознавства" [325; 352], "Правова енциклопедія школяра" [161], "Правознавство" [215].

У 2003–2007 рр. у Харкові у формі презентації певної юридичної теми та правових раундів проводився Всеукраїнський турнір юних правознавців. Учасники мали продемонструвати не лише знання з провідних галузей права, але й уміння їх застосовувати у повсякденному житті. Підготовка до участі у турнірі, на відміну від олімпіади, потребувала не лише знань суті проблеми, нормативно-правової бази з її урегулювання, але й уміння чітко й логічно побудувати свою промову, аргументувати власну позицію. Надзвичайно важливим елементом були також узгодженість дій усіх учасників, уміння вести дискусію тощо [419, 420].

Комп'ютеризація шкіл відкрила нові можливості перед учителями. Багато з них для підготовки до уроків та в позакласній роботі активно використовували Інтернет. Необхідна інформація щодо організації навчально-виховного процесу з правової освіти подавалася на сторінках журналів: "Історія в школах України", "Історія та правознавство", "Історія України" [238, с. 8–11].

У Київській обл. установи освіти у досліджуваний період були представлені мережею шкіл (як державних, так і недержавних), ліцеїв, ліцейних класів, ВНЗ І–

IV рівнів акредитації, ПТУ тощо. Так, зокрема, на Київщині у 2003 р. усього налічувалося 828 загальноосвітніх навчальних закладів. Правознавство як предмет вивчалось у 9-х класах за рахунок державного компонента (51 год на рік) та переважно у 10–11-х класах – за рахунок шкільного компонента.

Проте в області були навчальні заклади, які ввели вивчення основ держави і права з першого класу. Яскравим прикладом цього був досвід роботи СШ № 5 м. Біла Церква. У навчальному закладі впроваджувалася авторська програма "Система правової освіти в школі. Концепція. Навчальні програми I–IV, V–VIII, IX–XI класів", яку було схвалено на засіданні вченої ради Київського обласного Інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів 6 червня 2000 р. (протокол № 9) [365, с. 7–9]. Програма правової освіти складалася з курсів "Я та мій світ" і "Практичне право", які розкривали зміст правової освіти, етапи формування моральності, громадянської, правової культури, визначали гуманістичні орієнтири, на базі яких учні здобували правові знання [313, с. 10].

Програма правової освіти школярів, яка розроблена і втілювалася в цій школі, схвалена й поширювалася в усій області. Досвід цієї школи був класичним прикладом правової освіти школярів з першого по дванадцятий клас. Фахівці-правники та педагоги обстоювали думку поширення такого досвіду в усій Україні, однак для цього необхідна була програма на рівні держави з розв'язанням комплексу питань і проблем, з якими зіштовхнулися у цій школі.

Крім того, на Київщині поглиблене вивчення права здійснювалося у чотирьох ліцеях, дев'яťох школах, двох гімназіях, одному навчально-виробничому комбінаті [313]. Разом із цим тут нараховувалося 24 ПТУ та 1 ПТУ для дітей, які залишилися без опіки батьків.

Предмети правового циклу у зазначених ПТУ ("Основи правових знань", "Основи правознавства", "Основи правознавства та Конституції України" тощо) вивчалися на різних курсах залежно від спеціальності. Загальний обсяг виділених для вивчення навчальними планами годин складав 34, що, звичайно,

було вкрай недостатньо для ознайомлення з основними поняттями держави, права і Конституцією України [313].

Варто зазначити, що велика кількість учителів, які викладали правознавство в області, мали вищу освіту, але не юридичну. Переважно це вчителі історії, суспільствознавства тощо, тому в цьому напрямі також були проблеми.

У Київській обл. налічувалося 21 державний вищий навчальний заклад I–IV рівнів акредитації державної форми власності; 4 – недержавних та 53 філії. Залежно від спеціальностей основи правових знань викладалися на різних курсах за різним обсягом – від 30 до 108 год.

Також на Київщині існувало кілька ВНЗ, які готували юридичні кадри, тому їх програми вивчення правових дисциплін передбачали інший обсяг годин. До них належали: Національна академія Державної податкової служби України; Богуславський гуманітарний коледж ім. І. Нечуя-Левицького, Тарашанський агротехнічний коледж; Київський кооперативний економіко-правовий коледж; Білоцерківський державний аграрний університет [365, с. 7–9].

Крім викладання предметів правового циклу, у навчальних закладах Київщини активно здійснювалася правовиховна робота як на уроках, так і в позаурочний час. Усе це відображалось у річних чи піврічних планах роботи навчальних закладів. Правоосвітня та правовиховна робота базувалися на ідеях педагогічної співпраці, встановлення зворотного зв'язку між підлітками і дорослими, на вільному висловлюванні та відстоюванні власної думки, на позитивних і негативних прикладах із життя підлітків та дорослих, що потрапляли в ту чи іншу кримінальну ситуацію, з безпосередньою участю в обговоренні певної "гарячої теми" тощо.

Так, у цьому контексті заслуговувала на увагу діяльність учнівського правового клубу у вечірній (змінній) ЗОШ II–III ступеня № 6 м. Біла Церква. У цей клуб входило 16 учнів школи, з яких обрано президента та заступника президента; сформовано відділи соціального дослідження (чотири особи); психологічної служби (чотири особи), журналістського розслідування (п'ять осіб), а також запрошені три юристи-консультанти. Засідання клубу проводилися

щомісячно за задалегідь розробленою тематикою. Зокрема, лише протягом 2003–2004 навчального року було розглянуто такі питання: як я можу реалізувати своє право на працю, підлітки і злочин, юридична відповідальність неповнолітніх тощо. Таким чином, профілактична робота з попередження правопорушень серед школярів цього навчального закладу була комплексною та дієвою, оскільки передбачала, крім правового клубу, профілактичні бесіди, батьківський лекторій, авторську програму "Правова освіта", курси "Правознавство", "Практичне право", "Гуманітарне право" тощо [313, с. 12].

Щорічно протягом 2003–2007 рр. управлінням освіти області за сприяння Київського обласного управління юстиції, служб у справах неповнолітніх проводилися олімпіади з правових знань, тижні та місячники з правознавства в навчальних закладах області (Бородянський, Кагарлицький, Фастівський, Іванківський, Броварський та інші р-ни), що сприяли підвищенню правової культури учнівської молоді та були спрямовані на запобігання правопорушенням. У межах цих заходів проводилися правові лекторії, брифінги, диспути, семінари, вечори запитань і відповідей, зустрічі з працівниками правоохоронних органів, охорони здоров'я тощо.

Так, у Миронівському р-ні в загальноосвітніх навчальних закладах проводилися конкурси "Кращий правознавець", диспути "Новий Кримінальний кодекс України", "Злочин та його види", інтелектуальні ігри "Щасливий випадок", радіогазети "Закон нашої держави" [313].

Із січня 2001 р. фахівцями управління освіти і науки облдержадміністрації було започатковано проведення постійно діючої оперативної наради з питань попередження злочинності та правопорушень серед школярів й учнів профтехучилищ. На вищезазначену нараду запрошувалися завідувачі відділами освіти райдержадміністрацій і міськвиконкомів, директори закладів освіти, вихованці яких допустили певні правопорушення.

Як зазначалося вище, Мін'юст України наполягав на запровадженні вивчення правознавства з початкової школи, збільшивши кількість годин для вивчення цього предмета. Однак у програмі 12-річної школи кількість годин

залишилася попередньою. Як і педагоги Київщини, низка освітян, зокрема Харківської обл., дотримувалися думки, що якість правової освіти та виховання школярів залежить не лише від збільшення годин для вивчення предметів правознавчого циклу, тому багато педагогічних колективів Харківської обл. активно обговорювали проект Державного стандарту базової та старшої школи, нові навчальні плани 12-річної школи [78, с. 5–60; 86 с. 2–7]. Усі вони обстоювали думку, що правова освіта має здійснюватися систематично – від дошкільнят до студентів у тісному поєднанні з процесом виховання. Так як і на Київщині, за останні роки на Харківщині вдалося створити систему безперервної правової освіти та виховання, яку практично не вдалося створити в жодній з областей України – від дошкільного до вищого навчального закладу та центрів перепідготовки фахівців за юридичним напрямом, що відповідало складовим Національної доктрини розвитку освіти, Національній програмі правової освіти населення та Програмі правової освіти населення Харківської обл. на 2001–2005 рр. [146, с. 2–3]. Саме тому на результативний досвід освітян цієї області з упровадження шкільної правової освіти дослідникам варто звертати особливу увагу. Тут ефективній правовій освіті у старшій та вищій школі передувала робота із систематичного пропедевтичного правового виховання дітей. Разом із тим керівництво освітою області підтримувало роботу тих закладів освіти, які знаходили можливості для збільшення кількості годин на впровадження різноманітних правознавчих курсів.

Освітянські колективи області дотримувалися тієї думки, що лише один курс з "Основ правознавства" в 9 класі ніколи не зможе сформувати компетентнісний рівень учнівської молоді. Вивчення цього предмета лише протягом 51 год було причиною низької якості отриманих знань. У закладах освіти Харківської обл. у 2001–2005 рр., окрім системного, упроваджено низку спеціальних правознавчих курсів і факультативів: "Банківське право", "Основи трудового права", "Основи адміністративного права", "Основи Конституційного права України та зарубіжних країн", "Права людини: етико-філософський аспект", "Основи теорії держави і права", "Основи цивільного та сімейного права України"

тощо [146]. Усього в області на 2005 р. діяло майже 30 таких програм. Саме ці спецкурси викладали науковці юридичних ВНЗ і педагоги. У 5–6 класах Київського р-ну м. Харкова у 2004 р. розпочато вивчення курсу за вибором "Практичне право", в інших школах такий курс викладався з 8 класу. Протягом 2001–2006 рр. на базі Харківського гуманітарного університету проводилися турніри з правознавства [419; 420]. У досліджуваний нами період у школах Ленінського м. Харкова та сільського Дергачівського р-нів реалізовувався українсько-британський проект "Запровадження моделі поліцейської діяльності, заснованої на підтримці громадськості, в Україні". Харківським університетом внутрішніх справ у школах Дергачівського та Харківського р-нів було створено факультети довузівської підготовки та правової освіти, слухачі яких не лише отримували сертифікат, а також мали можливість продовжити навчання в університеті [146]. Накопичений досвід з правової освіти та виховання харків'ян був представлений на Всеукраїнській науково-практичній конференції у 2003 р. "Правова освіта й соціалізація учнівської молоді в умовах реформування українського суспільства" та в лютому 2005 р. під час проведення заходів з нагоди відкриття Європейського року громадянської освіти, які відбулися у місті [409]. До речі, вихід науково-методичного журналу "Історія та правознавство" видавничої групи "Основа" був також внеском харків'ян у правову педагогічну скарбничку. Отож, як бачимо, педагоги Харківщини упродовж досліджуваного періоду були активними генераторами новацій у системі правової освіти та виховання, що і зумовило інтерес до їх досвіду з боку науковців, дослідників, а також педагогів різних регіонів України.

Таким чином, можемо констатувати, що упродовж 2001–2005 рр. у Харківській обл. спільними зусиллями органів управління освітою різних рівнів, керівниками закладів освіти та шкільними педагогічними колективами вдалося створити систему безперервної правової освіти та виховання дітей, учнівської і студентської молоді. Це особливо важливо в умовах переходу на новий зміст і терміни навчання, упровадження допрофільного та профільного навчання, формування нової генерації громадян України.

Як наслідок, протягом 2000–2005 рр. 33 учні Харківської обл. стали учасниками IV етапу Всеукраїнської олімпіади з "Основ правознавства", з яких 17 вибороли звання переможців і призерів цього змагання [337, с. 4–5]. Крім того, протягом цього періоду в області відбувався процес створення спеціалізованих ліцеїв і гімназій, де поглиблено вивчалися різноманітні правознавчі курси, упроваджувалися факультативні та спеціальні курси з різних галузей права, випускалися навчально-методичні посібники для вчителів, підручники для студентів.

Вагому роль у здійсненні правової освіти та виховання відіграла якість підготовки відповідних освітянських кадрів. Із цією метою Головне управління освіти і науки та Харківський обласний науково-методичний інститут безперервної освіти організували постійно діючий семінар "Шляхи впровадження безперервної правової освіти Харківської області" для методистів місцевих органів управління освітою, керівників і педагогів шкіл, у яких викладання правознавчих курсів та факультативів здійснювалося у 1–11-х класах.

Одночасно зі становленням безперервної правової освіти в Харківській обл. було розпочато різнорівневий моніторинг правової освіти. За 2003–2005 рр. проведено моніторинг управлінської діяльності та стану організації навчально-виховного процесу 39 шкіл. Підсумки проведеного моніторингу засвідчили, що у школах м. Харкова, сільських приміських закладах та у містах обласного підпорядкування робота з упровадження правової освіти та виховання здійснювалася ефективніше, ніж у віддалених сільських районах. Це пояснювалося відсутністю стратегії правової освіти та виховання деяких керівників шкіл, недостатньою співпрацею із правоохоронними органами, байдужістю з боку органів місцевого самоврядування. Моніторинг експертизи письмових робіт із правознавства серед дев'ятикласників, що проводився 2005 р. у 25 школах області й охопив 562 учні, визначив чітку тенденцію: загалом учні засвоювали програмний матеріал, про що свідчив високий і достатній рівень виконання робіт 76 % учнів, кількість же учнів, які показали початковий рівень

знань, становила лише 2 % [337]. Разом з тим спостерігалася розбіжність у якості знань учнів сільських і міських шкіл.

Створення системи безперервної правової освіти було розпочато з початкової ланки – дошкільного навчального закладу. На Харківщині правова освіта дітей 3–6-річного віку у 2003–2005 рр. була запроваджена в усіх дошкільних навчальних закладах відповідно до спеціально розроблених методик формування у дітей дошкільного віку ключових понять правової культури та комунікативних навичок їх застосування. Таким чином, уже у дітей дошкільного віку формувалися основні компетенції, які ставали їм у пригоді як у повсякденному житті, так і під час навчання у школі. Система правової освіти у дошкільних навчальних закладах здійснювалася за трьома напрямками: знайомство вихователів із чинною системою нормативно-правового забезпечення прав дітей і забезпечення організації виховного процесу згідно із цими документами; організація практичної роботи з педагогами та батьками щодо недопущення жорстокого поводження з дітьми, захисту прав і гідності вихованців; обмін досвідом педагогічних колективів з упровадження правової освіти в системі дитячих навчальних закладів.

Також було здійснено розробку методики проведення бесід у дошкільних навчальних закладах: "Права дитини", "Діти – малі громадяни України", "Я і моя родина", "Добро починається з казки", "Рік громадянської освіти" тощо.

Провідну ж роль у системі дошкільної правової освіти відігравали базові навчальні заклади з безперервної правової освіти. І якщо в м. Харкові ця проблема вирішувалася, то актуальним для більшості сільських районів було створення у кожному сільському районі хоча б по одному базовому закладу.

Система безперервної правової освіти, створена на базі шкіл, гімназій і ліцеїв, була тією основою, що дозволяла дати учням не лише знання у межах обов'язкового правового курсу в 9-му класі, але й виховати компетентну молоду людину, здатну брати участь у різноманітних правознавчих конкурсах, змаганнях, олімпіадах, застосовувати отримані знання у повсякденному житті, надавати елементарну правову допомогу як рідним, так і тим, хто її потребує.

Надбанням освітньої галузі Харківщини у системі надання якісної правової освіти стало запровадження у 2003–2005 рр. у 8-х класах 120 загальноосвітніх навчальних закладів області курсу за вибором "Практичне право" (1 год на тиждень) [337]. Зазначимо, що, порівняно з попередніми роками, мережа закладів, де вивчався такий курс, невпинно зростала, а з 2005–2006 навчального року в усіх школах Київського р-ну м. Харкова "Практичне право" викладалося у 5–6-х класах. Також кожного року зростала мережа шкіл, у яких у 9–11-х класах вивчався курс "Громадянська освіта".

Шкільна правова освіта області у цьому навчальному році також була представлена 30 загальноосвітніми навчальними закладами, у яких учні за вибором вивчали курс "Ми – громадяни України".

У 1–11-х класах окремих шкіл області запроваджено курси за вибором "Основи правової культури", "Права дитини", "Права людини". Фактично, протягом 2001–2005 рр. також було створено потужну навчально-методичну базу із запровадження правознавчих курсів за авторськими програмами. Порядок створення таких програм дозволив вдало інтегрувати науковий і педагогічний потенціал різних закладів освіти.

Безперервна якісна правова освіта молоді у досліджуваній період також була запроваджена у 56 закладах освіти, що входили до складу навчально-науково-освітнього комплексу Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Учні та студенти поглиблено вивчали тут різні правознавчі дисципліни. В області запроваджено підготовку відповідних фахівців для викладання правових дисциплін у семи закладах освіти усіх типів і форм власності та рівнів акредитації [337].

Правова освіта та правове виховання були нерозривними у навчальному процесі. У 2003–2005 рр. у Харківській обл. також продовжено роботу щодо запровадження на уроках правознавства й у позаурочний час інтерактивних методів навчання: ділових ігор, моделювання життєвих ситуацій, рольових ігор, критичного мислення, аудіовізуальних методик.

Особливої уваги у цьому контексті заслуговує досвід шкільного Центру прав дитини, що функціонував на базі школи № 73 м. Харкова. Цей центр співпрацював із громадськими організаціями м. Харкова й інших міст України. У центрі працювали структурні підрозділи: інтелект-центр, центр інформаційної культури, лекторська група, лабораторія соціальних досліджень, консультативний центр "Шкільний адвокат". Центр прав дитини взяв участь у проекті асоційованих шкіл ЮНЕСКО, у V та VI Всеукраїнських конкурсах "Права людини: знання, ставлення, захист", Всеукраїнському конкурсі з викорінення незаконних форм дитячої праці. Тут також було розроблено та реалізовано проекти "Твої права у твоїй школі", "Рівний – рівному про права дитини", "Зміцнімо здоров'я дітей", "Ні! – дитячій експлуатації". Постійними партнерами Центру прав дитини були працівники прокуратури, міліції, соціальних служб Фрунзенського р-ну, члени Харківської правозахисної групи, працівники управління у справах сім'ї та молоді Харківської міської ради, викладачі-науковці кафедри філософії та політології Національного університету внутрішніх справ.

Заслуговує на увагу також робота управління освіти Орджонікідзевського р-ну м. Харкова із проведення спільних учительсько-батьківських конференцій, у яких брали участь представники районної ради, відділу кримінальної міліції у справах неповнолітніх, прокуратури, Центру служби у справах сім'ї та молоді, медичної служби району, керівники шкіл, батьки, учні.

Не залишилися поза увагою системи безперервної правової освіти та виховання також заклади професійно-технічної освіти. У ПТУ щомісячно протягом 2003–2005 рр. проводилися спільні дні з правової пропаганди. У восьми різнопрофесійних ліцеях та ПТУ діяли молодіжні правові клуби "Юний правознавець", "Молодь і закон", "Я і мої права", "Я – держава – закон". Щомісяця за окремим графіком проводилися спільні дні правових знань, тижні пропаганди правових знань, у яких брали участь працівники місцевих судів, районних (міських) прокуратур.

З метою вивчення рівня володіння питаннями права серед учнів загальноосвітніх шкіл у 2002–2003 навчальному році районними та міськими

управліннями юстиції Вінницької обл. проведено анкетування у 32 районах і містах області, усього у 97 середніх школах. За підсумками аналізу анкетування 94 % учнів цікавили питання держави і права, 81 – хотіли б вивчати право поглиблено, 87 – вважали, що правові дисципліни мають бути одними з основних у навчальному процесі, 56 – вважали доцільним вивчення правових дисциплін з початкових класів, 43 % бажали продовжити їх вивчення у 10–11 класах [148, с. 34–40]. Найпоширенішим джерелом одержання інформації з питань права 64 % учнів назвали телебачення.

У Львівській обл., крім програмного курсу "Основи правознавства", за рахунок варіативної частини навчального плану в ЗНЗ запроваджувалися нові правознавчі дисципліни, насамперед курс "Практичне право" (76 ЗНЗ області), започаткований у 2001–2002 навчальних роках, а також "Європейські студії" (4 ЗНЗ), "Досліджуючи гуманітарне право" (15), "Права людини" (12), "Світ, людина, суспільство" (1 ЗНЗ) [115, с. 4].

У Житомирській, Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Миколаївській та більшості інших областях України також спостерігаємо таку ситуацію, що правознавчі дисципліни, окрім основного курсу, дуже повільно запроваджувалися у загальноосвітніх навчальних закладах за рахунок варіативної частини навчального плану. Це негативно впливало на рівень здобуття правових знань учнями. Лише у правових ліцях та загальноосвітніх навчальних закладах із поглибленим вивченням правових дисциплін становище було кращим. Однак таких освітніх закладів навіть в обласних центрах були одиниці, у переважній більшості районних міст вони були відсутні взагалі.

Таким чином, можна констатувати, що реалії школи кінця 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст., існуючий навчальний план, викладання предмета нефаківцями, відсутність оновлених підручників і посібників зводили до мінімуму правову підготовку дітей. Наслідком такої освіти були поверхневі знання з права, прояви правового безкультур'я та правового нігілізму підростаючого покоління.

Також відміна оцінки з поведінки у загальноосвітній школі дозволила класним керівникам довільно будувати виховну роботу, і зі сторінок їхніх планів

зникла робота з виховання в учнів правової свідомості, правової культури, правомірної поведінки та з боротьби із правопорушеннями.

Однак досвід педагогів Харківщини та Київщини, а також інших регіонів України із запровадження шкільної правової освіти дає підстави стверджувати, що удосконалення стану і змісту безперервної якісної та доступної правової освіти у закладах освіти України можливе за умов подальшої модернізації системи підготовки і післядипломного підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, забезпечення належного теоретичного рівня підготовки вчителів для викладання правознавчих дисциплін.

3.3. Шкільний курс правознавства у структурі навчального плану сучасної загальноосвітньої школи

Як уже зазначалося, на початку ХХІ ст. потреби та перспективи розвитку суспільства викликали необхідність істотного перегляду структури і змісту роботи загальноосвітньої школи, її розбудову на засадах гуманізму й демократії, пріоритетності загальнолюдських і національних цінностей, особистісної орієнтації навчального процесу, її доступності для кожної дитини. У значній мірі ці ідеї та положення були відображені у Державному стандарті загальної середньої освіти [78, с. 25–30], Базовому та типових навчальних планах середньої загальноосвітньої школи [44, арк. 83]. При їх розробці враховано вимоги законодавства в галузі освіти, використано досвід вітчизняних і зарубіжних шкіл, результати пошукових експериментів.

Оновлена нормативно-правова база освітньої галузі, насамперед Закон України "Про загальну середню освіту" [54], Національна доктрина розвитку освіти [100], Державний стандарт загальної середньої освіти, надали можливість формувати зміст шкільної освіти адекватно новим суспільним вимогам, закріпивши прогресивні тенденції розвитку освіти, забезпечити планомірний перехід до 12-річної структури середньої загальноосвітньої школи [79, с. 2–8]. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ ст. передбачила поступовий перехід від репродуктивної, авторитарної освіти до освіти інноваційного, гуманістичного типу.

Навчальні плани разом з іншими складовими змісту навчального процесу (програми, підручники, інші засоби навчання) створили передумови для здобуття повноцінної освіти всіма учнями з урахуванням як державних вимог, так і культурно-національних особливостей регіонів, запитів і потреб особистості. Для досягнення цієї мети у змісті шкільної освіти виділено дві складові: інваріантна (державний компонент) і варіативна (регіонально-шкільний компонент).

Інваріантна складова за своїм навчальним наповненням єдина для всіх типів загальноосвітніх навчальних закладів, забезпечує соціально необхідний для

кожного учня обсяг і рівень знань, умінь, навичок і компетенцій та містить навчальні предмети і курси семи освітніх галузей: мови і літератури, суспільствознавства, естетичної культури, математики, природознавства, технології, здоров'я та фізичної культури. Варіативна складова передбачила додатковий час на навчальні предмети інваріантної складової, предмети за вибором, факультативи, індивідуальні та групові заняття і консультації. Цей резерв навчальних годин перебуває у цілковитому розпорядженні колективу школи і реалізується для задоволення потреб дітей в організації розвиваючих та компенсуючих занять, посиленні окремих предметів, уведенні додаткових навчальних курсів, поглибленого вивчення предметів, профільного навчання, занять учнів за індивідуальними програмами тощо.

Двокомпонентна структура навчальних планів дозволила оптимально поєднати державні стратегічні цілі освіти з різноманітністю шляхів їх досягнення.

Згідно із чинним законодавством у галузі середньої освіти України запроваджено систему навчальних планів: базових, типових, робочих (на навчальний рік), експериментальних.

Базовий навчальний план складав основу Державного стандарту загальної середньої освіти, концептуально визначав структуру та зміст загальної середньої освіти, співвідношення між освітніми галузями (циклами навчальних предметів) [78, с. 4–13]. Він розроблявся МОН України спільно з АПН та НАН України і був затверджений Кабінетом Міністрів України.

Типові навчальні плани для загальноосвітніх навчальних закладів розроблялися на основі Базового навчального плану. У них освітні галузі трансформувалися у конкретні навчальні предмети та курси, визначався загальний обсяг навчального навантаження та мінімальна кількість часу на кожен навчальний предмет. Типові навчальні плани затверджені МОН України.

Робочі навчальні плани склалися на кожен навчальний рік загальноосвітніми навчальними закладами на основі типових навчальних планів. У них конкретно опрацьовувалися наповнення варіативної складової з

урахуванням потреб учнів, профілю класу, можливостей навчально-методичного і кадрового забезпечення, специфіки навчального закладу.

Експериментальні робочі навчальні плани склалися на основі типових загальноосвітніх навчальних закладів, які мали статус експериментальних.

Крім того, спеціалізовані школи, гімназії, ліцеї, колегіуми, авторські школи, приватні загальноосвітні навчальні заклади, навчально-виховні комплекси й об'єднання на основі типових навчальних планів склали індивідуальні робочі навчальні плани з урахуванням специфіки їх діяльності.

Базові та типові навчальні плани відповідно до вимог Закону України "Про загальну середню освіту" (ст. 15, ч. 2) встановили у кожному класі гранично допустиме навантаження учнів та загальний обсяг навчальних годин у кожному класі, що фінансувався з бюджету. Відповідно до чинних в Україні основних типів загальноосвітніх навчальних закладів передбачалися окремі варіанти типових навчальних планів для шкіл із навчанням українською, російською та мовами інших національних меншин, спеціалізованих шкіл і класів з поглибленим вивченням окремих предметів, гімназій, ліцеїв, колегіумів, вечірніх (змінних) шкіл, спеціальних шкіл і шкіл-інтернатів для дітей, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку [78, с. 15–20].

Особливості поетапного переходу загальноосвітніх навчальних закладів на оновлений зміст та нову 12-річну структуру середньої школи зумовили необхідність одночасного використання у навчальному процесі типових навчальних планів як 11-річної, так і 12-річної школи. З огляду на це на 2007 р. продовжували діяти у загальноосвітніх навчальних закладах майже 90 варіантів типових навчальних планів, з них 50 – для 12-річної, 39 – для 11-річної школи, у тому числі 36 варіантів для спецшкіл, у яких навчалися діти, що потребували корекції фізичного та (або) розумового розвитку.

У процесі реформування загальної середньої освіти у 2004–2007 рр. навчальні плани було істотно модернізовано відповідно до вимог Державного стандарту загальної середньої освіти (постанова КМУ від 14.01.04 № 24 [78];

накази МОН України від 23.02.04 № 132 [390, с. 3–32; 391, с. 2–7], від 09.03.05 № 145, від 29.11.05 № 682, від 07.05.07 № 357) [392, с. 20–25].

У системі 12-річної середньої освіти це дало можливість: у межах санітарно-гігієнічних норм упорядкувати навчальне навантаження учнів; перейти до запровадження у школах п'ятиденного робочого тижня; раціональніше розподілити час між освітніми галузями (циклами навчальних предметів): суспільно-гуманітарна освіта – 49,7 %, природничо-математична – 31,7, оздоровчо-трудова – 18,7 %; створити реальні передумови для здійснення диференціації навчання дітей, особливо у старшій школі, з урахуванням їх нахилів, здібностей, інтересів і можливостей.

Інваріантна складова типового навчального плану початкової й основної школи у структурі 12-річної середньої освіти забезпечувала реалізацію змісту шкільної освіти на рівні Державного стандарту.

З початку ХХІ ст. старша школа запроваджувала профільне навчання, яке мало на меті забезпечити глибшу підготовку старшокласників у тій галузі знань і діяльності, до яких у них сформувалися стійкі інтереси та здібності. Типові навчальні плани старшої школи дали змогу залежно від потреб і побажань учнів комплектувати 10–12 класи за напрямками диференціації: філологічним, суспільно-гуманітарним, природничо-математичним, художньо-естетичним, технологічним, спортивним. Напрями диференціації конкретизувалися в окремі профілі навчання: фізико-математичний, біолого-хімічний, історичний, екологічний, інформаційно-технологічний тощо.

Типовий навчальний план старшої школи реалізовував зміст освіти залежно від обраного профілю навчання. Кожен із профілів передбачав вивчення відповідних предметів на одному із трьох рівнів: стандарту (обов'язковий мінімальний рівень навчальних предметів, які не є профільними чи базовими); академічному (навчальні предмети, які не є профільними, але базовими або за змістом близькими до профільних); профільному, який передбачав поглиблене вивчення відповідних предметів, орієнтацію їх змісту на майбутню професію [65, с. 3–32].

Для забезпечення профільного навчання типові навчальні плани будувалися таким чином, що: усі обов'язкові (базові) предмети вивчалися на рівні, не нижче стандарту; на вивчення профільних предметів або близьких до профільних виділявся додатковий час за рахунок варіативної складової; також за рахунок годин варіативної складової вводилися додаткові предмети та спецкурси, які підсилювали профільні предмети.

Ураховуючи сучасні тенденції розвитку суспільства та соціальне замовлення на освітні послуги, у змісті шкільної освіти розширені можливості залучення учнів до інформаційних технологій, забезпечення повноцінного вивчення іноземних мов за рахунок більш раннього уведення вивчення інформатики (з 9 класу), іноземних мов (з 2 класу) і певного збільшення часу на вивчення цих предметів (відповідно на 3 і 5,5 год на тиждень), зокрема при профільному і поглибленому їх вивченні – удвічі.

У нових типових планах багато уваги приділено різноманітним гуманітарним курсам, фізичному здоров'ю. Навіть з метою опанування учнями принципів демократії, формування якостей, притаманних громадянину демократичного суспільства, предмети "Правознавство", "Економіка", "Людина і світ" поєднані у старшій школі єдиним циклом "Громадянська освіта". Проте ґрунтовних досліджень із цього приводу проведено не було. Адже варто було б з'ясувати, наскільки таке об'єднання буде раціональним для учнів, які в перспективі бажають стати юристами.

Для сприяння профілізації сільської, зокрема малокомплектної школи, передбачено в одно- та двокомплектній старшій школі створення у класах різнопрофільних груп учнів за рахунок використання годин варіативної складової. При цьому базова основа навчальних предметів вивчалася разом усім класом за єдиними навчальними програмами, а частина часу (близько 20 %) – окремо у групах за програмами відповідних профілів (напрямів). За неможливості організації профільного навчання використовувався універсальний (безпрофільний) варіант типового навчального плану, складений на основі

академічного рівня змісту освіти. У ньому навчальний час рівномірно розподілений між базовими навчальними предметами.

Одним із перспективних шляхів здійснення профільного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах України стало створення різнопрофільних гімназій, ліцеїв, спеціалізованих шкіл (шкіл-інтернатів), навчально-виховних комплексів (об'єднань), шкільних округів.

Позитивним моментом нових навчальних планів стало надання можливості враховувати у загальноосвітніх навчальних закладах результати навчання учнів у закладах інших типів і систем (напр., у художніх, музичних, спортивних школах тощо), що сприяло розвантаженню учнів.

Важливим чинником демократизації шкільного життя досліджуваного періоду було залучення педагогічних колективів до формування змісту шкільної освіти. Кожен навчальний заклад на основі типових складав робочий навчальний план на навчальний рік, конкретно опрацьовуючи варіативну складову з урахуванням потреб учнів, профільності класу, можливостей навчально-методичного і кадрового забезпечення, специфіки роботи закладу.

Відповідно до нових навчальних планів і програм планомірно проводилася робота щодо поетапної реалізації оновленого змісту шкільної освіти за структурою 12-річної середньої школи. У 2007–2008 навчальному році за новими навчальними програмами та підручниками і 12-річною структурою вже навчалися 1–7 класи загальноосвітніх навчальних закладів.

Відповідно до інваріантної складової Базового навчального плану право, як й історія рідного краю, історія України, всесвітня історія, мораль, економіка, філософія, громадянська освіта було структурним компонентом освітньої галузі "Суспільствознавство". На цю галузь відведено в 5–12 класах лише 770 год, або 8,6 % Базового навчального плану загальноосвітніх навчальних закладів II–III ступенів (додаток Е) [78]. Цілком очевидно, що ця кількість годин зовсім не задовольняє сучасну школу у викладанні курсу правознавства, оскільки подолати правовий нігілізм учнів без викладання повноцінного курсу дуже важко.

Зазначаючи позитивні здобутки процесу формування нових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів (12-річна середня школа), неможливо оминати певні невирішені проблеми, упущення, що стосуються, на нашу думку, зокрема і досліджуваних нами проблем шкільної правової освіти. Так, в 11-річній стандартній школі I–III ступенів на курс правознавства виділено 1,5 год, що складає 0,54 % годин інваріантної складової типового навчального плану загальноосвітнього навчального закладу з українською мовою викладання, 12-річної універсальної, відповідно, виділено 3 год, що складає 0,95 % годин, а 12-річної профільної – 8 год, що складає 1,4 % зазначеного плану (додаток А). Якщо ці цифри порівняти із сучасними, наприклад із 11-річною стандартною школою II ступеня, де вивчається основний курс правознавства, на який виділено 1,5 год, що складає 1,06 % год інваріантної складової типового навчального плану загальноосвітнього навчального закладу з українською мовою викладання, то можемо з певністю зазначити, що кількість годин на цей предмет у загальній частині навчальних планів зменшується, а це не сприятиме подоланню дитячої злочинності, підвищенню рівня правових знань учнів, на що направлений не один нормативно-правовий акт держави. Ці цифри говорять також про те, що кількість годин, які відведені типовим навчальним планом сучасної 11-річної школи, у відсотковому відношенні до загальної кількості годин інваріантної складової тільки на 0,34 % буде більшою в профільній 12-річній школі, а у стандартній – меншою. Очевидно, що це буде впливати на шкільну правову підготовку учнів. На нашу думку, це є недоліком Базового навчального плану.

Крім того, відповідно до Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів на 2001–2002/2004–2005 навчальні роки, правознавство вивчалось в 9-му класі загальноосвітніх шкіл протягом 51 год (1,5 год на тиждень) [67, с. 2–4]. І як показувала практика вивчення цієї дисципліни, такої кількості годин недостатньо навіть для засвоєння основних положень існуючих галузей законодавства України.

Разом із цим, з 1 до 9 класу за варіативною складовою Типового навчального плану вивчалися різноманітні предмети. Окрім основних – урок валеології,

народознавства, стенографії, релігієзнавства, футболу, дві іноземні мови тощо, а на урок правознавства годин не вистачало, тому підростаюче покоління не знало достеменно не лише своїх обов'язків, а і прав та свобод, воно не мало найменших уявлень про право, законність, їм не цікаві були законотворчі процеси. Лише на 15 році життя, з порушенням принципів дидактики, таких як послідовність, науковість та доступність, здійснювалося вивчення основ правознавства відразу всіх галузей права з розрахунку 1,5 год на тиждень. Водночас необхідно зазначити, що відповідно до Кримінального кодексу України кримінальна відповідальність неповнолітніх за окремі види злочинів наступала вже із 14 років.

Через комерціалізацію позашкільних закладів підростаюче покоління не мало змоги відвідувати спортивні секції, гуртки та клуби за інтересами. У позаурочний час діти перебували наодинці із собою. Окрім цього, загострилася проблема соціального сирітства. На 2003 р. в Україні нараховувалося близько 100 тис. дітей-сиріт і дітей, які залишилися без опіки батьків. І, незважаючи на державну політику, спрямовану на зменшення у країні дітей-сиріт та тих, хто лишився без піклування батьків, їх кількість не зменшувалася і до кінця 2007 р.

До того ж серед підлітків і молоді поширювався алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, венеричні захворювання, посилювалася загроза епідемії СНІДу. Частішали випадки вагітності неповнолітніх. Помітно зростала дитяча бездоглядність, злочинність, проституція, кількість самогубств. Очевидно, що все це було наслідком не лише зниження якості життя суспільства, а і слабкої шкільної правової освіти.

Натомість, у 1997 р. на спільному засіданні Міністерства у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ і МОН України розглядалися питання підліткової злочинності, стану порушення правопорядку учнями [31, арк. 82]. Було з'ясовано, що з 1990 по 1996 рр. невпинно зростала дитяча злочинність і в 1996 р. цією категорією громадян скоєно 41 811 злочинів. Якщо у 1991 р. підлітки скоїли 134 тяжких убивства, то у 1996 р. – 232 [26, арк. 141–142]. Звичайно, що криміногенна ситуація ускладнювалася у зв'язку із розповсюдженням наркоманії, пияцтва, зростанням кількості неблагополучних сімей. Одним із недоліків у роботі

з підлітками була незадовільна робота органів освіти, які послабили увагу до організації навчально-виховного процесу, позакласної роботи, поширенню правових знань і правової освіти серед учнів. Крім того, за участю учнів до 16 років у 1996 р. було скоєно 6304 ДТП, у яких загинуло 448 учнів, поранено 6262. У 1997 р. також спостерігалось значне зростання злочинності серед учнів середніх закладів освіти, а саме: в АРК – на 106,8 %, у Кіровоградській обл. – на 95 %, на чверть зросла вона в Закарпатській і Запорізькій обл. [22, арк. 62]. У цей самий час на 4,9 % збільшилося злочинів, скоєних учнями ПТУ, це при тому, що кількість цих навчальних закладів у 1997 р. скоротилася на 164 [32]. На квітень 1999 р. органами МВС України було зареєстровано 2537 підлітків, які вживали наркотичні та психотропні речовини. Серед них 69 % були учнями ПТУ [46, арк. 15–17].

Статистика правопорушень, що вчиняли неповнолітні на початку ХХІ ст., була також невтішною. За перший квартал 2005 р. ними або за їх участі було скоєно 1367 злочинів, серед них 74 – тяжких [285, с. 2]. Вражав і той факт, що більшість підлітків навіть не знали, з якого віку настає кримінальна відповідальність і за які саме злочини. Проте неповнолітні часто були й у статусі потерпілих, коли, наприклад, батьки жорстоко поводитися з дитиною, не усвідомлюючи правових наслідків такої поведінки. І дитина не знала, куди можна звернутися за захистом своїх прав, що, у свою чергу, призводило до непередбачуваних наслідків її поведінки. Зокрема, відповідно до даних МВС у 2005 р. до органів внутрішніх справ доставлено понад 27 тис. дітей, які займалися бродяжництвом та жебрацтвом. Водночас, на думку МВС, кількість притулків у державі (93) на цей самий рік була недостатньою, більшість із них були переповненими. МВС було обстежено понад 30 тис. неблагополучних сімей і на профілактичні обліки поставлено 10,2 тис. таких сімей. За невиконання батьками й особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей до адміністративної відповідальності притягнуто 22,5 тис. осіб. Складено та направлено до суду 3,5 тис. матеріалів, стосовно позбавлення батьківських прав, більшість з яких задоволено судами. Упродовж 2005 р. до органів внутрішніх справ надійшло

майже 7,5 тис. заяв про зникнення дітей. На цей самий рік залишалися нерозшуканими 279 дітей, з них 40 – понад рік. Третина нерозшуканих дітей – вихованці навчально-виховних закладів. Основні причини їх самовільного залишення – непрофесійність вихователів і керівників закладів, байдужість, жорстокість та насильство з їх боку стосовно дітей [412].

У деяких регіонах України підліткова злочинність не тільки не падала, а й з'явилася тенденція до її зростання. Підраховано, що кожного дня підлітки скоювали понад 100 злочинів, у тому числі 1 вбивство або тяжке тілесне ушкодження, 2–3 розбійні напади, 26 крадіжок державного, 45 – майна громадян (із них 16 квартирних крадіжок). У 2005–2006 рр. ними було здійснено практично кожний сьомий злочин, десяте хуліганство. На їхню частку припадала приблизно п'ята частина всіх пограбувань, розбійних нападів і зґвалтувань [306, с. 5–10].

Усе це свідчило про нагальну потребу підвищення правових знань учнів. Очевидне й те, що ще одним важливим недоліком державної політики цього періоду у сфері шкільної правової освіти стало неналежне ставлення і недооцінка змісту й обсягів викладання курсу правознавства у школі.

Саме тому, на нашу думку, процес модернізації загальної середньої освіти потребує подальшої копіткої роботи усіх зацікавлених інституцій і, насамперед, у напрямі підвищення рівня шкільного курсу правознавства в навчальному плані загальноосвітнього навчального закладу. Такі заходи будуть сприяти подоланню правового нігілізму школярів, і натомість становленню правової держави.

Висновки до третього розділу

Проведене нами дослідження дає підстави стверджувати, що на початку ХХІ ст. на усій території України сформувалася система шкільної правової освіти. Це було виражено насамперед у тому, що в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. українські науковці та педагоги в основному теоретично обґрунтували основні функції і напрями шкільної правової освіти. Це практично втілювалося у створення та забезпечення навчального процесу з правознавства новими програмами правових курсів [186, с. 205–212].

Політичні й економічні процеси та зміни в житті нашої держави зумовили переоцінку шкали цінностей і пріоритетів у суспільному світосприйнятті. На перший план на початку ХХІ ст. висувалися такі цінності, як людина, її права та внутрішній (духовний світ). Важлива роль у такій трансформації суспільства належала шкільній правовій освіті, що формувала правову культуру та правосвідомість школярів, перетворюючи ідеали добра, законності і справедливості в мотиваційні чинники їхньої поведінки. Активна законотворча діяльність в Україні, запровадження на рівні держави соціальних й економічних програм і новітніх технологій, реформування й удосконалення системи державних органів, спрямоване на дотримання принципів верховенства права, відповідальності держави та її апарату перед людиною і громадянином за свою діяльність, вимагало від молоді людини набуття певної суми знань, теоретичних і практичних навичок, прояву власної громадянської позиції.

Одним з основних завдань шкільної правової освіти в Україні було формування правової освіченості учнівської молоді, її здатності керуватися правовими знаннями в координатах мінливого сучасного суспільного життя, уміння діяти відповідно до вимог права і закону.

Саме тому навчальна діяльність учнів на уроках правознавства спрямовувалася на таке засвоєння змісту, щоб учень на основі застосування знань набув певних компетенцій для розв'язання життєвих чи професійних ситуацій, був

здатним до конкуренції на ринку праці. Правова освіта мала готувати школяра органічно адаптуватися до життя у світі багатоманітних зв'язків, здатного до контактів як з найближчим оточенням, так і глобальних контактів [167].

У ході становлення системи шкільної правової освіти враховувалися динамічні зміни у системі суспільних відносин України, найновіші досягнення теоретико-правових поглядів на правові явища, результати активної нормотворчої діяльності органів державної влади, певна ступінь консерватизму українського законодавства.

Усі ці аспекти теоретично обґрунтовані у програмі курсу "Основи правознавства", який викладався у 9 класі.

Основною формою профільної підготовки з правознавства учнів старшої школи були курси за вибором (елективні курси). Це такі курси, що забезпечували вивчення основного профільного предмета: "Історія держави і права України", "Історія держави і права зарубіжних країн", "Судова риторика", "Права людини", "Досліджуючи гуманітарне право" та курси, що виконували функцію внутрішньопрофільної спеціалізації: "Виборче законодавство України", "Органи державної влади України", "Екологічне законодавство", "Правові основи підприємницької діяльності", "Кримінальне право", "Кримінальний процес" тощо. У межах нашого дослідження ще не існувало рекомендованих МОН України програм хоча останнє про це заявляло [381, с. 8–9]. Викладання ж цих курсів велося за авторськими програмами. Вивчення правознавства у профільних класах, крім розширення і поглиблення змісту, мало сприяти формуванню стійкого інтересу до предмета, розвитку відповідних компетентностей і здібностей, орієнтації на професійну діяльність, де використовуватимуться одержані знання, сформовані вміння й навички [185].

При підготовці програм елективних курсів науковці та педагоги враховували вікові особливості учнів, рівень їхньої навченості та мотивації, специфіку регіону, наявність підручників і навчальних посібників, власний рівень підготовки до викладання того чи іншого елективного курсу.

Актуальною та практично важливою для учнів старшої школи була програма курсу "Права людини", що мала на меті формування у школярів основ знань про права і свободи людини, розуміння та сприйняття ними таких цінностей, як справедливість, рівність, свобода, демократія, виховання їх у дусі прав людини, усвідомлення учнями зв'язку між правами й обов'язками громадянина, розвиток їхньої правової та громадянської компетентності, відповідних умінь, навичок і здобуття досвіду захисту власних прав.

Важливою для учителів та учнів профільних класів (груп) була програма курсу за вибором "Досліджуючи гуманітарне право", завдання якої полягало у вихованні поваги до людської гідності, потреби у дотриманні соціальних норм у будь-яких життєвих ситуаціях, здатності прийти на допомогу тим, хто її потребує.

Одним із важливих чинників досягнення цілей навчання правознавства, розвитку основних компетентностей школярів і їхніх пізнавальних можливостей була організація допрофільної підготовки учнів основної школи. Допрофільна підготовка з правознавства здійснювалася у 8–9 класах. Її метою стала професійна орієнтація учнів та сприяння у виборі ними напряму профільного навчання у старшій школі. Формами допрофільної підготовки учнів з правознавства були правознавчі курси за вибором, з-поміж яких слід назвати такі, як "Практичне право" (8 клас) та "Ми – громадяни України" (9 клас). Вони вивчалися в основній школі за рахунок варіативної частини.

Програма курсу "Практичне право" мала пропедевтичний характер. Не замінюючи програму обов'язкового курсу "Основи правознавства" у 9 класі, вона була складовою системи шкільної правової освіти та сприяла розумінню учнями основ юридичної науки. Головне її завдання – зацікавити учнів правознавством, озброїти їх уміннями діяти у життєвих ситуаціях відповідно до вимог законів, закласти основи правових і громадянських знань. Саме тому перед школярами не ставиться завдання оволодіти повним понятійним апаратом правової науки або докладно вивчити нормативні акти держави. Ураховуючи вікові особливості учнів 8 класу, програма курсу мала на меті забезпечити оволодіння ними лише

найважливішими поняттями та термінами, виробити в них навички правомірної поведінки, практичного застосування норм права, що стосуються неповнолітніх, сформувати позитивне ставлення до участі в житті суспільства. Розвиваючи і доповнюючи правову освіченість школярів, програма курсу "Практичне право" допомагала учням зробити свідомий вибір профілю навчання у старшій школі.

Програма курсу за вибором "Ми – громадяни України" розрахована на учнів 9 класу і стосувалася питань громадянської освіти. Вона інтегрувала знання з політології, соціології, філософії, права й мала на меті створення умов для становлення людини, здатної гідно існувати і самореалізовуватися у складних реаліях XXI ст., формування соціально компетентного, активного, відповідального громадянина і патріота України. У навчальний процес багатьох шкіл України впроваджувався і курс "Громадянська освіта" (9–11 класи) за затвердженою МОН України програмою, у який було інтегровано правові знання.

Особливої уваги вчителя потребували способи організації навчальної діяльності учнів на уроках правознавства. Поряд із лекційними та фронтальними формами роботи на уроках правознавства як в основній, так і старшій школі зазначені програми широко пропонували інтерактивні педагогічні технології, за яких учителю відводилася роль організатора процесу навчання: ділові та рольові ігри, моделювання життєвих ситуацій, суспільних процесів і процедур, дискусії, групова робота тощо. Урізноманітнили ці програми і типи уроків, включивши в кінці XX – на початку XXI ст. до вже відомого арсеналу уроків нові, такі як: уроки – юридичні практикуми, уроки з використанням мультимедійного комплексу, уроки роботи з нормативними джерелами тощо. Це сприяло максимальному досягненню запланованих навчальних результатів, розвитку (формуванню) загальних і спеціальних компетентностей учнів.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що системний підхід до правової освіти, який упроваджується у школах України, дав певні результати. У багатьох школах здійснюється цілеспрямована правова освіта через основний курс правознавства, мережу профільних спецкурсів та гуртків, які читаються за

авторськими програмами. Інноваційні підходи у навчанні сприяють поступовому формуванню в учнів власного погляду, власної позиції, умінню аргументувати думку, робити вибір (у т. ч. професійний).

Разом із цим проведене дослідження дає підстави також говорити про необхідність організації правової практики учнів 10–11 класів профільних класів. Це необхідно робити з метою задоволення потреб учнів у професійному самовизначенні відповідно до їхніх інтересів і здібностей, вихованню правової культури.

Крім того, на нашу думку, процес модернізації загальної середньої освіти потребує подальшої копіткої роботи усіх зацікавлених інституцій, насамперед у напрямі підвищення рівня шкільного курсу правознавства в навчальному плані загальноосвітнього навчального закладу. Такі заходи будуть сприяти подоланню правового нігілізму школярів, і натомість становленню правової держави.

Як показав аналіз стану викладання правознавства, проведений управліннями юстиції у 2002–2003 навчальному році, вивчення правознавства здійснювалося у 21 тис. загальноосвітніх шкіл, 348 гімназіях, 300 ліцеях. Поглиблено правознавство вивчалось у 398 загальноосвітніх школах, 81 гімназії, 53 ліцеях. З огляду на зазначене картина поглибленого викладання правознавства у загальноосвітній школі мала такий вигляд. Цей предмет викладався в 1,9 % загальноосвітніх шкіл, 23,2 – гімназій, 17,6 % – ліцеїв від загальної їх кількості. Зрозуміло, що про активне поглиблене вивчення правознавства у школах України навряд чи можна було говорити.

Разом із цим варто зазначити, що більшість загальноосвітніх навчальних закладів окремих регіонів були погано забезпечені підручниками, посібниками, методичними та дидактичними матеріалами із цього предмета. Викладачі й учні висловлювали незадоволення підручниками за їх важку для засвоєння учнями термінологію та застарілість окремих положень. Суттєвим недоліком у навчально-виховному процесі була також відсутність у більшості загальноосвітніх шкіл обладнаних історико-правових класів, куточків, наочної юридичної інформації. У

школах рідко проводилися зустрічі педагогічних працівників, учнів та їх батьків із фахівцями-юристами, представниками правоохоронних органів і правозахисних організацій.

До недоліків належать і недосконалі програми вивчення правових дисциплін у загальноосвітніх навчальних закладах, які неповною мірою відповідають потребам і реаліям сучасного життя.

РОЗДІЛ 4

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА

У СФЕРІ ШКІЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ

4.1. Діяльність центральних органів влади у галузі шкільної правової освіти

Проблеми шкільної освіти були активно обговорені на V з'їзді учителів республіки, який відбувся 15–16 травня 1987 р. Вони були пов'язані з недоліками у стилі роботи органів освіти, інерцією і консерватизмом у їх роботі; відсутністю творчого підходу у навчанні; слабким поширенням новаторських педагогічних технологій; недостатньою фаховою підготовкою працівників освіти тощо [384, с. 11–12].

Ті зміни, які сталися у політичному житті СРСР та УРСР у кінці 80-х рр. ХХ ст. серйозно вплинули на культурно-освітнє життя України. Адже демократизація усього суспільства не оминула і демократизацію освіти.

Разом з будівництвом нової, незалежної української держави постали проблеми розбудови її освітньої галузі, адже у спадок було отримано стару радянську систему освіти. Саме нова система освіти мала забезпечити підготовку молодих громадян України в загальноосвітніх навчальних закладах на нових принципах.

Потреба реформування шкільної освіти у державі відчувалася ще до проголошення незалежності. Цього вимагали зміни, які сталися в СРСР після проголошення курсу держави на перебудову та Декларація про державний суверенітет республіки [381, с. 3–8; 52].

У радянський час до 1970-х рр. у школах обмежувалися вивченням питань державного права на основі тексту Конституції СРСР. Однак з 1975 р. до початку 1990-х рр. школярі вивчали як обов'язковий предмет "Основи Радянської держави та права", що систематизував знання про державу, Конституцію СРСР, ознайомлював із системою радянського законодавства [267, с. 23–26].

Перед тим, як ми розпочнемо аналізувати основні напрями державної політики у сфері шкільної правової освіти коротко охарактеризуємо політику держави у цій сфері на кінець 80-х рр. ХХ ст. Це дасть можливість зрозуміти її стан та причини реформування у зв'язку із розвитком нової суверенної, незалежної, української держави.

У 1988 р. Інститутом держави та права АН УРСР і Міністерством юстиції УРСР було проведено соціологічне опитування стану правового виховання та правової освіти в УРСР [12, арк. 8–13]. У цьому опитуванні брали участь учні та студенти провідних ВНЗ України, загалом 1,5 тис. чол. Думку, що правова освіта необхідна у їх житті, висловили 45 % опитуваних, 69 % опитаних керівників навчальних закладів відповіли, що рівень знань їх студентів із правознавства був зовсім недостатній [12, арк. 10]. Вивчення навчального курсу "Основи радянського права" визнали цікавим предметом 51,8 % студентів та учнів. При цьому 35,7 % студентів й учнів вважали цей курс основним за значенням предметів і лише 9 % оцінили його як нецікавий предмет. Однак, незважаючи на ці оптимістичні цифри, 80 % опитаних студентів та учнів були незадоволені рівнем викладання предмета [12, арк. 11].

Незадовільне ставлення такої великої кількості опитаних до якості викладання правознавства у школах, ПТУ й інститутах було викликане, насамперед, кадровою проблемою, тобто підготовкою викладачів правознавства (більшість їх не мали юридичної освіти і достатнього досвіду викладання правових дисциплін) та відсутністю гарних підручників і навчальних посібників з курсу правознавства [12, арк. 12–13].

Одразу зазначимо, що координацію шкільної правової освіти у кінці 80-х рр. ХХ ст. здійснювало Міністерство народної освіти та Міністерство юстиції [13, арк. 16–18, 34–39]. Профільне Міністерство слідкувало за програмами та якістю навчання, а Міністерство юстиції через юридичну методичну раду здійснювало координаційну методичну роботу щодо юридичного всеобучу у республіці [407, арк. 1–9]. Мета цього заходу полягала у вивченні права у навчальних закладах, системі підготовки та підвищення кваліфікації кадрів тощо [13, арк. 4–9].

Постановою Ради Міністрів УРСР від 29 червня 1990 р. № 143 "Про заходи щодо організації юридичного всеобучу в УРСР" було введено у дію Програму юридичного всеобучу в УРСР [11, арк. 35]. Цим нормативним документом організацію юридичного всеобучу було покладено на виконкомі місцевих Рад народних депутатів, міністерства і відомства. Було також запроваджено залежно від вікових категорій осіб, які навчалися, різноманітні форми юридичного всеобучу. Так, для учнів і студентів пропонувалося вивчення правових дисциплін у загальноосвітніх школах і професійно-технічних училищах, середніх спеціальних та вищих навчальних закладах, а також позакласне, позааудиторне правове виховання, участь в олімпіадах правових знань [15, арк. 225].

Крім цього, програмою юридичного всеобучу передбачалася організація системи перепідготовки і підвищення кваліфікації викладачів правових дисциплін неюридичних навчальних закладів. Також рекомендувалося проаналізувати наявність, визначити реальну потребу і забезпечити підготовку необхідної кількості викладачів для загальноосвітньої та професійної шкіл [15, арк. 226].

Складені відповідно до цього документа програми у всіх областях мали на плановій, довготерміновій основі охопити правовим навчанням усі категорії населення з урахуванням їх професійних і вікових особливостей. Крім того, ректори ВНЗ і директори середніх спеціальних навчальних закладів повинні були організувати вивчення права відповідно до навчальних програм, забезпечувати високий рівень позааудиторної, правовиховної роботи зі студентами й учнями [17, арк. 36–37].

Було запропоновано і різноманітні форми правового навчання та виховання з правознавства у навчальних закладах. Однією з найважливіших стало викладання курсу "Основи радянського права" у загальноосвітніх школах, професійно-технічних училищах, середньоспеціальних і вищих навчальних закладах. Крім того, пропонувалася позакласна та позааудиторна правова робота з учнями, у тому числі олімпіади правових знань, диспути, юридичні вікторини, юридичний всеобуч батьків тощо [17, арк. 38].

У 1990 р. у більшості областей України розпочалася активна правова робота серед населення, яку було задекларовано Постановою Ради Міністрів УРСР [17, арк. 102, 114]. В усій республіці значно розширилася мережа шкіл юридичного всеобучу, зокрема, діяло 1566 народних університетів, близько 2 млн учнів, студентів вивчали право у школах, професійно-технічних училищах, ВНЗ [1, арк. 239; 3].

У цьому напрямі особливо ефективною була діяльність Київського міськвиконкому, де створили міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової пропаганди. Створенням секцій правового виховання у навчальних закладах, у трудових колективах займалися 25 осіб цього органу. Переважно в усіх областях та районах створювалися юридичні методичні ради. Основну діяльність вони здійснювали у формі семінарів, проводячи їх для учнів і вчителів шкіл [18, арк. 31].

У 1991 р. ще до проголошення незалежності Міністерство внутрішніх справ, Міністерство народної освіти, Держкомітет у справах молоді та спорту, Мін'юст України, Мінкультури, Мінохорони здоров'я, Мінпраці, Кабінет Міністрів розробили і затвердили "Міжвідомчу програму правового і морального виховання підлітків на 1991–1992 роки" [5; 6; 7, арк. 1–2]. Цим документом визначалася необхідність удосконалення правового виховання дітей і підлітків. У контексті цього рекомендовано було вдосконалити форми правової роботи шкільних колективів з неблагонадійними підлітками та сім'ями. Крім того, пропонувалося узагальнити досвід правового всеобучу в країні і кращі його форми та методи реалізовувати в республіці. Цим же документом передбачено розробку концепції та програми правового навчання і виховання в дошкільних установах, загальноосвітніх школах, ПТУ, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах [7, арк. 2–4]. Для навчального процесу пропонувалося розробити тематику з проблем правового виховання та методичні матеріали для правового навчання і виховання у старших групах дошкільних установ і молодших класах загальноосвітніх шкіл [7, арк. 6].

Варто зазначити, що ці пропоновані заходи правової освіти у більшій мірі гарними лишалися на папері. Їх реалізація у практичному житті середньої школи, установ, організацій часто проводилася формально, аби відрепортувати чи поставити "галочку" про проведення. На отримання ґрунтовних правових знань навряд чи можна було сподіватися.

В Україні, починаючи з 1991 р., розпочалася робота над створенням нової концепції освіти, зокрема і правової, оскільки у суспільстві відбулися кардинальні зміни соціально-економічних і політичних відносин. Демократизація суспільства, національне відродження, розширення економічної самостійності України на основі Декларації про державний суверенітет республіки та перехід до ринкових відносин зумовили необхідність докорінного перегляду підходів до організації і змісту освіти. У цих умовах система освіти не лише мала подолати свою внутрішню кризу, а й, оновлюючись, забезпечити якісно новий рівень загальноосвітньої, професійної, наукової підготовки громадян, усебічний розвиток кожної людини як особистості і найвищої цінності суспільства.

З огляду на принципи, що були закладені у Законі Української РСР "Про освіту" [56], наукові досягнення, практичний досвід, прогностичні передбачення та наявні невідповідності між існуючим станом освіти і рівнем, на якому вона мала бути, було розроблено Програму розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період (1991–1995) [91, с. 5–10].

Ця програма визнала тодішній стан освіти в Україні критичним. Звичайно, що освіті того часу бракувало демократизму, гуманізму, національного духу. Криза в освіті посилювалася довгочасним нерозумінням значення освіти, неувагою до її проблем з боку держави і суспільства, зубожінням освітньої сфери внаслідок недостатньої фінансової та матеріально-технічної підтримки. Подальше загострення освітніх проблем сталося через докорінні зміни соціально-економічних і політичних відносин у суспільстві, зокрема оновлення структури влади й управління, бурхливі етнонаціональні процеси, національне відродження.

На цьому етапі Міністерством освіти УРСР було визначено загальносистемні напрями забезпечення діяльності освітніх установ у перехідний період. Саме система освіти у перехідний період потребувала законодавчого та правового забезпечення, фінансово-економічної підтримки, соціального захисту, кадрової, наукової, програмно-методичної та інформаційної допомоги. Необхідно було підготувати комплекс законодавчих актів, які б заклали правову основу для подолання внутрішньої кризи освітньої системи й ефективного функціонування в умовах ринкової економіки, демократизації та гуманізації суспільства.

Звичайно, що докорінних змін мали зазнати зміст, організація освіти, управління процесом навчання і виховання, наукових досліджень, підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. Потребували розробки й наукові програми для проведення фундаментальних і прикладних досліджень з актуальних психолого-педагогічних проблем, комплексні програми підготовки, видання і перевидання навчально-методичної літератури тощо.

Концепція освіти в Українській РСР на 1991 р. мала таку схему: дошкільна освіта, загальноосвітня школа, спеціальна школа, професійна освіта, позашкільне виховання, педагогічна освіта, підготовка, перепідготовка і підвищення кваліфікації кадрів.

На 1991 р. в Україні діяло 24,5 тис. дошкільних закладів, де навчалося 2,5 млн дітей. За типами дошкільні заклади поділялися на загальнорозвиваючі, компенсуючі, комбіновані тощо. До навчально-виховного процесу було залучено 262 тис. педагогічних працівників, з них 57 тис. чол. (22,0 %) мали вищу освіту. Майже 13,6 тис. дошкільних закладів було розташовано у сільській місцевості. Однак дошкільна освіта на той час відставала від потреб суспільства [91, с. 6].

На 1991 р. у країні функціонувало 20,8 тис. загальноосвітніх шкіл (у них навчалося 6,8 млн учнів), у тому числі 5,9 тис. – у місті (4,7 млн учнів) і 14,9 тис. – на селі (2,1 млн учнів) [105, с. 455] (додаток В). Політика держави в галузі шкільної освіти в останні два десятиріччя суттєво позначилася на

структурі загальноосвітньої мережі. Якщо в 1965 р. частка початкових шкіл становила 36,8 %, неповних середніх – 42,2, середніх – 21,6 %, то в 1990 р. – відповідно 15,2, 35,3, 49,5 %. Закриття початкових шкіл негативно вплинуло на процес збереження та відновлення малих населених пунктів [91, с. 6].

Суттєво скоротився за цей період контингент учнів вечірніх (змінних) загальноосвітніх навчальних закладів, на 36,4 %. За цією формою навчалося 117 тис. громадян.

Контингент денних загальноосвітніх навчальних закладів I ступеня зріс на 44 %. Майже не змінився контингент учнів денних загальноосвітніх навчальних закладів III ступеня. На 20 % скоротився контингент учнів загальноосвітніх навчальних закладів II ступеня та на 16 % денних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з розумовими та фізичними вадами. Поступово збільшувався контингент учнів, які навчаються в гімназіях, ліцеях, колегіумах, навчально-виховних комплексах, що свідчило про зростання мотивації молоді до здобуття якісної освіти.

Ситуація, що склалася в державі, також вимагала перебудови школи, навчальних планів, програм, написання нових підручників. Потребувало серйозного удосконалення навчально-методичне забезпечення педагогічного процесу. Основними його недоліками були безальтернативність, слабка орієнтація на задоволення індивідуальних запитів, інтересів і нахилів учнів. Кризовий стан у поліграфічній галузі згубно позначився на випуску програм, підручників, навчальних і методичних посібників, особливо варіантних.

Система професійної освіти об'єднувала на 1991 р. 1246 професійно-технічних училищ, які готували щорічно за замовленнями підприємств й організацій майже 380 тис. кваліфікованих робітників [91, с. 5–10]. Система цієї освіти також потребувала серйозних змін, зокрема удосконалення мережі закладів професійної освіти, розвитку нових типів за рівнями, термінами і формами професійної підготовки.

Позашкільне виховання здійснювали 2110 закладів системи освіти, якими було охоплено 1,9 млн учнів. Починаючи з 1985 р., кількість таких закладів

зросла на 95, а учнів у них – на 240 тис. Стан навчально-матеріальної бази цих закладів був незадовільним.

Контингент учнів загальноосвітніх навчальних закладів мав стабільну структуру. Зміни станом на початок 2000–2001 навчального року порівняно з початком 1991–1992 навчального року були незначні. Загальний контингент учнів загальноосвітніх навчальних закладів 2000–2001 навчального року порівняно з 1991–1992 навчальним роком зменшився на 4,8 % і становив 6764 тис. осіб [105, с. 455] (додаток В).

На початок 2000–2001 навчального року у 21 260 денних загальноосвітніх навчальних закладах системи МОН України (без спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів) навчалось 6510 тис. учнів, що на 382 тис. менше, ніж на початок 1996–1997 навчального року (додаток В). У міських поселеннях чисельність учнів скоротилася на 7,7 %, у сільських – на 0,9 %. Однією з причин скорочення контингенту було зменшення впродовж 1995–1999 рр. контингенту учнів, зарахованих до першого класу, і лише у 2000 р. зафіксоване значне зростання чисельності учнів-першокласників. Це відбулося, насамперед, за рахунок прийому до першого класу дітей шестирічного віку. Позитивною була тенденція до продовження навчання в загальноосвітніх навчальних закладах: прийом до 10-х класів, порівняно з 1996 р., збільшився на 5 % [8; 9, арк. 2–5]. У понад два рази, порівняно з 1996 р., зменшився контингент учнів, що навчалися у другу зміну.

З розвитком мережі загальноосвітніх навчальних закладів недержавної форми власності суттєво (на понад 50 %) збільшився, порівняно з 1996 р., контингент учнів у цих закладах.

На початок 2000–2001 навчального року в загальноосвітніх навчальних закладах працювало 546,6 тис. педагогічних працівників (без сумісників), що на 17,1 тис. або на 3,0 % менше, ніж 1996–1997 навчальному році [26, арк. 1–5; 27, арк. 2–10] (додаток Д). За цей період дещо підвищився їх якісний склад за освітньо-кваліфікаційними рівнями педагогічної освіти. Частка педагогічних

працівників, які мали освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста, магістра, зросла з 82,5 до 85,0 %.

Зменшилася частка чисельності вчителів, які викладали окремі предмети, віком до 30 років і становила у структурі 22,7 %, віком 31–40 років – 27,5 %. Без змін залишилася частка чисельності вчителів віком 41–50 років і становила 26,5 %. Дещо зросла частка вчителів віком 51–55 років та понад 55 років і становила відповідно 11,3 та 12,0 %.

Структура педагогічних кадрів за стажем педагогічної роботи у досліджуваній період мала такий вигляд: 9,5 % вчителів зі стажем до 3 років, 20,0 – від 3 до 10 років, 32,8 – від 10 до 20 років, 37,7 % – понад 20 років.

У 1991 р. педагогічна освіта здійснювалася у 29 педінститутах з одним філіалом, 51 педучилищі та 6 індустріально-педагогічних коледжах і технікумах. Фахівців для різних типів навчально-виховних закладів освіти у педінститутах готували з 19, у педучилищах – 5 та в індустріально-педагогічних коледжах і технікумах – з 12 основних спеціальностей [27, арк. 8–10].

Масштаби підготовки педагогічних кадрів у педінститутах за 1971–1991 рр. зросли в 1,7 рази при зменшенні кількості ВНЗ з 31 до 29, у педучилищах – у 2,2 рази при збільшенні їх кількості із 44 до 51. У той же час система педагогічної освіти характеризувалася переважно поганою матеріально-технічною базою [26, арк. 6–7].

Низьким залишався і рівень загальної та професійної культури вчителя, його готовності до педагогічної творчості. Використовувалися переважно репродуктивні підходи в навчальному процесі, повільно запроваджувалися нові форми і методи навчання студентів. Складна ситуація склалася із забезпеченням навчальних закладів необхідною навчально-методичною літературою, особливо україномовною. Більшість педагогічних навчальних закладів не забезпечували підготовку вчителя для роботи в умовах інтеграції шкільних курсів і диференційованої школи. Спостерігався недостатній рівень психолого-педагогічної, фундаментальної підготовки студентів.

Саме тому передбачалося проведення структурних змін у системі педагогічної освіти, спрямованих на розвиток різних її форм, зокрема створення мережі педагогічних університетів, педагогічних коледжів.

Кадрове забезпечення закладів освіти на 1991 р. мало такий вигляд: усього працювало понад 880 тис. педагогічних та інженерно-педагогічних працівників, у тому числі у школах – 540 тис., професійно-технічних училищах – 72 тис., дошкільних і позашкільних установах – 268 тис. чол. [9, арк. 7].

Недосконалість методів прогнозування потреби в педкадрах, особливо в сільській місцевості, призвела до дефіциту вчителів, інженерно-педагогічних працівників. У 1991 р. не вистачало 2,5 тис. учителів, понад 4,9 тис. педпрацівників профтехучилищ. У школах учителями 5–11 класів працювали понад півтисячі чоловік із загальною середньою освітою. У дошкільних закладах майже 7 тис. вихователів були без відповідної педагогічної освіти. У профтехучилищах 15 заступників директорів, 177 старших майстрів, 95 викладачів не мали вищої освіти [91, с. 9].

Із зазначеного вище випливає реальна картина шкільної освіти в Україні в 1991 р. Освіта потребувала серйозних змін у зв'язку зі змінами політичної системи держави після проголошення незалежності у серпні 1991 р.

Кім того, у зазначений період у державі ще не проводилися роботи з приведення у відповідність шкільної правової освіти до вимог нової держави. Шкільна правова освіта була частиною усієї загальної середньої освіти і мала ті самі проблеми перехідного періоду.

За роки незалежності спостерігаємо цікаву динаміку розвитку освіти України. До середини 90-х рр. ХХ ст. спостерігається зменшення кількості навчальних закладів, а на початок ХХІ ст. ситуація вирівнюється і навіть поліпшується.

Щороку змінювалася кількість дошкільних закладів. На кінець ХХ ст. їх кількість зменшувалася, однак на початку ХХІ ст. знову почала зростати і на 2007 р. становила 15,2 тис. Це на 184 більше, ніж у 2006 р. Кількість дітей зросла на 35,2 тис. і на 2007 р. становила 1080,0 тис. [385, с. 12]. Усе ж дошкільних

закладів у 2007 р. було на 9,3 тис. менше ніж у 1991 р. й, відповідно, поменшало на 1420 тис. дітей.

Разом із цим показовою є динаміка загальноосвітніх навчальних закладів, яка за 15 років практично була незмінною. Так, на 2007 р. функціонувало 20,27 тис. загальноосвітніх навчальних закладів, у тому числі 13,89 тис. у сільській місцевості (68,7 % шкіл держави), у яких навчалось понад 4,67 млн учнів (на 263,6 тис. менше ніж у 2006) [385, с. 12]. Порівняно з 1991 р. кількість загальноосвітніх закладів зменшилася на 530 й на 2130 тис. учнів (додаток В). Значне зменшення кількості учнів у загальноосвітніх навчальних закладах пояснюється, насамперед, демографічною проблемою.

Характерні тенденції і для динаміки професійної освіти. До кінця ХХ ст. кількість таких закладів зменшувалася, а на початку ХХІ ст. знову почала зростати. У 2006–2007 навчальному році їх нараховувалося 1038 й там навчалось 228,2 тис. учнів [385, с. 35]. Якщо порівняти з 1991 р., то це на 208 менше й на 152 тис. учнів, відповідно.

Динаміка зростання позашкільних закладів на 2007 р. мала такий вигляд: навчальних закладів – 1473, у яких навчалось 1544 тис. дітей або 31,3 % від загальної кількості дітей шкільного віку [385, с. 48]. Порівняно з 1991 р. їх кількість зменшилася на 637 й на 356 тис. учнів у них, відповідно.

У сфері освітньої політики ключова роль належить державі, її функції в суспільстві багатогранні та складні. Усі складові освіти як соціального явища є об'єктом політики держави. Саме вона забезпечує соціокультурні та ментальні засади освітнього процесу, визначає основні принципи політики, стратегію і напрями її реалізації, створює систему освітніх інституцій та управління ними, формує правове поле освітньої діяльності, забезпечує підготовку та перепідготовку педагогічних кадрів, встановлює стандарти освіти.

Як суб'єкт освітньої політики, держава здійснює її через відповідні інституції – органи законодавчої, судової та виконавчої влади, використовуючи при цьому весь спектр наявних у її розпорядженні засобів і знарядь. Насамперед, законодавчо регулюються питання функціонування всієї системи

освіти, її основні інституції та компоненти, державний освітній стандарт, принципи й обсяги фінансування. Виконавчі органи державної влади (міністерства, відомства, регіональні органи виконавчої влади) здійснюють поточну управлінську роботу: регулювання процесу функціонування системи освіти, контроль за виконанням законів, розв'язання питань підготовки управлінських і педагогічних кадрів тощо.

Об'єктом політики держави є система освіти в її цілісному, законодавчо закріпленому вигляді, її основні структурні елементи (дошкільна, початкова, середня, професійна, вища тощо), регіональні, міські, районні підсистеми освіти, науково-дослідницькі заклади, інституції, що забезпечують міжнародні зв'язки тощо. Об'єктна сфера освітньої політики визначається напрямками діяльності різноманітних суб'єктів, які є складними та багаторівневими за своєю організацією і сферами компетенції.

Конституційні засади державної освітньої політики сформульовані в Основному законі української держави (ст. 53). Спираючись на них, Верховна Рада України визначає зміст та основні напрями державної політики, створюючи для цього відповідну законодавчу базу. Законом України "Про освіту", який було прийнято у 1991 р., фактично було покладено початок законотворчості у сфері освіти.

Особливо активно ця робота велася після ухвалення другої редакції загального закону у 1996 р. На створення основного законодавчого поля в освіті знадобилося шість років. Уже накопичено відповідний досвід реалізації законів, що дозволяє зробити їх належну оцінку. Безумовно, свою позитивну роль вони відіграли. Процес державної політики, зокрема, набрав рис певної послідовності та легітимності, було покладено край дії стихійних процесів через відсутність відповідної законодавчої бази.

У державі чимало уваги розпочали приділяти перебудові шкільної освіти в середині 90-х рр. XX ст. Верховна Рада України, Комісія Верховної Ради України з питань науки й освіти, Президент України, Кабінет Міністрів і профільне МОН України, Мін'юст України визначали політику у цій галузі. Це

здійснювалося відповідно до ст. 4 Закону України "Про освіту", де було зазначено, що "державна політика у галузі освіти визначається Верховною Радою України відповідно до Конституції України і здійснюється органами державної виконавчої влади й органами місцевого самоврядування" [110, с. 4]. Відповідно до ст. 12 цього Закону одним із головних завдань МОН України було визначення державної політики в галузі освіти, науки, професійної підготовки кадрів, розробка програм розвитку освіти; міністерства і відомства України, яким підпорядковані заклади освіти, разом з МОН брали участь у здійсненні визначеної державної політики [192; 55, с. 6].

Слід зазначити, що еволюція законодавчої бази стосовно визначення компетенції вищих органів державної влади ішла в напрямі подальшої її конкретизації. Проте, якщо враховувати вимоги часу, не так швидко, як слід було. Досить сказати, що лише у 2002 р. в Законі "Про вищу освіту" в систему управління освітою введено Уряд – Кабінет Міністрів України, який "здійснює державну політику у галузі вищої освіти" [55, с. 121].

Положення про МОН України, затверджене Указом Президента України 7 червня 2000 р., наділяє Міністерство повноваженнями участі у формуванні державної політики у сфері освіти, визначенні перспектив і пріоритетних напрямів розвитку галузі.

На виконання Постанови Верховної Ради України "Про порядок введення в дію Закону України "Про освіту" та з метою забезпечення розвитку освіти як пріоритетного засобу розбудови Української держави Кабінет Міністрів України 3 листопада 1993 р. видав Постанову «Про Державну національну програму "Освіта"» ("Україна ХХІ століття") [42, арк. 30–45]. Цим документом були затверджені та схвалені I з'їздом педагогічних працівників України Державна національна програма "Освіта" ("Україна ХХІ століття") та заходи з її реалізації. На виконання рішень цієї програми міністерства і відомства, у підпорядкуванні яких були навчальні заклади, місцеві державні адміністрації розробили протягом 1994 р. галузеві та регіональні програми практичної реалізації Державної національної програми "Освіта" ("Україна ХХІ століття") [18, арк. 44–47].

З перетворенням України на самостійну, незалежну державу освіта стала власною справою українського народу. Розбудова системи освіти, її докорінне реформування стали основою відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної науки, техніки і культури на світовий рівень, національного відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні.

Існуюча в Україні система освіти перебувала на той час у стані, що не задовольняв вимог, які поставали перед нею в умовах розбудови української державності, культурного та духовного відродження українського народу. Це проявлялося у невідповідності освіти запитам особистості, суспільним потребам і світовим досягненням людства; знеціненні соціального престижу освіченості й інтелектуальної діяльності, спотворенні цілей і функцій освіти, бюрократизації всіх ланок освітньої системи [18, арк. 49].

Саме тому необхідно було визначити стратегію розвитку освіти в Україні на найближчі роки та перспективу XXI ст., створення життєздатної системи безперервного навчання і виховання для досягнення високих освітніх рівнів, забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації.

Зазначені стратегічні завдання полягали у "відродженні і розбудові національної системи освіти як найважливішої ланки виховання свідомих громадян Української держави; формуванні освіченої, творчої особистості; становленні її фізичного і морального здоров'я; забезпеченні пріоритетності розвитку людини; відтворенні та трансляції культури і духовності в усій різноманітності вітчизняних та світових зразків; виведенні освіти в Україні на рівень освіти розвинених країн світу шляхом докорінного реформування її концептуальних, структурних, організаційних засад; подоланні монопольного становища держави в освітній сфері через створення на рівноправній основі недержавних навчально-виховних закладів; глибокій демократизації традиційних

навчально-виховних закладів; формуванні багатоваріантної інвестиційної політики в галузі освіти" [18].

Чимало зусиль держава докладала для створення нової правової та нормативної бази освіти, формування світоглядної, правової, моральної, політичної, художньо-естетичної, економічної, екологічної культури. До того ж стратегічне завдання реформування загальної середньої освіти держава вбачала у реформуванні загальної середньої освіти на національних засадах з урахуванням регіональних особливостей і передового світового досвіду, органічного поєднання навчання і виховання з метою забезпечення розумового, морального, художньо-естетичного, правового, патріотичного, екологічного, трудового та фізичного розвитку дитини, формування здорового способу життя. Як бачимо, питання шкільної правової освіти в цей період держава продовжує розглядати у контексті загальної середньої освіти, не надаючи їй особливого значення.

Учасники парламентських слухань у 1995 р., проаналізувавши стан освіти в Україні, зазначили, що негативні процеси в соціально-економічній сфері, різке падіння виробництва, послаблення контролю з боку владних структур за дотриманням вимог Закону Української РСР "Про освіту" призвели до серйозних недоліків в організації діяльності освітянської галузі, зумовили в ній кризові явища [72]. Вони зауважили, що у державі не було створено відповідних умов для виконання Державної національної програми "Освіта" ("Україна ХХІ століття"). Мали місце порушення прав громадян на здобуття освіти. Не було належного соціального захисту учасників навчально-виховного процесу. Повільно оновлювався зміст освіти. Потребувала удосконалення мережа шкіл, професійних, вищих й інших навчальних закладів різних форм власності. Була піддана руйнуванню система дошкільного і позашкільного виховання. У кризовому стані опинилася сільська школа. Втрачалися досягнуті здобутки в кадровому забезпеченні освіти і науки.

Зменшення рівня фінансування галузей освіти і науки привело освітянські заклади, значну частину студентства, педагогічних працівників і науковців до зубожіння. Під загрозу було поставлено майбутнє України, її інтелектуальний,

творчий, культурний потенціал. Освіта поступово втрачала свою роль одного з найпродуктивніших факторів розвитку суспільства, утвердження державності.

Учасники парламентських слухань зазначили, що безумовне дотримання чинного законодавства з питань освіти, збереження надбань освітньої і наукової галузей, їх ефективне використання мали стати невідкладним завданням органів державної влади. Вони висловили низку рекомендацій щодо поліпшення освіти в Україні [72].

У цьому ж 1995 р. було видано Указ Президента "Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні", у якому окреслено основні напрями реформування цієї галузі в перехідний період [98, с. 2–8]. Оскільки вища освіта потребувала глибокого системного реформування з метою збереження її потенціалу й обсягу підготовки фахівців, посилення державної підтримки пріоритетних напрямів освіти і науки, приведення у відповідність із найновішими світовими досягненнями сучасної науки, то планувалися такі напрями реформування вищої освіти: розробка стратегічних напрямів розвитку вищої освіти; удосконалення мережі ВНЗ, структури підготовки спеціалістів й ефективності їх використання; забезпечення якості освітньої діяльності [98].

Окремі політико-управлінські ланки державної освітньої політики надають їй такого вигляду: Верховна Рада, Президент визначають державну освітню політику, Кабінет Міністрів України – здійснює, МОН України – бере участь у визначенні та реалізує державну політику. Верховній Раді, Президенту належить функція політичного керівництва освітою. Кабінет Міністрів України, МОН України поєднують у своїй діяльності цю функцію із функцією управління системою освіти в країні. Політико-адміністративними структурами є також обласні державні адміністрації. Місцеві органи державної виконавчої влади й органи місцевого самоврядування займаються винятково питаннями практичного здійснення державної політики в галузі освіти в межах їх компетенції. Для цього створені відповідні органи управління освітою.

Місцеві органи управління освітою у здійсненні своїх повноважень підпорядковані місцевим органам виконавчої влади, органам місцевого

самоврядування та відповідним державним органам управління освітою в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Зокрема, розпорядження Президента України від 12 січня 1996 р. "Про впорядкування структури місцевих державних адміністрацій" встановлює, що управління освіти обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій підпорядковуються головам цих адміністрацій та відповідному центральному органу державної виконавчої влади, тобто МОН України.

Постановою уряду від 18 березня 1996 р. затверджено Типове положення про управління освіти обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій. Управління освіти у межах своїх повноважень здійснює керівництво освітньою сферою на території області, міст Києва та Севастополя [247, с. 128].

На підвищення правосвідомості і правової культури громадян була спрямована "Програма правової освіти населення України". Згідно з програмою Кабінет Міністрів України зобов'язав "міністерства й інші центральні органи державної виконавчої влади, Уряд Автономної Республіки Крим, облвиконкоми, Київський та Севастопольський міськвиконкоми протягом першого півріччя 1995 р. розробити конкретні заходи, спрямовані на практичну реалізацію програми правової освіти населення України" [81].

До цього часу правова освіта населення в Україні здійснювалася на підставі Постанови Ради Міністрів Української РСР "Про заходи щодо організації юридичного всеобучу в Українській РСР" [11, арк. 35].

На реалізацію вже нової програми було проведено чимало важливих заходів у цій галузі. Зокрема, затверджено Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення, яка стала постійно діючим дорадчим органом при Мін'юсті. Координаційно-методичні ради були створені в Автономній Республіці Крим, областях, районах, м. Києві та м. Севастополі.

ВМКМР очолював голова, який за посадою був міністром юстиції. Заступниками голови Ради були за посадами заступник міністра юстиції,

заступник міністра освіти і науки та заступник директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук. До її складу входило і багато посадовців – заступників міністрів [81].

Новостворений орган мав: "розробити пропозиції щодо координації діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, навчальних і культурних закладів, наукових установ, видавництв і видавничих організацій, засобів масової інформації у сфері правової освіти населення; надавати методичну допомогу органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, об'єднанням громадян, навчальним і культурним закладам, науковим установам, видавництвам і видавничим організаціям, засобам масової інформації у підвищенні правосвідомості та правової культури населення; розробити пропозиції (рекомендації) щодо удосконалення правової навчально-виховної роботи; поширювати досвід з питань правової освіти населення [74].

Крім того, Рада, відповідно до покладених на неї завдань: "вивчала стан роботи з питань організації та здійснення правової освіти органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями, навчальними закладами, засобами масової інформації; аналізувала стан правової навчально-виховної роботи; заслуховувала на своїх засіданнях найактуальніші питання правової освіти (зокрема, щодо підсумків вивчення, аналізу соціологічних досліджень, опитувань громадян, оглядів-конкурсів, стану підготовки викладачів правових дисциплін і видання підручників та посібників із правознавства), а також повідомлення членів ради й інших осіб про результати роботи з правового навчання і виховання; надавала всебічну допомогу в організації правової роботи відповідним обласним і районним організаціям; проводила семінари й інші навчально-методичні заходи" [74].

Зазначимо, що власне цим документом координацію діяльності міністерств, інших центральних органів державної виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, а також методичне забезпечення щодо

правової освіти населення було покладено на Мін'юст України. З огляду на це з метою якісного виконання своїх функцій та у зв'язку зі значним зростанням обсягу робіт, пов'язаних із забезпеченням координаційно-методичної діяльності щодо правової освіти населення в органах юстиції, підпорядкованих Мін'юсту, було збільшено граничну чисельність працівників Головного управління юстиції Автономної Республіки Крим, управлінь юстиції в областях, м. Києві та м. Севастополі на 35 штатних посад.

Однак багато заходів програми були розроблені терміново, у дуже стислі терміни. З досліджених джерел випливає і те, що вони реалізовувалися формально, оскільки результати практичного їх упровадження не були достатньо відчутними. За три роки дії Програми рівень правових знань і правової культури населення практично не змінився, якщо не погіршився: зниження злочинності не сталося. Можна заперечити, що за три роки важко було досягти позитивних результатів у такій важливій справі. Так, але конкретні кроки для їх досягнення, передбачені урядовою Програмою і відповідними регіональними програмами, необхідно було зробити. Звичайно, щось робилося. Проте тільки щось. Наприклад, на 1998 р. не були виконані положення Програми про підготовку і видання правових енциклопедій для дітей, підлітків та батьків (п. 23); нових підручників та посібників (п. 24) [81]. До того ж іноді замість розгортання правової просвіти, підвищення її ефективності, її згортали. Наприклад, курс "Правознавство" був узагалі вилучений з навчальних планів професійно-технічних училищ і знову запроваджений лише з 1997–1998 навчального року. Було й багато інших положень Програми правової просвіти населення громадян України від 1995 р., що не виконувалися або виконувалися з порушенням встановленого цим документом терміну.

Причини незадовільного стану виконання зазначеної Програми та низької правової культури громадян на той час були очевидні: в умовах переходу до демократії і ринкової економіки не можна було працювати по-старому, тобто й далі діяти методом юридичного всеобучу. Диференціація суспільства й інші фактори вимагали гнучкіших підходів до питань її реалізації [159, с. 27–30].

Уже на той час Україна однозначно визначила пріоритетом гуманітарної, соціальної та правової політики права людини, тому здійснення широкомасштабної правової освіти населення мало стати одним з пріоритетних напрямів діяльності держави. Проте на практиці ситуація з поширенням правових знань стала наразі небезпечною. Правовий нігілізм в Україні мав свої причини та коріння. Статистика зростання злочинності, особливо серед неповнолітніх, вражала [46; 49]. Недостатність правової освіти молоді, відсутність необхідних правових знань у різних сферах життєдіяльності молоді людини стало однією з найгостріших соціальних проблем того часу і в молодіжному середовищі. Невіра у право й закон нерідко сягала такого ступеня, що людина відмовлялася від реалізації своїх законних інтересів, аби тільки не мати справи з правом.

Крім того, з метою виправлення ситуації, що склалася у правовій освіті, ухвалена "Програма правової освіти населення" лише окреслила основні напрями, які сприяли підвищенню рівня правової культури населення. Разом із цим така широка правосвідомість громадян не влаштуувала тогочасний владний режим, у зв'язку із чим Програму правової освіти населення фактично "згорнули".

До того ж варто зазначити, що з 1997 р. за ініціативою Мін'юсту України та Академії правових наук України було підготовлено проект Загальної концепції правової реформи в Україні, де розглядалися питання реформування правової освіти, правового виховання, а також відстоювалися принципи поваги до закону і законслухняності громадян [314, с. 19]. Просвітницька робота із правових питань серед громадян передбачалася і проектом Концепції державної правової політики в галузі прав людини, підготовленої Мін'юстом України того ж таки 1997 р. На початку 1998 р. Мін'юст України сформував групу науковців і практичних працівників для підготовки проекту окремої Концепції правової освіти громадян України. Члени робочої групи дійшли висновку, що проведення правової освіти громадян у такому вигляді давало підстави говорити не про правову освіту, а про правову просвіту населення [159, с. 27–30].

Наприкінці 1995 р. і Міністерство освіти України почало більше уваги приділяти питанням шкільної правової освіти. Так, у схваленому у цьому році на засіданні Колегії проекті Концепції гуманітарної освіти в Україні правова освіта розглядалася як основний структурний елемент гуманітарної освіти [19, арк. 20–32].

На початку наступного 1996 р. на Колегії МОН України було розглянуто і схвалено Концепцію виховання молоді у національній системі освіти. У цьому документі також зазначалося, що метою виховання молоді є виховання правової культури [2, арк. 89]. А серед основних напрямів виховання молоді виділялося правове виховання, завданням якого було формування правової культури, прищеплення поваги до прав і свобод людини та громадянина, Конституції України, державних символів тощо [2, арк. 92].

У 1998 р. Міністерство освіти розглядало питання про необхідність розробки концепції правової освіти в Україні, а також підготовки педагогічних кадрів, які б могли на належному професійному рівні забезпечувати викладання правознавства у середній школі [42, арк. 30]. Підсумкове засідання Колегії цього міністерства за 1998 р., проведене у березні 1999 р., визначило необхідність розбудови шкільної правової освіти України. Зокрема, на ньому зазначалося про необхідність навчання учня правознавству й правовій освіті протягом усього періоду навчання, шляхом упровадження комплексної цільової програми правової освіти, починаючи з 1 класу [44, арк. 107].

Фактично з 1998 р. було розпочато роботу над проектом Концепції правової просвіти громадян України у 1998–2005 рр., яка мала б на меті забезпечення конституційного права громадян на правову просвіту, що включала б знання ними певних правових стандартів поведінки у відносинах із сім'єю, власниками підприємств, територіальними громадами, політичними партіями, громадськими і конфесійними організаціями, трудовими колективами й іншими інститутами внутрішньополітичного і міжнародного життя, а також правові знання зі спеціальних питань статусу окремих соціальних груп [44]. Однак у повному обсязі ця робота не була завершеною.

У 1996 р. було видано Указ Президента України «Про Національну програму "Діти України"». Цей документ регулював невідкладні дії, спрямовані на пріоритетне ефективне правове вирішення проблем дитинства [102, с. 2–6], зокрема удосконалення нормативно-правової бази системи освіти та законодавства щодо захисту прав дітей [24, арк. 40–44].

У 1999 р. на засіданні Колегії Міністерства освіти було розглянуто Комплексну програму заходів розвитку середньої освіти на 1999–2012 рр. [73]. Фактично, цим документом визначалися основні напрями розвитку загальної освіти, підготовки педагогічних кадрів тощо [44, арк. 65–76]. У 1999 р. був ухвалений Закон України "Про загальну середню освіту" [54]. Ним держава визначила правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку системи загальної середньої освіти на основі вільного розвитку людської особистості. Відповідно до цього закону України термін навчання для здобуття повної загальної середньої освіти у загальноосвітніх навчальних закладах I–III ступенів становить 12 років [71, с. 108]. Перехід до 12-річної середньої загальної освіти, який розпочався в 2001–2002 навчальному році, покликаний, як це зазначалося на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти, не допустити відставання нашого суспільства від європейської спільноти за терміном навчання, де нормою є 12–13-річна середня школа [119, с. 4]. Основними завданнями законодавства України про загальну середню освіту стали: забезпечення права громадян на доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти; забезпечення необхідних умов функціонування і розвитку загальної середньої освіти; забезпечення нормативно-правової бази щодо обов'язковості повної загальної середньої освіти; визначення структури та змісту загальної середньої освіти; визначення органів управління системою загальної середньої освіти та їх повноважень; визначення прав й обов'язків учасників навчально-виховного процесу, встановлення відповідальності за порушення законодавства про загальну середню освіту [54].

У 2000 р. був ухвалений Закон України "Про позашкільну освіту", який визначив державну політику у сфері позашкільної освіти, її правові, соціально-

економічні, а також організаційні, освітні та виховні засади. Зокрема, одним із завдань позашкільної освіти стала організація дозвілля вихованців, учнів і слухачів, пошук його нових форм; профілактика бездоглядності, правопорушень. Зрозуміло, що шкільна правова освіта мала цьому сприяти.

Питання правової освіти населення на державному рівні у кінці ХХ ст. порушувалося Президентом України. У Посланні Президента до Верховної Ради України у 2000 р. "Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр." зазначалося про необхідність підвищення уваги до правової освіти громадян та правової інформатизації. Передбачалося докласти значних зусиль для активізації роботи у цьому напрямі у регіонах, у піднесенні ролі міжвідомчих комісій з питань правової освіти та пропаганди [425].

Знаковим для державної політики у сфері шкільної правової освіти став 2001 р. У державі почали розуміти необхідність кардинальних реформ у цій галузі, оскільки будувати правову державу без підвищення рівня правової освіти було дуже важко. Саме тому у жовтні 2001 р. було видано Указ Президента України "Про Національну програму правової освіти населення" [101]. Мета цього нормативно-правового акта полягала в підвищенні рівня правової освіти населення, створенні належних умов для набуття громадянами правових знань, а також забезпечення їх конституційного права знати свої права й обов'язки.

Це стало можливим завдяки становленню України як демократичної, правової держави, необхідності формування засад громадянського суспільства та підвищення рівня правової культури населення. Крім того, на державному рівні слід було розв'язати проблему правосвідомості населення, подолати правовий нігілізм, задовольнити потреби громадян в одержанні знань про право. Зрозуміло, що все це можна було зробити, насамперед, шляхом удосконалення правової освіти населення та за активної участі вищих органів державної влади.

Завдяки проведеним державою заходам у 2001–2005 рр. було створено необхідні умови для набуття широкими верствами населення правових знань і

навичок у їх застосуванні, забезпечено доступ громадян до джерел правової інформації, а також визначено основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи з їх реалізації. Крім цього, було підвищено рівень правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін і журналістів, що висвітлюють правову тематику [188, с. 129–130].

Разом із цим протягом зазначеного періоду держава сприяла утвердженню гуманістичних правових ідей, загальнолюдських і національних правових цінностей, визнала правову освіту населення одним з основних чинників формування високої правосвідомості та правової культури окремих громадян й усього суспільства.

Держава активно організовувала та здійснювала заходи із правової освіти населення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, навчальних і культурних закладів, наукових установ, міжвідомчих координаційно-методичних рад із правової освіти населення, видавництв і видавничих організацій, засобів масової інформації та поєднання комплексу заходів у сфері правової освіти, що здійснюються цими органами, організаціями, закладами й установами.

Державні органи докладали активніших зусиль до поєднання правової освіти із загальною середньою, професійно-технічною і вищою освітою. Чи не вперше на цьому етапі шкільна правова освіта стала активно підтримуватися вищими органами влади країни. Підготовка викладачів правових дисциплін здійснювалася ВНЗ як за державним замовленням, так і за рахунок коштів фізичних і юридичних осіб. Було значно поліпшено якість підготовки викладачів правових дисциплін й ефективність викладання правових дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти [378].

Таким чином, правова освіта населення цього періоду полягала у здійсненні комплексу заходів виховного, навчального й інформаційного

характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами обсягу правових знань і навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації громадянами своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків. Вона була складовою частиною системи освіти і мала на меті формування високого рівня правової культури та правосвідомості особи, її ціннісних орієнтирів й активної позиції як члена громадянського суспільства.

Досягненням держави цього періоду була спроба концептуально визначити основні напрями правової освіти, починаючи від дошкільних навчальних закладів та завершуючи вищими.

Надання правової освіти почало здійснюватися в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти.

Початкова правова освіта здобувалася у дошкільних навчальних закладах, де дітям надавалися початкові знання про норми поведінки, формувалися навички їх дотримання, виховувалася повага до батьків, вихователів, ровесників, людей похилого віку тощо. У дошкільних навчальних закладах правове навчання і виховання здійснювалося на основі програм, рекомендацій і методичних вказівок, затверджених МОН України. Потім правова освіта надавалася загальноосвітніми, професійно-технічними, ВНЗ і закладами післядипломної освіти [113, с. 7].

Обсяг і зміст обов'язкового курсу з правознавства було визначено для загальноосвітніх навчальних закладів – потребою суспільства у вихованні правосвідомого громадянина, а для професійно-технічних, ВНЗ і закладів післядипломної освіти – крім того, ще й високими вимогами до освітнього, освітньо-кваліфікаційного рівня особи.

У загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти здійснювалася широка позакласна і позааудиторна робота з правового навчання і виховання, до якої залучалися вчені, представники правозахисних організацій, працівники правоохоронних органів, інші фахівці в галузі права. У навчальному процесі загальноосвітніх навчальних закладів стали започатковуватися та розвиватися профільне навчання, різноманітні навчальні правові курси. Складовою частиною правової освіти стала самоосвіта громадян з

питань права і держави. Вона здійснювалася із застосуванням сучасних інформаційних технологій, зокрема елементів дистанційного навчання [113].

У цей період питаннями шкільної правової освіти стали активно займатися окрім МОН України і Мін'юст України, й Академія правових наук України, і ВМКМР з правової освіти населення [265, с. 128–139].

Разом із цим варто також зазначити, що затверджена Указом Президента України Леоніда Кучми у 2001 р. "Національна програма правової освіти населення", за логікою, мала б продовжити наявні напрацювання, а не звузити шляхи реалізації правової освіти. Проте всупереч здоровому глузду за оновленою програмою правова освіта зводилася до висвітлення правових питань у закладах освіти різних рівнів, це при тому, що на той час були відсутні доступні та цікаві підручники (правознавство дуже відрізняється від інших навчальних дисциплін) та викладачі, які забезпечили б високий рівень викладання [118, с. 2].

Починаючи з 2001–2002 р., в Україні були запроваджені регіональні програми правової освіти населення. Із цією метою майже кожна обласна адміністрація на своєму електронному сайті розмістили такі програми. Місцевими органами виконавчої влади було організовано конференції, семінари, симпозіуми з питань підвищення рівня правової культури громадян. У цей самий період було видано багато підручників і посібників з правознавства для загальноосвітніх, професійно-технічних та ВНЗ, популярних юридичних посібників, збірників актів законодавства.

Щорічно, починаючи з 2001 р., МОН України проводилися навчально-методичні семінари для викладачів правових дисциплін загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів із залученням наукових працівників і фахівців-практиків у галузі права. Починаючи з 2002–2003 навчального року, МОН України та Мін'юстом України було розв'язано питання щодо обов'язкового викладання основ правознавства у загальноосвітніх навчальних закладах, починаючи з 9 класу. У цьому ж навчальному році та наступних навчальних роках МОН України забезпечило розроблення методик і видання методичних посібників

з викладання основ правознавства в 9–12 класах загальноосвітніх навчальних закладів, а також видання навчальних підручників з основ правознавства [28].

Постановою Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2001 р. № 344 було затверджено "Програму розвитку юридичної освіти на період до 2005 року", реалізацію та координацію якої було покладено на МОН України та Мін'юст України [76]. Цією програмою конкретизувалася державна політика у сфері правової освіти у зв'язку зі змінами у державі, які сталися на рубежі ХХІ ст. Оскільки становлення української державності, фундаментальне оновлення законодавства, проведення судової реформи, посилення судового захисту прав і свобод громадян, створення соціально-орієнтованої ринкової економіки та необхідність захисту українського підприємництва, боротьба зі злочинністю – усе це потребувало кваліфікованого юридичного забезпечення.

Разом із цим ці заходи зумовили необхідність постійної уваги до якості підготовки та перепідготовки юридичних кадрів, приведення змісту правової освіти у відповідність із сучасними вимогами юридичної практики.

Варто наголосити, що на цьому етапі основну роботу здійснювало Управління координації правової роботи та правової освіти Мін'юсту, адже завданнями Управління були: "здійснення методичного керівництва правовою роботою у міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади; координація діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ й організацій щодо правової освіти населення, здійснення методичного забезпечення цієї освіти, формування у громадян правового світогляду, вивчення стану правового інформування у навчальних закладах, на підприємствах, установах й організаціях, надання їм необхідної допомоги; підготовка проектів нормативно-правових актів з питань, що належать до компетенції Управління; участь у розробці пропозицій, спрямованих на реалізацію державної правової політики та здійснення в Україні правової реформи" [447].

Це Управління відповідно до покладених на нього завдань також: "здійснювало методичне керівництво правовою роботою у міністерствах, інших

центральных органах виконавчої влади, перевіряло стан правової роботи у цих органах та готувало рекомендації щодо її поліпшення; організувало погодження Міністром юстиції кандидатур для призначення на посади керівників юридичних служб міністерств, інших центральных органів виконавчої влади; забезпечувало роботу постійно діючого семінару для працівників юридичних служб міністерств, інших центральных органів виконавчої влади, надавало роз'яснення щодо застосування Загального положення про юридичну службу міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади, державного підприємства, установи, організації, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 1995 р. № 690; контролювало діяльність та надавало методичну допомогу територіальним підрозділам Мін'юсту з питань, віднесених до компетенції Управління; готувало пропозиції щодо погодження Типових програм вивчення правових дисциплін; вивчало стан правової освіти у навчальних закладах, надавало їм необхідну допомогу у проведенні цієї роботи, брало участь у підготовці і проведенні олімпіад й інших конкурсних змагань із правових знань; організувало діяльність Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення; вносило до відповідних державних органів пропозиції щодо вдосконалення викладання права в юридичних вищих і професійних навчально-виховних закладах, середніх загальноосвітніх школах і навчальних закладах підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів; проводило правову експертизу проектів і розробляло проекти нормативно-правових актів з питань правової освіти та правової роботи; розглядало звернення та запити народних депутатів України, заяви громадян, що надходили до Мін'юсту України, з питань, які належали до компетенції Управління" [446].

На рубежі XX–XXI ст. стан вищої правової освіти характеризувався тим, що насиченість юристами залишалася загалом по країні диспропорційною. Підготовку фахівців-правознавців здійснювали понад 170 ВНЗ (до 1991 р. їх було 6), з яких 50 – приватні. Загальний ліцензований обсяг підготовки фахівців за

напрямом "Право" становив майже 30 тис. осіб на рік, тобто 4 місця на 10 тис. населення, з них 3,5 припадало на ВНЗ державної форми власності. Ліцензований обсяг з розрахунку на 10 тис. населення за регіонами становив: у північному – 10,2 місця, східному – 4,7, південному – 3, західному і центральному – 2 місця [76].

Нерівномірне територіальне розміщення ВНЗ, що здійснювали підготовку юристів, створювало певні соціальні проблеми, пов'язані з нерівними можливостями у здобутті освіти та працевлаштуванні молоді в різних регіонах.

Значні недоліки мали місце у забезпеченні системи юридичної освіти педагогічними і науково-педагогічними працівниками. Обсяги підготовки таких працівників не задовольняли потреби того часу. У цей самий період не було налагоджено періодичне підвищення кваліфікації викладачів ВНЗ і фахівців правової служби підприємств, установ, організацій, органів державної влади. Усе це зумовлювало необхідність розроблення принципово нових теоретичних, методологічних й організаційних засад удосконалення системи правової освіти. Саме тому метою "Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року" стало вдосконалення системи юридичної освіти, приведення її у відповідність зі світовими вимогами, створення умов для задоволення потреб громадян у сучасній юридичній освіті та реалізація права на працю за здобутою спеціальністю, повне забезпечення потреб органів державної влади, правоохоронних органів, інших сфер юридичної практики у фахівцях-юристах [76].

Важливо, що завдяки виконанню цієї програми було розроблено новий зміст правових дисциплін, які викладалися у загальноосвітніх, професійно-технічних і ВНЗ. Розпочалося створення нового покоління підручників, навчально-методичних посібників, дидактичних й інформаційних засобів навчання, створено ефективну систему післядипломної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації юридичних кадрів.

Ще однією віхою державної політики у сфері шкільної правової освіти став Указ Президента України "Про Національну доктрину розвитку освіти", виданий 17 квітня 2002 р. [100]. Цей нормативно-правовий акт визначив стратегію та

основні напрями подальшого розвитку освіти в Україні. Він також гарантував, що держава має забезпечувати екологічну, правову, економічну освіту [100]. Крім того, Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст. чітко визначає стратегічні цілі й пріоритетні зони акумуляції зусиль держави на шляху реалізації політики держави в галузі освіти.

Згідно з доктриною, мета державної політики щодо освіти полягає у створенні умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, вихованні покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну та правову державу як невід'ємну складову європейської та світової спільноти.

До пріоритетів державної політики в галузі освіти належать: особистісна орієнтація освіти; формування національних і загальнолюдських цінностей; створення для громадян рівних можливостей у здобутті освіти; постійне підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу; розвиток системи безперервної освіти та навчання упродовж життя; пропаганда здорового способу життя; розширення україномовного освітнього простору; забезпечення освітніх потреб національних меншин; забезпечення економічних і соціальних гарантій для професійної самореалізації педагогічних, науково-педагогічних працівників, підвищення їхнього соціального статусу; розвиток дошкільної, позашкільної, загальної середньої освіти у сільській місцевості та професійно-технічної освіти; органічне поєднання освіти і науки, розвиток педагогічної та психологічної науки, дистанційної освіти; запровадження освітніх інновацій, інформаційних технологій; створення індустрії сучасних засобів навчання і виховання, повне забезпечення ними навчальних закладів; створення ринку освітніх послуг та його науково-методичного забезпечення; інтеграція вітчизняної освіти до європейського та світового освітніх просторів [143, с. 104–110].

У галузі освіти державна політика ґрунтується на: стратегічних документах розвитку освіти (програми, доктрини, концепції тощо); конституційних нормах; міжнародних, міждержавних договорах, ратифікованих вищим законодавчим органом; законодавчих актах; указах та розпорядженнях Президента; постановах Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України; наказах, розпорядженнях Міністерства освіти і науки, міністерств і відомств, яким підпорядковані заклади освіти; наказах та розпорядженнях регіональних органів виконавчої влади, які видані в межах їх компетенції.

На формування державної освітньої політики впливають зовнішні фактори, що дає змогу враховувати стан, тенденції та перспективи розвитку освіти, потреби суспільства та держави в освіті, розробляти реалістичну освітню політику, яка була б побудована на вітчизняному досвіді з урахуванням досягнень в освітній сфері міжнародного співтовариства [219, с. 15–18].

Державна політика в галузі освіти ставить за мету розвиток системи освіти в інтересах формування гармонійно розвиненої, соціально активної, творчої особистості, а також як одного з факторів економічного і соціального прогресу суспільства на основі проголошеного Україною пріоритету освіти [218, с. 14]. Реалізація державної освітньої політики покладається на центральний орган державної виконавчої влади (здійснює керівництво освітою), інші міністерства і відомства, яким підпорядковано заклади освіти, Міністерство Автономної Республіки Крим, місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування.

Отже, державна політика в галузі освіти – це діяльність держави в особі її державних органів із забезпечення функціонування і розвитку системи освіти. Це система дій щодо реалізації в суспільстві затвердженої органами державної влади і схваленої громадською думкою концепції освіти. Освітня політика – це передусім політика, що забезпечує розвиток і функціонування освіти. Крім того, освітянська діяльність в Україні регулюється Постановами Верховної Ради України, Указами та розпорядженнями Президента України, Постановами та

розпорядженнями Кабінету Міністрів України, положеннями, наказами і розпорядженнями МОН України [276, с. 147].

До цього слід додати, що державна політика України в галузі освіти ґрунтується також на правових актах європейського і світового освітньо-правового простору. Це "Рекомендації щодо освіти у дусі міжнародного взаєморозуміння, співпраці, миру та освіти в галузі прав людини та основних свобод особистості" (Париж, 1974), "Всесвітня програма дій у галузі освіти з прав людини та демократії" (Монреаль, 1993), "Інтегровані рамки дій у галузі освіти в дусі миру, прав людини та демократії" (Париж, 1995) [282, с. 9–10], рекомендації Ради Європи (рекомендації Комітету міністрів "Про середню освіту", "Про сучасні мови", "Про викладання історії у ХХІ столітті в Європі", Парламентської асамблеї "Про освіту з питань прав людини" [377, с. 1–5].

Відомо, що державна політика в галузі освіти, тенденції її розвитку, насамперед визначаються на законодавчому або адміністративному рівні. Сьогодні вже можна констатувати, що національна система освіти функціонує в правовому полі, яке ґрунтується на Конституції України, базовому Законі України "Про освіту" та законах прямої дії: "Про дошкільну освіту", "Про загальну середню освіту", "Про позашкільну освіту", "Про професійно-технічну освіту", "Про вищу освіту", у яких визначено як загальні правові засади демократичного функціонування і розвитку освіти, так й організаційні, фінансові відносини у її підрозділах, а також їхню фінансово-господарську діяльність.

Сучасна нормативно-правова база освіти складає близько тисячі різноманітних актів (указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, інструкцій, наказів, розпоряджень МОН), які визначають політику та стратегію реформування освіти на перехідному етапі, зумовлюють заходи на реалізацію державної політики у сфері освіти [175].

На наш думку, це дає змогу стверджувати, що в Україні не лише сформовано законодавчу та нормативно-правову базу системи освіти, а й створено нову самостійну галузь законодавства – освітянську, яка розвивається й удосконалюється.

З огляду на проведені нами дослідження можемо виділити кілька етапів державної освітньої політики у досліджуваній період.

Перший етап – руйнування старої нормативно-правової бази та становлення нової бази освіти незалежної України (1991–1995).

Першим законодавчим актом став Закон Української РСР "Про освіту" від 25 травня 1991 р. та Державна національна програма "Освіта" (Україна XXI століття), яку ухвалив I З'їзд педагогічних працівників, а Кабінет Міністрів України затвердив її окремою постановою 3 листопада 1993 р.

Слід зауважити, що на момент ухвалення Закону "Про освіту" Україна ще перебувала у складі Союзу РСР. Проте вже тоді Верховна Рада України I скликання наважилася ухвалити закон, який би регламентував відносини саме в українській системі освіти. Серед колишніх союзних республік саме Україна першою зважилася на такий крок.

Закон України "Про освіту" визначив основні принципи розвитку освіти, закріпив повноваження державних органів управління, навчальних закладів щодо реалізації державної політики в Україні, привернув увагу до нормативного регулювання освітянських відносин у різних ракурсах: управлінському, громадсько-правовому, трудовому, власне педагогічному. Суспільний розвиток країни зумовив необхідність внесення постійних змін і доповнень до цього Закону.

Уже в червні 1991 р. відповідно до Закону Міністерством освіти була затверджена "Програма розвитку народної освіти України на перехідний період (1991–1995 рр.)". Цим документом, зокрема, передбачалася розробка понад 150 підзаконних нормативно-правових актів для забезпечення самостійного функціонування системи освіти в умовах державної незалежності, а також підготовки проекту довготермінової програми розвитку загальної середньої, професійної та вищої освіти в Україні.

Таким документом уже в умовах незалежності стала Державна Національна програма "Освіта" (Україна XXI століття). Закладена в цьому документі концепція передбачала кардинальні зміни системи освіти – з

дошкільного виховання і до підвищення кваліфікації дипломованих спеціалістів.

Ця програма ініціювала розширення типів навчальних закладів; підготовку першого покоління національних підручників і навчальних посібників; створення нормативно-правового поля галузі; перехід до підготовки фахівців за новими напрямками та ступеневою шкалою в професійній і вищій школі; створення системи контролю за якістю навчально-виховного процесу шляхом ліцензування, атестації й акредитації та затвердила нові навчальні плани для середньої загальноосвітньої школи тощо.

Однак програма, на жаль, не передбачила конкретних механізмів здійснення запланованих заходів (окремі її положення мали декларативний характер). До того ж у них не було відповідного законодавчого, матеріального і кадрового забезпечення, низку конкретних кроків було здійснено без належного теоретичного обґрунтування та експериментальної перевірки їх діяльності.

Саме в цей період з метою мінімізації негативних наслідків деконструктивізму в освіті, упорядкування й оновлення освітньої сфери, системного і цілеспрямованого відродження національної освіти було вирішено цю справу зосередити в одному освітньому відомстві.

У 1991 р. Указом Президента України було утворено єдине Міністерство освіти і ліквідовано колишні Міністерство освіти та Міністерство вищих навчальних закладів. Упродовж року було створено Академію педагогічних наук України (1992) як вищу галузеву наукову установу, яка з перших днів створення почала відігравати провідну роль у формуванні державної освітньої політики.

У 1995 р. відбулися перші парламентські слухання про стан освіти в Україні. Саме рекомендації учасників парламентських слухань надали новий імпульс розвитку державної освітньої політики. У них передбачалося прискорення підготовки змін до законодавства про освіту.

Другий етап – удосконалення і приведення в систему освітнього законодавства країни (1995–2002). Характеризується він ухваленням Верховною Радою України II скликання змін і доповнень до Закону Української РСР "Про освіту", ухваленням 28 червня 1996 р. Конституції України, де у ст. 53 закріплено право кожного громадянина на освіту, наголошено, що загальна середня освіта є обов'язковою; держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти різних форм навчання тощо [378, с. 22].

23 березня 1996 р. було ухвалено Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР "Про освіту"». За своєю суттю, змістом і напрямками цей законодавчий акт був фактично новою редакцією Закону, зумовлений об'єктивними процесами, що відбулися у суспільстві та у сфері освіти.

На цьому етапі також ухвалюється низка законів прямої дії, які визначають стратегію розвитку освіти, закріплюють її нормативи, вимоги, стандарти, законодавчо регулюють відносини всіх структурних підрозділів освіти. Це, зокрема, Закон України "Про наукову та науково-технічну діяльність" від 23 вересня 1994 р. Після цього послідовно було ухвалено Закони України "Про професійно-технічну освіту" (1998), "Про загальну середню освіту" (1999), "Про позашкільну освіту" (2000), "Про дошкільну освіту" (2002), "Про вищу освіту" (2002). До того ж у цей період були затверджені й інші законодавчі акти, які стосуються учнів та молоді: Закони України "Про охорону дитинства" (2001), "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю" (2001) та понад 100 нормативних актів Президента, Уряду, МОН України.

У процесі другого етапу формування державної освітньої політики вдалося на конституційному рівні закріпити основні права громадян на освіту, ухвалити базовий Закон України "Про освіту" з урахуванням тих змін, які відбулися в суспільстві. Ухвалення закону дало змогу підтвердити пріоритетність галузі освіти, встановити межі бюджетних асигнувань на освіту, законодавчо закріпити обов'язковість повної загальної середньої освіти, структурувати систему освіти та

скоротити обсяг відомчого і локального регулювання тощо. Закон зумовив розробку й ухвалення в подальшому законів прямої дії, які закріплюють освітянські відносини на кожному рівні освіти.

Таким чином, за порівняно короткий час Україна стала чи не єдиною країною на теренах СНД, у якій практично завершено формування законодавчої бази сфери освіти. Державну політику в галузі освіти не тільки було визначено, а й закріплено в Конституції держави, базовому Законі "Про освіту", законах прямої дії. У цей час була сформована нова самостійна галузь законодавства України – освітянська, що дає змогу піднести галузь освіти на новий, вищий рівень, реалізувати принцип пріоритетності її розвитку, своєчасно вносити необхідні корективи до законодавства про освіту, обґрунтовувати її подальший розвиток, належним чином проводити системну кодифікацію.

Водночас зауважимо, що соціальна та економічна нестабільність у суспільстві, дефіцит фінансів на цьому етапі спричинювали невиконання чинного законодавства, зумовлювали соціальну нестабільність в освітніх навчально-виховних закладах.

Третій етап – гармонізація української освіти до європейського освітнього простору (2002 – по теперішній час). Початком цього етапу став II Всеукраїнський з'їзд працівників освіти, який відбувся у столиці нашої держави в жовтні 2002 р. З'їзд схвалив, а Президент України затвердив своїм Указом від 17 квітня 2002 р. Національну доктрину розвитку освіти, де поставлено ключове завдання – модернізація галузі відповідно до потреб ХХІ ст. Саме у цьому документі вперше зроблено спробу дати чіткіші орієнтири національної політики України у сфері освіти [277].

Факт ухвалення Доктрини було сприйнято громадськістю по-різному. Зокрема, на сторінках преси висловлювалася думка, що її текст має описово-теоретичний характер на відміну від попередньої Державної програми "Освіта" (Україна ХХІ століття), ухваленої ще в 1993 р. Не можна також не констатувати той факт, що поставлені на початку 90-х рр. ХХ ст. цілі і завдання в багатьох аспектах залишилися невиконаними, зокрема через обмеження у фінансуванні.

Існуючий стан речей в освіті не давав особливих підстав для подолання негативних тенденцій. З огляду на це, оцінюючи значення Доктрини для забезпечення реальних успіхів державної освітньої політики, експерти зазвичай досить обережні у своїх прогнозах. Адже Доктрина так і не стала, на їхню думку, втіленням характерної для розвинених країн практики стратегічного планування.

Експерти оцінювали Національну Доктрину розвитку освіти саме як дороговказ, що окреслює стратегію розвитку освіти через визначення узагальнених пріоритетів, без їх конкретно-практичної деталізації. Такими пріоритетами розвитку освіти є: особистісна орієнтація освіти; формування національних і загальнолюдських цінностей; створення рівних можливостей для дітей і молоді у здобутті якісної освіти, постійного оновлення змісту освіти; розвиток системи неперервної освіти й освіти впродовж життя; формування через освіту здорового способу життя; розвиток україномовного освітнього простору; забезпечення освітніх запитів національних меншин; забезпечення економічних і соціальних гарантій для професійної самореалізації педагогічних, науково-педагогічних працівників, підвищення їх соціального статусу; розвиток дошкільної, позашкільної, загальної середньої освіти в сільській місцевості; інтеграція освіти і науки, розвиток педагогічної та психологічної науки; розробка та запровадження освітніх інновацій, інформаційних технологій; створення індустрії навчальних засобів; створення ринку освітніх послуг; інтеграція української освіти у європейський та світовий освітній простір [100].

Реалізація державної освітньої політики мала відбуватися в контексті вирішення поставленого ще на початку 90-х рр. і продубльованого в Доктрині завдання переходу ("утвердження") до державно-громадської системи управління освітою. В умовах пострадянських трансформацій вирішення цієї проблеми набуває особливої ваги. Дедалі відчутнішою стає невідповідність діючих управлінських принципів та інституцій сучасним світовим тенденціям, їх зростаюча неспроможність реагувати адекватно на виклики суспільного розвитку.

Уже в перші місяці після затвердження Доктрини Кабінет Міністрів розробив і затвердив Державну програму "Вчитель", програму розвитку позашкільних навчальних закладів на найближчі шість років. 14 січня 2004 р. Постановою Кабінету Міністрів затверджено Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, Указами Президента України було затверджено "Положення про Міністерство освіти" (2002), "Про програму роботи з обдарованою молоддю на 2001–2005 роки" (2001) тощо.

Верховна Рада України, профільний парламентський комітет не залишилися осторонь. Вищим законодавчим органом країни було проведено парламентські слухання "Про виконання законодавства щодо розвитку загальної середньої освіти в Україні" (2002), "Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні" (2004), День уряду України "Про стан і перспективи розвитку професійно-технічної освіти в Україні" (2003), за результатами яких прийнято постанови Верховної Ради України з рекомендаціями уряду щодо забезпечення виконання законодавства в галузі освіти.

Верховна Рада України та центральні органи виконавчої влади протягом цього періоду постійно працювали над змінами та доповненнями до нормативно-правових актів з питань освіти.

Внаслідок зміни влади в Україні у 2004 р. розпочалися стрімкі зміни в політичному житті країни, які, у свою чергу, вплинули на культурно-освітній процес держави. Було очевидно, що з 90-х рр. ХХ ст. ухвалювалася низка нормативно-правових актів у галузі освіти, однак результати їх упровадження були дуже незначними.

Реформування в освіті було пов'язане з новим політичним курсом керівництва держави, тому міністри освіти і науки України В. Г. Кремень, С. М. Ніколаєнко впроваджували в освітній процес країни європейський курс Президента України В. А. Ющенка на приєднання до Болонської декларації.

На початку ХХІ ст. європейський та євроатлантичний напрям політичної діяльності лідерів держави привів до впровадження у освітній процес держави

нової організації навчального процесу – кредитно-модульної. Процес упровадження кредитно-модульної системи в Україні активно розпочався з 2003 р. МОН України ініціювало низку наукових і навчально-методичних форумів з питань вивчення та поширення матеріалів Болонської конвенції 1999 р., було розпочало педагогічний експеримент до 2008 р. щодо запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у ВНЗ III–IV рівня акредитації. До участі у цьому експерименті було визначено та допущено 59 ВНЗ.

Зазначену систему неоднозначно сприйняли освітяни, критикували її, убачаючи у ній втрату національної системи освіти. На сторінках наукових педагогічних видань постійно публікувалися наукові статті ректорів та деканів університетів, з неоднозначною оцінкою процесу змін в українській освіті. Усе ж у 2007 р. кредитно-модульну систему організації навчального процесу було впроваджено в усіх навчальних закладах країни.

З метою подальшого розвитку освіти в Україні, її інтеграції в європейський освітній простір, а також створення умов для забезпечення доступу громадян до якісної освіти, утвердження високого статусу педагогічних працівників у суспільстві 4 липня 2005 р. був виданий Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні" [103, с. 5–9].

Кабінету Міністрів України цим Указом доручалося розробити комплекс заходів, які мали б значно удосконалити освітню галузь країни. Це: "докорінне поліпшення виховної роботи з дітьми, учнівською та студентською молоддю на основі традицій і звичаїв українського народу, вивчення його історичної та культурної спадщини, формування у підростаючого покоління високої патріотичної свідомості, готовності до виконання громадянських і конституційних обов'язків, поваги до державних символів України; зміцнення демократичних засад в освіті, у тому числі шляхом розвитку учнівського і студентського самоврядування, залучення в установленому порядку дітей та молоді до участі у вирішенні питань місцевого значення; здійснення переходу

протягом 2005–2006 рр. до проведення вступних випробувань до ВНЗ шляхом зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників навчальних закладів системи загальної середньої освіти; створення національної системи моніторингу якості освіти на основі критеріїв держав – членів ЄС та забезпечення участі загальноосвітніх навчальних закладів у міжнародних обстеженнях якості освіти тощо" [29].

Частина заходів, різноманітних указів, розпоряджень, постанов виконувалася, а частина не реалізовувалася з причин відсутності чіткості і нестабільності в політиці країни та постійній боротьбі Президента з Прем'єр-міністром за владу.

12 липня 2006 р. на виконання Указу Президента Розпорядженням Кабінету Міністрів України було затверджено "Концепцію Державної програми розвитку освіти на 2006–2010 роки" [95, с. 2–4]. У ній чітко визначалася державна політика у сфері освіти, зокрема держава стала більше уваги приділяти розширенню обсягів охоплення населення освітою та інтеграції України в європейський освітній простір.

Починаючи з 2006 р., у державі ще із більшим розумінням почали ставитися до вітчизняної освіти, яка не повною мірою була спрямована на утвердження національної ідеї і патріотизму та не відповідала вимогам формування громадянського суспільства. Крім того, обмежене фінансування освіти і науки з державного та місцевих бюджетів у попередні роки призвело до погіршення стану матеріально-технічної бази навчальних закладів і їх соціальної інфраструктури, що гальмувало впровадження сучасних інноваційних технологій і засобів навчання. Було багато причин погіршення стану справ у сфері освіти. Зокрема, навчально-виховний процес у попередні роки не спрямовувався на всебічний розвиток особистості, задоволення її потреб, виховання свідомого громадянина. У роки становлення демократичної держави знизився престиж педагогічної і наукової праці, відбувся вплив перспективної творчої молоді в інші галузі економіки та за межі України, значно прискорився процес старіння педагогічних і

науково-педагогічних кадрів. Звичайно, що і діюча мережа навчальних закладів була малоефективною через нечисленність навчальних закладів, зокрема в сільській місцевості.

Безумовно, що підвищення якості освіти і виховання, інноваційний розвиток, адаптація до соціально орієнтованої ринкової економіки, інтеграція в європейський та світовий освітній простір, забезпечення рівного доступу до здобуття якісної освіти, удосконалення механізму управління та фінансування, соціальний захист усіх учасників навчально-виховного процесу, прискорення розвитку вищої освіти як визначального чинника інноваційного розвитку суспільства було одним із найважливіших завдань держави. Разом із цим, розв'язання зазначених проблем потребувало скоординованих на державному рівні дій центральних органів виконавчої влади, місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування.

Щоб розв'язати ці проблеми, потрібно було в черговий раз реформувати освітню галузь. Як оптимальний варіант у 2006 р. було запропоновано змішану модель розвитку освіти в Україні, що базувалася на поєднанні переваг утворювальної і руйнівної моделей. В основу реформування освіти за змішаною моделлю було покладено принципи інноваційного розвитку пріоритетних організаційних структур та надання певної допомоги тим з них, що здатні до саморозвитку. Така модель позитивно сприймалася громадськістю і не створювала соціальної напруженості. Упровадження інновацій потребувало менше зусиль для гармонізації нормативно-правової бази та розроблення організаційно-розпорядчого механізму діяльності навчальних закладів і найбільше відповідало тогочасному стану суспільства та галузі освіти, зокрема.

Проведені державою заходи у сфері освіти вже у 2006–2007 рр. сприяли залученню громадян до національної культури, зміцненню моралі і духовності, формуванню у дітей та молоді національних світоглядних позицій, патріотизму. Вони привели у відповідність з європейськими стандартами наукового та науково-методичного забезпечення усі ланки освіти на підставі розвитку

фундаментальних і прикладних наукових досліджень, прикладних розробок у ВНЗ III–IV рівня акредитації та наукових установах. Також фактично були створені рівні умови і можливості для здобуття громадянами повноцінної освіти протягом життя, для особистісного розвитку і творчої самореалізації. Разом із цим, було підвищено професіоналізм і соціальний статус педагогічних та науково-педагогічних працівників. Значно поліпшилася якість навчання і виховання, що позитивно вплинуло на рівень кваліфікації, компетентності та відповідальності фахівців усіх напрямів підготовки і перепідготовки кадрів, упровадження новітніх педагогічних й інформаційних технологій, поглиблення інтеграції освіти і науки.

21 липня 2006 р. Кабінет Міністрів України видав Постанову "Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року" [80]. У цьому документі ґрунтовно проаналізовано і становище освіти на початку XXI ст.

За останні десять років спостерігалася тенденція до зменшення кількості із 21,4 тис. до 15,1 тис. дошкільних навчальних закладів як у міській, так і в сільській місцевостях, так само, як і кількості дітей у них. Найбільшим структурним елементом системи освіти як за кількістю закладів, так і за чисельністю учнів була середня освіта. У 2005–2006 навчальному році нараховувалося 21,5 тис. загальноосвітніх навчальних закладів, де навчалось 5,4 млн учнів [105, с. 455].

На той час забезпеченість загальноосвітніх навчальних закладів I–III ступеня навчально-комп'ютерними комплексами нового покоління становила 56 % (міських – до 64, сільських – до 45 %).

В Україні на початок 2005 р. припадав один комп'ютер на 34 учні. Для порівняння, в інших країнах кількість комп'ютерів на 100 учнів шкільного віку становить: Угорщина – шість; Латвія і Словенія – п'ять, а у Франції – один комп'ютер на три учні. Отже, необхідно орієнтуватися на показники країн ЄС. До Інтернету у 2005 р. було підключено лише 17 % загальноосвітніх

навчальних закладів I–III ступеня. Понад 1 млн учнів (близько 20 %) навчалися у школах, де немає жодного сучасного комп'ютера. У 2005 р. в Україні функціонувало 1023 професійно-технічних навчальних заклади, у тому числі 188 вищих професійних училищ і центрів професійно-технічної освіти, 460 професійних ліцеїв [80].

На початок 2005–2006 навчального року у розрахунку на 10 тис. населення у ВНЗ I–II рівня акредитації навчалось 108, III–IV рівня акредитації – 470 студентів.

В Україні у цей самий період функціонував 951 ВНЗ I–IV рівня акредитації, де навчалось 2,71 млн студентів, у тому числі у закладах I–II рівня акредитації – 0,51 млн, III–IV рівня акредитації – 2,2 млн. Крім того, залишалася гострою ситуація з кадровим забезпеченням навчальних закладів. Позначилася тенденція старіння науково-педагогічних кадрів вищої освіти. У зв'язку з нерозв'язаністю низки соціальних питань, відсутністю належних умов праці продовжувала існувати проблема відпливу педагогічних працівників із шкіл, особливо сільських.

Завершальною, важливою віхою досліджуваної нами проблеми став 2007 р. Адже, відповідно до Закону України від 13 травня 1999 р. № 651 "Про загальну середню освіту", Указу Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 922 "Про Національну програму правової освіти населення", реалізуючи рекомендації Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення та з метою створення належних умов для набуття громадянами необхідного обсягу правових знань і навичок у їх застосуванні, починаючи з початкової школи, спільним наказом Міністерства освіти і науки України та Міністерства юстиції України від 8 червня 2007 р. № 460/762/7 затверджено склад міжвідомчої робочої групи з розроблення Концепції безперервної правової освіти у системі загальноосвітніх навчальних закладів [421]. Метою діяльності цієї міжвідомчої групи спочатку стали вивчення й аналіз нормативно-правових актів, які визначали обсяг і зміст правової освіти учнів. Потім було проведено

експертизу навчальних програм і підручників з усіх предметів у системі загальноосвітніх навчальних закладів на наявність правових питань у їх змісті та підготовлені відповідні пропозиції щодо внесення відповідних змін. Зазначимо, що до грудня 2007 р. ця група мусила розробити Концепцію безперервної правової освіти у системі загальноосвітніх навчальних закладів.

Отже, досягненням держави цього періоду була спроба концептуально визначити основні напрями правової освіти, починаючи від дошкільних навчальних закладів і завершуючи вищими. Надання правової освіти стало здійснюватися в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти. Обсяг і зміст обов'язкового курсу з правознавства було визначено для загальноосвітніх навчальних закладів – потребою суспільства у вихованні правосвідомого громадянина, а для професійно-технічних, ВНЗ і закладів післядипломної освіти – крім того, ще й високими вимогами до освітнього, освітньо-кваліфікаційного рівня особи.

У загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти здійснювалася широка позакласна і позааудиторна робота з правового навчання і виховання, до якої залучалися вчені, представники правозахисних організацій, працівники правоохоронних органів, інші фахівці в галузі права. Складовою частиною правової освіти стала самоосвіта громадян з питань держави і права. Вона здійснювалася із застосуванням сучасних інформаційних технологій, зокрема елементів дистанційного навчання [101].

Щорічно, починаючи з 2001 р., Міністерством освіти і науки України проводилися навчально-методичні семінари для викладачів правових дисциплін загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів із залученням наукових працівників і фахівців-практиків у галузі права. Починаючи з 2002–2003 навчального року, МОН України та Мін'юстом України розв'язано питання щодо обов'язкового викладання курсу "Основи правознавства" у загальноосвітніх навчальних закладах, починаючи з 9 класу. У цьому ж навчальному році та

наступних навчальних роках МОН України забезпечило розроблення методик і видання методичних посібників з викладання основ правознавства в 9–12 класах загальноосвітніх навчальних закладів, а також видання навчальних підручників з основ правознавства.

Таким чином, на початку 90-х рр. ХХ ст. у державі чимало уваги приділяли перебудові шкільної освіти, у тому числі й правової. Верховна Рада, Комісія Верховної Ради України з питань науки та освіти, Президент, Кабінет Міністрів, Міністерство юстиції та профільне Міністерство освіти визначали політику у цій галузі. Вони це робили відповідно до ст. 4 Закону України "Про освіту", у якій зазначено, що "державна політика у галузі освіти визначається Верховною Радою України відповідно до Конституції України і здійснюється органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування". Основна форма роботи проводилася через ініціювання та ухвалення нормативно-правових актів, які регулювали питання шкільної правової освіти.

Разом із тим, чималий внесок у розвиток шкільної правової освіти у досліджуваній період зроблено й ухваленими програмами правової освіти населення. Саме вони активізували шкільну правову освіту, сприяли запровадженню у закладах освіти різних рівнів правових навчальних курсів, підвищенню рівня підготовки викладачів-юристів для загальноосвітніх закладів.

Хоча варто визнати, що багато "заходів" програм були розроблені в дуже стислі терміни і нашвидкуруч, тому часто реалізовувалися формально, оскільки результати практичної їх реалізації не були відчутними. З огляду на це можемо констатувати, що рівень правових знань і правової культури населення практично мало змінився, не сталося й різкого зниження дитячої злочинності.

Зміна політичної еліти у країні у 2004 р. спонукала й зміни у галузі освіти, сприяла приведенню її до Європейських стандартів, позначила шляхи її реформування відповідно до реалій сучасного розвитку країни.

Хоча матеріально-технічне забезпечення навчальних закладів, підвищення ролі педагогічного працівника у суспільстві, зростання його матеріального добробуту новою владою поліпшити не вдалося. Саме державна політика у цьому напрямі, на наш погляд, потребує більшої уваги і реалізації.

Крім того, досить сказати, що за 2002 р. Верховна Рада України ухвалила понад 300 законів, які так чи інакше стосувалися освітньої галузі, у тому числі п'ять законів прямої дії, а також понад 200 указів Президента, 150 постанов уряду, понад 300 інструкцій.

Натомість, як зазначав В. М. Литвин, "у дев'яноста відсотках діючих законів, що стосуються освіти, немає й натяку на відповідальність за їх невиконання..." [114, с. 3]. Привертає також увагу відсутність законодавчо встановлених повноважень органів громадського самоврядування в освіті (ст. 16 "Закону про освіту"). Те, що повноваження цих органів затверджує МОН України є певним свідченням намагань бюрократії обмежити вплив громадськості на освітню політику.

Освіта все ще не є тією сферою, у розвитку якої були б зацікавлені домінуючі в суспільстві політичні сили, їх інтереси не перетинаються значною мірою із суспільними, загальнодержавними.

Інакше як можна пояснити факти, наведені головою Комітету з питань науки і освіти С. М. Ніколаєнком, на парламентських слуханнях 16 жовтня 2002 р. про виконання Постанови Верховної Ради України "Про проведення парламентських слухань про виконання законодавства щодо розвитку загальної середньої освіти в Україні" від 12 вересня 2002 р. Він зазначив, що із часу ухвалення Закону України "Про освіту" рік у рік у тексті Закону про Державний бюджет України зустрічаємо сумнозвісне формулювання: "Зупинити на такий-то рік дію..." Постійно блокується і ст. 57 Закону України "Про освіту" щодо встановлення середніх посадових окладів педагогічним працівникам вищих закладів освіти I та II рівня акредитації та інших закладів освіти на рівні, не нижчому від середньої заробітної плати працівників промисловості; абзац

першій частині четвертої ст. 57 Закону України "Про освіту" (про надання права педагогічним працівникам, які працюють у сільській місцевості, на безплатне користування житлом з опаленням й освітленням).

Така ж ситуація склалася із Законом України "Про позашкільну освіту" – "частини другої ст. 18 (наповнюваність груп й організація індивідуального навчання в позашкільних навчальних закладах) і частини першої ст. 22 (про тижневе навантаження 18 навчальних годин) і так щороку. Це стосується також реалізації Законів України "Про загальну середню освіту", "Про дошкільну освіту", "Про вищу освіту".

Наведені факти свідчать про існуючі проблеми у галузі державної політики у сфері освіти. Ігнорування нагальних потреб освіти, її значення для долі країни – це теж політика, це конкретне уособлення суспільного вибору, здійснюваного владою, її вищими органами від імені народу.

4.2. Діяльність Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення та місцевих органів влади з питань поширення правової освіти населення та правових знань серед учнівської молоді України

Вище зазначалося, що з метою подальшого розвитку в державі правової освіти та виховання громадян у дусі поваги до закону і прав людини у 1995 р. відповідно до постанови уряду при Мін'юсті України було створено постійно діючий дорадчий орган – Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду (ВМКМР) з правової освіти населення. Також було розкрито компетенції цього органу [81]. Діяльність цього органу з питань поширення правових знань серед учнівської молоді України викликає значний інтерес дослідників.

Одразу після створення у 1995 р. Рада під керівництвом голови – міністра юстиції розгорнула активну роботу, спрямовану на поширення правових знань серед населення. За досліджуваний нами період ВМКМР чимало зробила для поширення правових знань серед учнівської молоді. Про перші роки після створення цього органу ми можемо говорити як про період його становлення, тобто напрацювання форм і методів роботи. На початку ХХІ ст. діяльність ВМКМР значно активізується. Збільшується обсяг правових заходів, проведених цим органом. Так, у березні 2003 р. засідання Ради відбулося у м. Донецьку. На цьому засіданні була охарактеризована загальна кризова ситуація в Україні, особливо щодо правопорушень серед дітей і молоді, оскільки потребувала вдосконалення і реформування система освіти, зокрема в частині викладання основ правознавства. Адже необхідна була перебудова всієї системи вивчення правових дисциплін у загальноосвітніх навчальних закладах, цілеспрямована систематична правовиховна робота в дитячому середовищі. Кожен громадянин мав отримати мінімальну кількість правових знань не лише для того, щоб захищати свої права і свободи, але й усвідомлювати свої обов'язки перед суспільством [401].

На цьому засіданні були ухвалені рекомендації МОН України збільшити в загальноосвітніх навчальних закладах кількість годин для викладання основ правознавства через перехід на нову структуру і дванадцятирічний термін навчання.

Це рішення стосувалося збільшення кількості годин для викладання правознавства у 8–12 класах, підготовки програми для загальноосвітніх навчальних закладів з основ правознавства для викладання в 12-му класі. Також було вирішено створити концепцію безперервної правової освіти і поетапно запроваджувати вивчення правознавства з 1 по 12 класи [414].

17 жовтня 2003 р. у м. Луганську пройшло виїзне засідання ВМКМР з правової освіти населення. На засіданні широко обговорювалися питання: "Правове навчання та виховання молоді у вищих навчальних закладах Луганської області", "Участь у правовиховній та правоосвітній роботі відділів у справах сім'ї та молоді і правоохоронних органів Луганської області" [415]. За результатами обговорення актуальних питань правової освіти області були прийняті відповідні рекомендації.

У рекомендаціях зазначено, що правове навчання та виховання молоді у ВНЗ Луганської обл. організовано та проводилося на високому рівні, значна увага також приділялася морально-правовому вихованню, яке здійснювалося з урахуванням вікових особливостей, різноманітності інтересів студентської молоді та їх запитів. У 80 % ВНЗ працювали ради або штаби з профілактики правопорушень, між студентами проводилися брейн-ринги, правові ігри, діяли клуби веселих і кмітливих. У конференціях та семінарах брали участь не лише студенти юридичних факультетів, а й усі бажаючі. Луганська академія внутрішніх справ надавала методичну допомогу правовим класам загальноосвітніх шкіл, гімназіям, ліцеям. Активно працювали громадські приймальні. Більшість ВНЗ мали свої друковані видання, у яких надавалися консультації з правових питань. Набирав популярності рух волонтерів із студентів, які брали участь у проведенні профілактичної роботи серед дітей, що схильні до скоєння правопорушень, дітей з неблагополучних сімей. Широко поширювалися методичні матеріали та буклети з

питань захисту прав неповнолітніх, попередження насильства в сім'ї, наслідків уживання наркотичних засобів. Було організовано стажування студентів юридичних факультетів ВНЗ на базі обласного та територіальних управлінь юстиції. Луганському обласному управлінню юстиції рекомендовано поширювати досвід правоосвітньої та правовиховної роботи Луганського аграрного університету, сприяти створенню на базі ВНЗ юридичних клінік, їх забезпеченню у достатній кількості оновленою юридичною літературою, посібниками, оргтехнікою [415].

Також на цьому засіданні Головному управлінню юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, обласним, Київському та Севастопольському міським управлінням юстиції, регіональним МКМР рекомендовано у першому півріччі 2004 р. здійснити вивчення стану якості підготовки юристів у ВНЗ, провести семінари, практикуми, "круглі столи" для викладачів правознавства, у тому числі з питань виборчого законодавства, розширити мережу виїзних консультативних пунктів у віддалених районах сільської місцевості, проводити огляди-конкурси на кращу організацію у ВНЗ правового навчально-виховного процесу, тижні, декади, місячники правових знань тощо [414].

Міністерству освіти і науки України рекомендовано: "сприяти оновленню й удосконаленню підручників із правознавства для шкіл і ВНЗ; забезпечити використання кількох варіативних підручників, у ВНЗ неюридичного спрямування розглянути питання щодо збільшення кількості годин, відведених на вивчення дисциплін права; вивчити питання щодо запровадження у випускних класах шкіл і ВНЗ курсів з вивчення основ підприємництва та започаткування власної справи; з нового року ввести викладання правознавства з 1 класу" [414].

У вересні 2004 р. чергове засідання Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення проходило в м. Херсоні. На ньому органами юстиції, внутрішніх справ, освіти й опіки було ухвалено рішення про проведення спільних рейдів з виявлення неповнолітніх осіб,

які бродяжать і жебракують. На цьому засіданні зазначалося, що лише у 2003 р. в Україні було виявлено майже 33 тис. неповнолітніх волоцюг. Більшість із цих дітей були позбавлені належних умов життя, навчання і виховання. Іти на вулицю, жебракувати, скоювати злочини їх спонукали несприятливі умови в сім'ї. До правовиховної, правоосвітньої та профілактичної роботи щодо запобігання підліткових правопорушень планувалося також залучати молодіжні громадські організації.

У грудні 2004 р. відбулося засідання ВМКМР з правової освіти населення у м. Києві. У ході засідання було підбито підсумки роботи Ради, зокрема боротьби з підлітковою бездоглядністю та безпритульністю. Протягом 2004 р. працівниками органів юстиції, педагогами та правоохоронцями в Україні було проведено кілька рейдів, у ході яких виявлено та направлено до інтернатів, лікарень, приймальників-розподільників десятки тисяч бездоглядних дітей. Лише у Києві були влаштовані до притулків 758 дітей, 216 – до приймальників-розподільників, 186 – до лікувальних установ. У Київській обл. під час рейдів виявлено 1002 безпритульні дитини, з яких 140 жебракували. З них 673 дитини повернуто сім'ям, 178 направлено до притулків, 62 – до інтернатів. Така ж картина спостерігалася в усій Україні. Найбільше безпритульних дітей у ході проведених рейдів було виявлено в Луганській обл. – 2300 осіб, з яких 350 влаштовано до притулків, 1400 – повернуто сім'ям, 50 – направлено до лікувальних закладів [411].

З метою попередження дитячої бездоглядності та безпритульності Радою разом з територіальними управліннями юстиції вжито низку заходів. Зокрема, у Харківській обл. створено банк інформації про дітей, які потребують посиленої педагогічної уваги. У столиці України створено 21 спеціалізовану службу для надання правової та психологічної допомоги, зокрема для дітей з неблагонадійних сімей. На Київщині створено три благодійні центри психологічно-соціальної реабілітації. У Рівненській обл. у 2004 р. організовано роботу літніх таборів, у яких оздоровлено 545 дітей-сиріт, 954 дитини, чії батьки були позбавлені батьківських прав.

На підсумковому засіданні Ради 24 грудня 2004 р. порушувалося питання забезпечення реалізації положень Національної програми правової освіти населення Міністерством освіти і науки, стану викладання правознавства у загальноосвітніх навчальних закладах м. Києва, реалізації рекомендацій ВМКМР, прийнятих у 2004 р., викладання правознавства у загальноосвітніх навчальних закладах. Члени ради дійшли висновку, що кількість годин, які відводяться в навчальних програмах загальноосвітніх шкіл – 1,5 год на тиждень протягом 9-го класу – була недостатньою навіть для засвоєння основних положень існуючих галузей законодавства України.

Учасники засідання були одностайні в тому, що правова освіта має бути безперервною й розпочинатися у дошкільних навчальних закладах, де діти отримують початкові знання про норми поведінки, настанови щодо їх дотримання, виховується повага до батьків, вихователів, ровесників, людей похилого віку тощо.

Продовжуватися правова освіта має в загальноосвітніх навчальних закладах у кількох напрямках. Перший – загальний, яким рухаються більшість учнів, другий – спеціальний, або профільний, що надавав можливість учням поглиблено вивчати право.

Відповідно до Держстандартів у початковій школі елементи правової освіти мали інтегруватися у предмети інваріантної, тобто неправової складової. Зокрема, на думку фахівців, мали включатися у зміст курсу "Я і Україна" (1–3 клас), "Етика" (5–6 клас), "Людина і світ", "Історія України", "Всесвітня історія", "Економіка", "Географія" [107, с. 4–5].

У старшій профільній школі рекомендувалося вивчення низки курсів за вибором. Зокрема, "Права людини", "Історія держави і права України", "Історія держави і права зарубіжних країн", "Міжнародне гуманітарне право", "Злочини проти особи", "Злочини проти власності", "Екологічне законодавство" тощо, які мали на меті ознайомити учнів з головними постатями та подіями процесу утвердження демократії, прав людини. Загалом, на засіданні підтримано думку про те, що започатковується правовий блок дисциплін для загальноосвітніх

навчальних закладів, який має повною мірою відповідати сучасним вимогам правової освіти.

На цьому ж засіданні ВМКМР окреслила і проблеми правової освіти у загальноосвітніх навчальних закладах.

Першою такою проблемою стала методична. За визнанням ВМКМР, "не було достатньо розроблено систему міжпредметних зв'язків, потребувало поліпшення виділених елементів правової освіти в інших курсах, необхідність удосконалення правових принципів щодо викладання предметів у початковій школі". Існувала й конкретніша проблема. Так, курс "Основи правознавства" викладався у 9-х класах (у 10-х класах – згідно з Типовими навчальними планами загальноосвітніх навчальних закладів для основної та старшої школи у 12-річній школі). У класах правового й економічного профілю – за новою системою у 10–12 класах (6 год на тиждень) [107].

Із цим було пов'язано проблему забезпечення набуття правових знань у 10–12 класах звичайних, не профільних, загальноосвітніх школах, у яких курс "Основ правознавства" більше не викладався. Адже у цьому віці школярі вже мали певний власний "правовий досвід" та здатні активно сприймати й засвоювати правові знання і навички.

Було приділено увагу і вирішенню кадрової проблеми. Реалізація шкільної правової освіти неможлива без кваліфікованих кадрів – профільних учителів [147, с. 150–153]. Часто, здобувши освіту, фахівці не бажали йти працювати у школу. Шанси ж учителів, які там працювали, одержати юридичну освіту з педагогічним нахилом були невеликі. Адже друга вища освіта у державі платна і мало хто з учителів у змозі оплатити її зі шкільної зарплати. Необхідна була державна підтримка, зокрема фінансова, тим більше, що база така була. Адже у державі на той час існувало близько 200 юридичних навчальних закладів. Наразі ж цю проблему вирішували переважно за допомогою семінарів-практикумів, інших форм поетапного підвищення кваліфікації вчителів.

Третьою була проблема інформаційного забезпечення. В умовах динамічного законотворчого процесу та практики права потребував удосконалення механізм надання загальноосвітнім навчальним закладам систематизованої, й, особливо, оперативної правової інформації. З огляду на це пропонувалося широке використання Інтернету як комунікаційного засобу та джерела інформації, а також запровадження спеціальних веб-сайтів чи порталів з правової освіти, які б регулярно оновлювалися і якими могли б усі користуватися.

Розглядалася на засіданні ВМКМР і правова освіта широких верст населення, які вже закінчили навчальні заклади і склали переважну більшість населення.

Учасники засідання зазначали різноманітні способи правового інформування, а відтак, й освіти. Підкреслювалася роль бібліотек, друкованих й електронних ЗМІ, розповідалося про зустрічі з представниками "служителів Феміди" тощо. Пропонувалося запровадження з ініціативи Мін'юсту "Днів/тижня юстиції", які б дозволили широкому загалу ознайомитися з роботою відповідних установ "судової влади", різноманітним правовим життям, частиною якого є і їхнє життя. Такий захід успішно проводився у Німеччині [108, с. 14]. Прикладом уже перейнятого досвіду були юридичні клініки, кількість яких у 2004 р. зросла із 35 до 40. Їх діяльність на початку ХХІ ст. нерозривно пов'язували з навчальним процесом, заходами правової просвіти, орієнтували на більшу аудиторію [110, с. 5]. Пропонувалися покази фільмів на правову тематику. Це було корисним для учнів, адже образне сприйняття у них краще розвинене, ніж абстрактне, змоглядне, з допомогою якого традиційно вивчають право. Підтвердженням цього був закордонний досвід ФРН, який істотно впливав на правову освіченість і виховання молоді з допомогою популярних спеціальних програм, які побудовані у формі умовних судових процесів, на яких предметом розглядів стають різноманітні актуальні справи. У США набули поширення відвідування органів юстиції, зокрема місць позбавлення волі, що справляли неабияке враження на молодь. Також функціонують спеціальні телевізійні

канали (напр., Court-TV), які широко висвітлюють правові питання та транслюють у прямому ефірі судові засідання [108]. В Україні поступово склалися передумови для створення подібного каналу. У 2005–2006 рр. інтенсивно розвивалася правова журналістика. З'явилася низка передач на правову тематику на різних каналах українського телебачення. Однак потреба була в окремому правовому каналі. Такий канал міг би бути на користь як фахівцям, так і пересічному громадянину, зокрема молоді, школярам.

Реалізуючи ці положення, ВМКМР з правової освіти населення з метою створення належних умов для набуття правових знань громадянами та студентами навчальних закладів МОН України було затверджено Типове положення про юридичну клініку вищого навчального закладу [69].

ВМКМР з правової освіти населення рекомендувала МОН розглянути можливість створення через навчальні програми системи безперервної правової освіти школярів, починаючи з перших класів. За результатами обговорення МОН рекомендовано протягом I кварталу 2005 р. створити робочу групу, яка мала виробити пропозиції щодо зміни системи викладання правознавства в середніх загальноосвітніх школах країни.

Під час виїзного засідання ВМКМР з питань правової освіти населення, яке відбулося у квітня 2005 р. в м. Рівне, представники юридичної та наукової громадськості практично одностайно визнали необхідність кардинального оновлення навчальних програм з правових дисциплін, які викладалися в українських школах, профтехучилищах і ВНЗ. На їхню думку, мали бути створені не лише нові сучасні підручники, але й змінені, удосконалені принципи викладання правових дисциплін, які б відповідали європейським стандартам. Також наголошувалося, що лише якісно підготовлені юридичні кадри зможуть кваліфіковано забезпечити викладання правових предметів, що є актуальними, зокрема для середніх навчальних закладів.

За підсумками обговорення Рада ухвалила рішення провести консультативні конференції з вітчизняними видавництвами та видавничими організаціями, зокрема з товариством "Знання", що здійснюють підготовку та випуск юридичної

літератури. Крім того, ВМКМР ухвалила низку рекомендацій МОН щодо шляхів і способів підвищення кваліфікації викладачів правових дисциплін.

Протягом 2004–2005 рр. органи юстиції запровадили систему вивчення стану викладання правознавства та правовиховної роботи у навчальних закладах. Якість підготовки юридичних кадрів перевірялася під час проведення акредитації ВНЗ, що здійснювали підготовку фахівців-юристів, а також при поточних перевірках стану дотримання ліцензійних й акредитаційних вимог. Усього органи юстиції здійснили у навчальних закладах понад 5700 перевірок [416].

Фахівці Мін'юсту протягом 2005 р. брали участь у робочих фахових зустрічах, семінарах, засіданнях "круглих столів", форумах тощо. Територіальні управління юстиції також спрямовували свої зусилля на залучення громадських інституцій до правовиховної роботи учнівської молоді. Так, у співпраці з територіальними відділеннями Всеукраїнського фонду "Крок за кроком" вони працювали над програмою з питань запобігання насильства над дітьми, із жіночими громадськими організаціями "Жінки за майбутнє", проводили спільні заходи щодо протидії торгівлі людьми, у співпраці з товариством "Знання" розробляли та розповсюджували методичні правороз'яснювальні матеріали.

Крім того, були ухвалені окремі рекомендації Міністерству України у справах сім'ї, дітей та молоді, МОН України та Міністерству внутрішніх справ України, зокрема щодо розвитку мережі притулків для неповнолітніх, центрів соціально-психологічної реабілітації та приймальників-розподільників для неповнолітніх. Рекомендовано також розв'язати питання щодо безоплатного відвідування позашкільних закладів (гуртків, секцій) дітьми із малозабезпечених і неблагополучних сімей.

Під час засідання ВМКМР з правової освіти населення у червні 2007 р. в Києві було заявлено про запровадження в Україні безперервної правової освіти, починаючи з дитячого садка. Адже за даними правоохоронних органів, кожна десята особа, затримана 2006 р., яка вчинила злочин, була неповнолітньою.

Щодо дошкільної освіти, то, за даними органів освіти, нею в Україні у 2007 р. охоплено лише 51 % дітей відповідного віку, з яких 66 % проживає у місті, 23 % – у селі.

За підсумками обговорення Рада рекомендувала Міністерству освіти та науки спільно з Міністерством юстиції розробити проект Концепції безперервної правової освіти у системі загальноосвітніх навчальних закладів уже до кінця 2007 р. [445].

Саме тому слід наголосити, що важливим у напрямі поширення правових знань серед учнів загальноосвітніх закладів ВМКМР з правової освіти населення став 2007 р. Адже 8 червня цього року було видано спільний наказ МОН України та Мін'юсту України, що затвердив склад міжвідомчої робочої групи з розроблення Концепції безперервної правової освіти у системі загальноосвітніх навчальних закладів [421].

Крім того, учасники засідання ВМКМР зазначили, що відповідно до опитування, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень, рівень правової культури і знань прав й обов'язків громадян, передусім дітей, в Україні на 2007 р. залишався досить низьким. Як наслідок, майже кожна шоста дитина в Україні взагалі не знала законів, які її захищають. Якісна реалізація завдань, що ставилися перед правовою освітою, була неможлива в межах викладання навчального курсу "Основи правознавства" в 9-му класі, а тому невідкладною стала необхідність упровадження правознавчих курсів у 5–8 класах і в початковій школі [208, с. 73–74].

Разом із цим необхідно зауважити, що в усіх областях України до правоосвітньої роботи долучилися обласні міжвідомчі координаційно-методичні ради (МКМР), які реалізовували регіональні програми правової освіти і діяли за принципом всеукраїнської. Найактивніше поширювався правоосвітній досвід роботи обласних МКМР Харківської та Київської обл. Також важливу роль у роботі обласних МКМР відігравали регіональні управління Мін'юсту.

Координатором правової освіти в Київській обл. була обласна МКМР. Ураховуючи досвід Харківської обласної МКМР, із 27 травня 2003 р. вона організовувала свою роботу по секціях, яких було чотири.

МКМР будувала свою роботу у формі засідань, на яких розглядалися актуальні питання правової освіти, ухвалювалися рішення, що доводилися до відома виконавців і голів регіональних МКМР для відповідного реагування.

Болючими питаннями для суспільства стали злочинність серед неповнолітніх, бродяжництво, жебракування, тому вони були предметом вивчення обласних МКМР усєї України. За погодженням з облдержадміністраціями та з метою реформування системи управління органами охорони дитинства та захисту прав дітей на місцевому рівні, удосконалювалася й оптимізувалася діяльність органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо соціального захисту дітей, насамперед дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування, удосконалювалися існуючі та напрацьовувалися нові механізми і форми соціальної підтримки дітей, що перебували у складних умовах.

Здійснення правової освіти населення було неможливе без залучення представників громадських організацій. У зв'язку із цим Київська обласна МКМР на засіданнях заслуховувала її членів – голову Київської обласної організації Спілки юристів України, голову Українського національного союзу молодих юристів, а також президента обласної організації товариства "Знання України" тощо. Роль громадських організацій у формуванні правової культури населення області полягала у проведенні ними роботи правороз'яснювального характеру.

З питань правової освіти населення в області активно працювали Київська обласна Спілка юристів України, представництво Європейської благодійної дитячої організації в Україні, Всеукраїнський фонд "Крок за кроком".

Обласною МКМР розглядалася правоосвітня робота у районних містах Київської обл. На виконання рекомендацій МКМР з правової освіти населення та з метою залучення до правоосвітнього процесу всіх верств населення області обласною МКМР постійно проводилися конкурси: на краще забезпечення

зкладами культури правової освіти населення області, мета якого – забезпечення відкритості правової інформації, доступ усіх верств населення області до її джерел; на краще забезпечення районними і міськими управліннями юстиції координаційно-методичної діяльності з правової освіти населення, яка передбачала вивчення, поширення й упровадження кращих форм і методів роботи управлінь юстиції з правової освіти населення; на краще забезпечення правоосвітньої та правовиховної роботи в ПТУ області, метою якої був пошук дієвих способів організації правової освіти і правового виховання учнівської молоді, пропагування кращих зразків співпраці ПТУ з органами внутрішніх справ, юстиції, службами у справах неповнолітніх, іншими зацікавленими відомствами з метою виховання в учнівської молоді особистісних рис громадянина України; на краще висвітлення правової тематики у друкованих засобах масової інформації, а також на радіо та телебаченні Київської обл., оскільки одним із найвпливовіших засобів формування правосвідомості населення були засоби масової інформації, які створювали умови для забезпечення вільного доступу громадян до правової інформації та широкого інформування населення про правову політику держави і законодавство [365, с. 7–8]. Також в області протягом 2003–2005 рр. були створені та діяли 34 районні (міські) МКМР, які на своїх засіданнях обговорювали актуальні питання правової освіти населення, передбачали шляхи вдосконалення цієї роботи.

У деяких регіонах області під керівництвом міських і районних МКМР діяли "університети правових знань" (Білоцерківський р-н; м. Бровари, м. Бориспіль, м. Фастів), на заняттях яких висвітлювалися актуальні питання економічно-правової тематики. На виконання розпорядження голови Київської облдержадміністрації в районах і містах діють лекторські групи, у які входять члени регіональних МКМР, відповідальні працівники місцевих органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, районних (міських) управлінь юстиції. Ці лекторські групи шляхом виступів у засобах масової інформації, виїздів у трудові колективи, навчальні заклади, установи, організації доводили до відома населення

знання про правові реформи в Україні. Налагодила МКМР і діяльність громадських приймалень та роботу юридичних клінік. Керівники органів юстиції брали активну участь у викладанні правових дисциплін, веденні семінарських занять. Слідкувала обласна МКМР і за висвітленням правової тематики на сторінках усіх газет області. З початку 2003 р. Київська обласна МКМР тісно співпрацює з Київською державною телерадіокомпанією. Так, на радіо "Голос Києва" у програмах "Правова освіта", "Ваше право", "День Київщини" члени обласної МКМР, а також запрошені фахівці виступали з роз'ясненнями питань застосування чинного законодавства України [365, с. 8].

Здійснювала обласна МКМР роботу, спрямовану на зниження підліткової злочинності. Завдяки цьому у Київській обл. спостерігається зниження кількості крадіжок приватного майна, крадіжок державного майна, випадків хуліганства, злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних речовин тощо.

Службою у справах неповнолітніх облдержадміністрацією було започатковано щорічне проведення обласної гри брейн-ринг "Підліток і право". В області реалізовувалася програма "Перехрестя", у межах якої працівники правоохоронних органів, суду, психологи надавали правові консультації неповнолітнім, які скоїли злочини чи схильні до них.

Разом із МОН і Мін'юстом України в усіх областях країни обласні державні адміністрації на початку ХХІ ст. розпочали активно вести правову роботу серед населення. Це було значним кроком державної політики у галузі правової освіти населення України, зокрема й учнівської молоді. Така робота проводилася відповідно до Указу Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 922/2001 "Про Національну програму правової освіти населення", оскільки саме на місцеві органи виконавчої влади було покладено завдання забезпечити розроблення і затвердження в установленому порядку регіональних програм правової освіти населення. Існує велика кількість прикладів цієї результативної роботи. Ми спробуємо зупинитися та проаналізувати передовий досвід роботи місцевих

органів влади у сфері правової освіти лише окремих областей України, зазначивши, що кожна область у цьому напрямі мала свої напрацювання.

Так, обласна Програма правової освіти населення Харківської обл. на 2001–2005 рр. була затверджена розпорядженням голови обласної державної адміністрації від 7 серпня 2001 р. № 511 [409].

Координацію та організаційно-методичне забезпечення діяльності місцевих органів виконавчої влади, установ, організацій щодо виконання заходів Програми здійснювала обласна МКМР з питань правової освіти населення, а також 42 районні, міські ради.

Основною формою діяльності Харківської обласної МКМР з правової освіти населення було функціонування за секційним принципом, у складі чотирьох секцій: забезпечення правової освіти в засобах масової інформації; науково-методичної; з організаційного забезпечення роботи з правової освіти; з організації правової освіти серед молоді.

Протягом 2001–2005 рр. було організовано та проведено низку заходів, передбачених Національною та обласною програмами правової освіти населення, таких, як: тижні, декади правових знань, підготовка та випуск спеціалізованих правових передач на обласному державному телебаченні, участь у теле- і радіопередачах, запровадження постійних правових рубрик у друкованих ЗМІ, відповіді на запитання, поточна інформація щодо роботи органів юстиції, аналітичні статті, налагодження взаємодії з видавництвами, що спеціалізувалися на випуску правової, юридичної та навчальної літератури (напр., обласне управління юстиції брало активну участь у підготовці широкомасштабних фахових видань, таких як "Харків-юридичний", "Збірник наукових праць", "Юридичний радник"), створення та поширення мережі громадських приймалень тощо.

В області було створено 42 громадські приймальні, з них одна при обласному і 41 при районних, міських, міськрайонних управліннях юстиції, та одна юридична клініка (при економіко-правовому факультеті Національного університету внутрішніх справ). Існування таких служб мало виняткове значення

у сфері надання правових консультацій, оскільки правова допомога, що надавалася адвокатами, юридичними фірмами, на жаль, була доступною не для всіх категорій населення. З огляду на це працівниками юстиції з метою сприяння у вирішенні правових проблем найуразливіших верств населення, як-то: одинокі та багатодітні матері, молодь, ветерани, інваліди, малозабезпечені громадяни, у громадських приймальнях надавалася безкоштовна правова допомога.

До роботи громадських приймалень територіальних управлінь юстиції залучалися студенти та випускники ВНЗ юридичного профілю, працівники юридичних служб, служб у справах неповнолітніх райдержадміністрацій, міськвиконкомів, представники правоохоронних органів, Пенсійного фонду, центрів зайнятості й інші фахівці права [409].

Позитивним фактом стало проведення роботи з боку членів районних (міських) МКМР з правової освіти, зокрема стосовно злочинності неповнолітніх, негативних факторів, що впливають на формування віктимної та девіантної поведінки у дітей; узагальнення і розповсюдження позитивного досвіду роботи з молоддю, батьками тощо.

Обласне управління юстиції співпрацювало із засобами масової інформації: обласною радіокомпанією, де регулярно проводилися виступи працівників управління юстиції у програмах "Щит", "Гість у студії" та інших, газетою "Слобідський край", "Симон", "Трибуна трудящих", науково-практичним журналом "Юрист України" тощо [146, с. 2–3].

Широкої популярності набули молодіжні правові клуби на зразок "Правознавець", громадські правові лекторії, університети правових знань для батьків і старшокласників та діяльність громадських приймалень, консультативних пунктів з юридичних питань. Обласними та районними (міськими) управліннями юстиції проводилися розробка та підготовка методичних рекомендацій, посібників, узагальнень з питань застосування чинного законодавства, які для використання в роботі надавалися підлеглим установам юстиції, райдержадміністраціям, райміськвиконкомам, юридичним

службам підприємств, установ й організацій, зацікавленим керівникам підприємств агропромислового комплексу тощо.

Регулярно проводилися широкомасштабні правоосвітні заходи. Так, на виконання рекомендацій, ухвалених на засіданнях обласної МКМР з правової освіти населення, щорічно проводився обласний огляд-конкурс на кращу діяльність районних (міських) МКМР з правової освіти населення. Також проводився обласний огляд-конкурс на краще висвітлення правової тематики засобами масової інформації. Щорічно готувалися і проводилися огляди-конкурси на кращу організацію правової освіти у навчально-виховних закладах області.

Районними управліннями юстиції надавалася практична і методична допомога управлінням освіти з організації та проведення постійно діючих семінарів для вчителів правознавства.

Обласне управління юстиції та Головне управління освіти і науки співпрацювали у сфері правової освіти з науково-методичним інститутом безперервної освіти, обласним центром молоді, громадською організацією незрячих юристів, центром юридичної допомоги сільському населенню, обласним центром соціальних служб для молоді тощо [146, с. 3].

Зкладами освіти була налагоджена тісна співпраця з відділами у справах сім'ї та молоді, у справах неповнолітніх, центрами соціальних служб для молоді, з органами юстиції, внутрішніх справ, громадськими об'єднаннями. Ними проводилися як специфічні правоосвітні та правовиховні заходи, так і заходи, спрямовані на всебічний розвиток і соціалізацію особистості, домінантною складовою яких було правове виховання.

Головним управлінням освіти і науки обласної державної адміністрації та Харківським обласним науково-методичним інститутом безперервної освіти було забезпечене поетапне запровадження у навчально-виховний процес безперервної правової освіти дітей дошкільного, молодшого, середнього і старшого шкільного віку та підготовка відповідних фахівців для

викладання у дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладах різних правових дисциплін.

У Харківській обл. сформовано мережу загальноосвітніх навчальних закладів юридичного напрямку. Відповідно до Концепції профільного навчання у старшій школі в загальноосвітніх навчальних закладах області запроваджено історико-правовий і юридичний профілі.

З метою професійної орієнтації молоді було забезпечено регулярне проведення олімпіад, конкурсів, вікторин із правових знань. Провідні фахівці та студенти юридичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди брали активну участь у заходах із правового виховання школярів на базі шкіл і гімназій Держинського р-ну м. Харкова та у комісії на шкільних, районних олімпіадах з основ правознавства [337, с. 5].

З метою підвищення рівня правового виховання учнівської молоді у загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладах щомісячно проводилися Єдині дні правової освіти, на які запрошувалися працівники правоохоронних органів, лікарі-наркологи, венерологи, юристи, представники місцевих судів.

З метою профілактичної роботи з формування правових знань і профілактики правопорушень у навчальних закладах проводилися дні, тижні, декади, місячники правових знань. У межах цих заходів організовувалися усні бесіди-журнали "Юні правознавці за круглим столом", години спілкування на тему "Молодь і закон" [351, с. 2–3].

Здійснювалася постійна робота факультетів Національного університету внутрішніх справ з районними відділами УМВС України в Харківській обл. щодо морально-правового виховання молоді, антиалкогольного законодавства та проблем боротьби з організованою злочинністю (лекції наркологів, інших фахівців; сумісне патрулювання, екскурсії до райвідділів, музею міліції УМВС України в Харківській обл.; шефство над приймальником-розподільником для неповнолітніх).

Викладачами Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого проводилися семінари-навчання, бесіди, консультації для представників органів юстиції, правоохоронних органів, ученої та правничої спільноти Харківщини.

У закладах освіти області забезпечено функціонування різних молодіжних правових клубів, молодіжних організацій.

Активно працювали 28 організацій учнівського самоврядування загальноосвітніх навчальних закладів Дзержинського р-ну м. Харкова у межах співпраці з Асоціацією шкільних дитячо-юнацьких організацій "Лідер XXI століття". На базі Харківської спеціалізованої школи I–III ступенів № 73 Харківської міської ради в 2004–2005 рр. творчо працював Центр прав дитини [146, с. 3].

У навчальних закладах області працювали підліткові клуби "Юність і закон", гуртки "Правознавець", "Правознавство", "Що? Де? Коли?" й інші гуртки правознавства. Також були створені класи з поглибленим вивченням правознавства. У загальноосвітніх закладах діяли спеціальні факультативні курси з правознавства: "Практичне право", "Людина і світ", "Людина в суспільстві".

Силами професорсько-викладацького складу Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди створені постійно діючі навчально-інформаційні центри правового навчання і виховання громадян, що надавали безкоштовні юридичні консультації населенню області [337, с. 5].

Систематично велася індивідуальна робота з учнями, які потребували підвищеної педагогічної уваги, та з учнями, що стояли на внутрішкільному обліку. У школах активно застосовувалися традиційні форми інформаційної та правороз'яснювальної роботи серед молоді, проводилися тематичні лекції, бесіди, "круглі столи", відеолекторії, конференції, факультативи, тренінгові заняття. Значною популярністю в молодіжному середовищі користувалися різноманітні правоосвітні та правовиховні конкурсні заходи, такі як конкурси

юних правознавців, турніри знавців права та правові брейн-ринги, правові олімпіади, вікторини, конкурси творів, малюнків тощо.

У школах активно впроваджувалися інновації: створені шкільні республіки, структура влади, розроблені нормативні акти, що регулювали основні засади шкільної республіки [146, с. 3].

Пропаганда правових знань здійснювалася і через наочну агітацію. Наприклад, оформлювалися "Куточки класу", у яких постійно поновлювалися рубрики наочної агітації щодо шкідливих наслідків уживання наркотиків, алкоголю, профілактики СНІДу відповідно до вікових особливостей учнів.

Значна увага приділялася правоосвітній роботі з батьками. В усіх школах діяли правові лекторії для батьків. До правоосвітньої та правовиховної роботи педагогічні колективи залучали громадські організації. Наприклад, з метою правовиховання учнів та правової освіти їх батьків навчальні заклади тісно співпрацювали із Фондом "Харківські правові ініціативи".

У бібліотеках міста значна увага приділялася питанням правового виховання підростаючого покоління. Використовуючи різноманітні форми роботи, за допомогою книги проводився процес формування правової культури користувачів, прищеплення їм поваги до законів, формування громадської активності, відповідної життєвої позиції та моральної стійкості.

Таким чином, виконання Програми правової освіти населення Харківської обл. на 2001–2005 рр. сприяло підвищенню правосвідомості громадян, їх правової культури, неухильному дотриманню вимог законодавства, кваліфікованому його застосуванню, поліпшенню якості підготовки викладачів правових дисциплін і підвищенню ефективності викладання цих дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти, підвищенню рівня правової поінформованості населення.

На засіданні обласної МКМР з правової освіти населення, що відбулося у 2002 р., начальник обласного управління юстиції, заступник голови обласної ради МКМР В. Т. Губик інформував про Програму правової освіти населення Волині на 2004–2005 рр. і рекомендував аналогічні програми прийняти на сесіях

районних і міських (міст обласного значення) рад. У програмі передбачено, зокрема, створення молодіжних правових клубів, постійно діючих громадських приймалень і гарячих ліній, проведення днів права тощо. Вивчення основ права відповідно до цієї програми мало починатися з дитсадка, зі шкільної парти [432].

Про стан виконання Національної програми з правової освіти населення у Луцькому р-ні інформував голова районної МКМР з правової освіти, заступник голови райдержадміністрації Анатолій Горбатюк. Радник голови облдержадміністрації Володимир Бородчук висловив низку критичних зауважень щодо правової освіти, зокрема про те, що належно не використовуються дні профілактики злочинів і правопорушень, у цих заходах майже не брали участі працівники прокуратури й суду.

Голова обласної організації Спілки юристів, адвокат Віталій Єлов зауважував: для поліпшення правової освіти може багато зробити юридична клініка, що діяла на базі юридичного факультету Волинського державного університету уже чотири роки. Вона допомагала студентам поглиблювати практичні знання, а малозабезпеченим – одержувати безкоштовну юридичну допомогу [164, с. 5].

Програма правової освіти населення Черкаської обласної адміністрації також сприяла розвитку правових знань учнівської молоді. Наприклад, лише у 2007 р. з метою розвитку правової освіти молоді як найважливішої передумови становлення громадянського суспільства в Україні проведено низку заходів. Так, 24 березня у м. Кам'янка проведено семінар-тренінг для учнівської молоді "Виховання правосвідомості та соціально-активної особистості". 14 квітня у м. Тальному – семінар "Правова освіта та виховання соціально-активних молодих громадян" [437].

З метою підвищення загального рівня правової культури молоді, формування у неї поваги до права, набуття необхідного рівня правових знань, залучення молодого покоління до участі в удосконаленні системи правової освіти, організовано випуск брошури "Правовий всеобуч молоді", традиційною стала обласна акція "Взаємодія – запорука порядку".

На базі Шевченківської спеціалізованої загальноосвітньої школи-інтернату з поглибленим вивченням предметів гуманітарно-естетичного профілю проведено семінар "Права дитини: сучасний досвід та інновації". Спільно з УМВС у Черкаській обл. проведено профілактичний місячник із 15 грудня 2006 р. по 15 січня 2007 р. 13 лютого 2007 р. проведено Школу молодіжних лідерів на тему: "Напрямки та форми співпраці громадських організацій з органами державної влади" [400].

Розпорядженням Голови Луганської обласної держадміністрації від 27 червня 2002 р. № 363 затверджено "Програму правової освіти населення Луганської області" та Положення про обласну МКМР з правової освіти населення [430].

Програма правової освіти населення Луганської обл. передбачала створення необхідних умов для набуття та використання широкими верствами населення правових знань і навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, визначила основні напрями правоосвітньої діяльності й першочергові заходи з їх реалізації.

Основними завданнями програми стали: підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебували на державній службі, депутатів місцевих рад, викладачів правових дисциплін і журналістів, що висвітлювали правову тематику; створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи й обов'язки; широке інформування населення про правову політику держави та законодавство; забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації; удосконалення системи правової освіти населення, збереження й розвиток вітчизняних традицій у цій сфері.

Передбачалося, що реалізація програми сприятиме: підвищенню рівня правової культури як окремих громадян, так і населення області загалом; формуванню у громадян поваги до права, гуманістичних правових ідей, загальнолюдських і національних правових цінностей, а також подоланню правового нігілізму; поліпшенню якості підготовки викладачів правових

дисциплін і підвищенню ефективності викладання цих дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти; підвищенню рівня правової поінформованості населення [435].

З метою розвитку правової освіти населення та в процесі реалізації програми обласна та районні держадміністрації й органи місцевого самоврядування в межах своєї компетенції провели низку заходів щодо розширення мережі спеціалізованих навчальних закладів, бібліотек, збільшення кількості друкованих та аудіовізуальних засобів масової інформації правового спрямування.

Із цією метою вивчалася й аналізувалася діяльність районних МКМР із правової освіти населення, уживалися організаційні, методичні й інші заходи щодо підвищення її ефективності. Постійно проводилися розширені засідання обласної МКМР з правової освіти населення за участю голів районних міжвідомчих координаційно-методичних рад із правової освіти населення та начальників міських і районних управлінь юстиції, на яких заслуховувалися звіти про діяльність обласної й районних рад з правової освіти населення. Державні заклади, підприємства й організації культури проводили відповідну правоосвітню та правовиховну діяльність. Із цією метою за участю обласної та районних держадміністрацій, Луганського обласного та районних управлінь юстиції, навчальних закладів і наукових установ на громадських або договірних засадах створювалися університети правових знань, лекторії, кінолекторії, проводилися виставки друкованої продукції правового спрямування, зустрічі із фахівцями-юристами, читацькі конференції й інші заходи [435]. Важливим напрямом діяльності адміністрації стало сприяння у забезпеченні проведення навчально-методичних семінарів для викладачів правових дисциплін загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів із залученням наукових працівників і фахівців-практиків у галузі права, створенню молодіжних правових клубів. Постійно проводилися серед учнівської молоді й інших верств населення олімпіади, конкурси, вікторини тощо на краще володіння правовими знаннями.

В області було започатковано і поширювалося проведення занять відповідно до програми "Правознавство: уроки права – уроки життя" для учнівської молоді на базі Луганської обласної бібліотеки для юнацтва. Крім того, постійно проводився конкурс "Вчитель року" серед учителів із дисципліни "Основи правознавства" [435].

Розпорядженням Голови облдержадміністрації від 16 серпня 2001 р. № 531 затверджено "Регіональну програму правової освіти населення Рівненської області на 2001–2005 роки" та від 3 серпня 2005 р. № 339 "Про обласну міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення". У лютому 2006 р. голова облдержадміністрації Василь Червоний своїм розпорядженням схвалив нову "Програму правової освіти населення Рівненської області на 2006–2010 роки". Програма передбачає комплекс заходів, метою яких є підвищення правосвідомості громадян, обізнаності у законодавстві й умінь його застосовувати [429].

Серед першочергових заходів Регіональної програми стало систематичне вивчення стану правової освіти населення області, аналіз діяльності місцевих міжвідомчих координаційно-методичних рад із правової освіти населення, проведення районних, міських науково-практичних конференцій і семінарів з метою підвищення рівня правосвідомості та правової культури громадян. Передбачено також збільшення кількості навчальних годин на вивчення правознавства в загальноосвітніх школах, робота правових громадських приймалень з надання безкоштовних правових консультацій для малозабезпечених громадян, інвалідів, пенсіонерів, діяльність правових лекторіїв у клубах, публічно-шкільних бібліотеках тощо.

Рівненська облдержадміністрація здійснювала заходи з удосконалення викладання правознавства в дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних навчальних закладах, сприяла розвитку мережі навчальних закладів з поглибленим вивченням правознавства. В області також організовувалася робота з правової освіти в закладах культури шляхом створення молодіжних правових клубів при бібліотеках, розробка відповідних програм роботи даних закладів з

урахуванням вікової категорії молоді. Облдержадміністрація постійно забезпечувала поширення позитивного досвіду правоосвітньої діяльності закладів освіти, як-то тижні правових знань у закладах освіти. Крім того, вивчався стан правоосвітньої діяльності в навчальних закладах, розроблялися методичні рекомендації щодо поліпшення викладання правових дисциплін.

При управліннях міськвиконкому були організовані постійно діючі семінари правового навчання викладачів основ правознавства, керівників установ і закладів освіти та культури [442].

На виконання зазначених вище документів було розроблено і реалізовано програму Правової освіти населення Київської обл. на 2002–2005 рр. [433]. Ця програма сприяла подальшому створенню необхідних умов для набуття широкими верствами населення області правових знань і навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначила основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи з їх реалізації.

За підсумками реалізації Програми значно підвищився рівень правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебували на державній службі, обрані депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін і журналістів області, що висвітлювали правову тематику. Також було створено належні умови для набуття громадянами знань про свої права, свободи й обов'язки. У процесі реалізації програми запроваджено широке інформування населення про правову політику держави та законодавство. Крім того, забезпечено вільний доступ громадян до джерел правової інформації. Зачепила програма і проблеми вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвитку вітчизняних традицій у цій сфері.

У змісті цієї програми розкрито особливості надання правової освіти учнівській молоді у Київській обл. Зокрема, вона здійснювалася в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти.

Початкова правова освіта здобувалася у дошкільних навчальних закладах, де дітям надавалися початкові знання про норми поведінки, формувалися навички їх дотримання, виховувалася повага до батьків, вихователів, ровесників, людей похилого віку тощо.

У дошкільних навчальних закладах правове навчання і виховання здійснювалося на основі програм, рекомендацій і методичних вказівок, що затверджувалися Міністерством освіти і науки України за погодженням з Міністерством юстиції України [313, с. 10–15].

Згодом правова освіта надавалася загальноосвітніми, професійно-технічними, ВНЗ і закладами післядипломної освіти.

Обсяг і зміст обов'язкового курсу з правознавства визначався для загальноосвітніх навчальних закладів – потребою суспільства у вихованні правосвідомого громадянина, а для професійно-технічних, ВНЗ і закладів післядипломної освіти – крім того, ще й високими вимогами до освітнього, освітньо-кваліфікаційного рівня особи.

У загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти області здійснювалася широка позакласна і позааудиторна робота з правового навчання і виховання, до якої залучалися вчені, представники правозахисних організацій, працівники правоохоронних органів, інші фахівці в галузі права.

Правова освіта здійснювалася із застосуванням сучасних інформаційних технологій, зокрема елементів дистанційного навчання.

Крім того, облдержадміністрація допомагала розв'язати питання щодо надання підтримки у виданні підручників і посібників із правознавства для загальноосвітніх, професійно-технічних та ВНЗ, популярних юридичних посібників, збірників актів законодавства, а також у комплектуванні правовою літературою бібліотечних фондів. В області забезпечувалося проведення навчально-методичних семінарів для викладачів правових дисциплін загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів із залученням наукових працівників і фахівців-практиків у галузі права.

У бібліотеках створювалися книжкові виставки, куточки з правознавства та своєчасно поновлювалися бібліотечні фонди актуальною літературою. Проводилися в загальноосвітніх навчальних закладах області години права, зустрічі за "круглим столом", Дні інформування, зустрічі-діалоги, конкурси правознавства, Дні милосердя, уроки доброти, години цікавих повідомлень тощо [433].

Рішенням Київської обласної ради від 29.09.04 № 207-16-IV затверджено Програму правової освіти населення Київської обл. на 2005–2007 рр. [434].

Програма правової освіти населення Київської обл. на 2005–2007 рр. стала продовженням виконання всіх тих заходів, які були реалізовані попередньою програмою. Разом із цим, новим, що запроваджувалося цією програмою, стала система правового виховання в загальноосвітніх навчальних закладах області на основі досвіду загальноосвітньої школи I–III ступенів № 5 м. Біла Церква [434].

Зазначимо, що реалізація програми на 2005–2007 рр. сприяла підвищенню рівня правової культури населення області; формуванню у громадян поваги до права, гуманістичних правових ідей, загальнолюдських і національних правових цінностей, а також подоланню правового нігілізму; поліпшенню якості підготовки викладачів правових дисциплін та підвищенню ефективності викладання цих дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти області [434].

Розпорядженням Голови обласної державної адміністрації та голови обласної ради Житомирської обл. від 21.11.06 № 402/746 затверджено План-стратегію розвитку правової освіти населення, План правоосвітніх заходів в області на 2007–2010 рр. та новий склад обласної міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення [424]. Це рішення було ухвалено для виконання Указу Президента України від 18.10.01 № 992/2001 "Про Національну програму правової освіти населення", рішення ВМКМР з правової освіти населення від 17.03.06 та з метою підвищення рівня правової культури населення області.

У програмі Житомирської обласної держадміністрації чітко визначено, яким чином має реалізовуватися правова освіта у навчальних закладах. Зокрема, держава і громадянське суспільство через свої інститути надають першочергового значення правовій освіті дітей та учнівської молоді, сприяють формуванню у них норм правомірної поведінки і звичок, виховують повагу до батьків, старших людей, до вимог законодавства і суспільної моралі тощо. Заклади освіти опікувалися правовою освітою громадян України. Система такої освіти і виховання з року в рік ставала безперервною, починаючи з дошкільного закладу, продовжуючись у школі, ВНЗ.

Правова освіта школярів області розпочиналася з дошкільної освіти й виховання і здійснювалася у сім'ї, дошкільних закладах освіти у взаємодії із сім'єю. Метою правової освіти та правового виховання у дошкільному віці було формування відповідного ставлення до правомірних дій, учинків, а також до правопорушень, злочинів, шкідливих звичок й інших проявів антигромадської поведінки.

Оскільки український народ переживав період інтенсивного державотворення у зв'язку з будівництвом демократичної правової держави, тому дуже важливо підготувати підростаюче покоління до активної участі в цьому процесі. З огляду на це правова освіта учнів у загальноосвітніх навчальних закладах області обов'язково містила певний рівень цієї освіти – початковий, що забезпечував основи знань учнів у галузі правознавства. Цей рівень правової освіти учнів передбачав вивчення власне основ правознавства. Саме тому в області актуальною була проблема розроблення концепції та запровадження системи безперервної правової освіти і виховання, починаючи з дошкільного закладу і продовжуючи у школі, ВНЗ. У 2007 р. обласна адміністрація з метою реалізації завдань, визначених Національною програмою правової освіти населення, пропонувала МОН України переглянути зміст й обсяг викладання основ правознавства у загальноосвітніх навчальних закладах, забезпечити розроблення сучасної програми основ правознавства, що передбачала б

отримання учнями правових знань, починаючи з першого класу загальноосвітньої школи [423].

Житомирська облдержадміністрація приділяла увагу і позашкільній освіті та вихованню. Вони розвивалися факультативно й забезпечували правову освіту дітей і підлітків з метою розвитку здібностей та талантів юних, задоволення їхніх пізнавальних інтересів, духовних запитів і потреб для вибору майбутньої професії.

Не потребує доказів той факт, що молода людина часто припускається помилок у поведінці, здійснює невинуваті вчинки тільки тому, що не знає, як правильно поводитись у тій чи іншій ситуації. Правова необізнаність завжди шкодить людині. Однак молодь активно засвоює право лише тоді, коли воно вводить її у світ реальних людських відносин, коли кожен починає порівнювати набуті правові знання із життєвим досвідом, з відомими йому фактами. А тому учні чи студенти під час позакласної та позааудиторної роботи мають не просто знайомитися з текстами законів, запам'ятовувати їхній зміст (що теж дуже важливо), але і крізь призму права пізнавати проблеми життя, учитись бачити за рядками тексту закону, кожним його словом реальні життєві потреби, проблеми, з якими молодь зустрічається повсякденно. Набуті знання знайдуть своє практичне застосування саме під час активної участі молоді в роботі правових гуртків, клубів, лекторіїв, "круглих столів", правових брейн-рингів. З огляду на це необхідно оптимізувати їх створення та роботу в загальноосвітніх і позашкільних навчальних закладах.

Професійно-технічна освіта поряд зі здобуттям громадянами професії забезпечує також відповідний рівень правових знань. Професійно-технічним навчальним закладам необхідно розглянути питання щодо можливості надання учням додаткових послуг у галузі правової освіти.

Під постійним контролем була реалізація програми й Івано-Франківської обласної державної адміністрації, Закарпатської обласної адміністрації тощо [436].

Активно у цю роботу включилися і районні державні адміністрації. Вони на місцях упроваджували у життя окреслені програмами плани правової освіти населення. Можемо навести чимало прикладів такої роботи. Так, зокрема, з метою виявлення обдарованої молоді та підвищення інтересу до вивчення предмета "Основи правознавства" на виконання Програми правової освіти населення, у квітні 2007 р. в Олександрійському р-ні відбувся огляд-конкурс на кращі знання положень Конституції України серед учнів 11 класів загальноосвітніх шкіл району, проведений районною адміністрацією та МКМР [428].

Міська програма правової освіти населення м. Херсона на 2006–2010 рр. була затверджена рішенням міської ради № 246 від 22.12.06. Вона також була направлена на поліпшення якості підготовки викладачів правових дисциплін і підвищення ефективності викладання цих дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ та закладах післядипломної освіти; формування у громадян поваги до права, гуманістичних правових ідей, загальнолюдських і національних правових цінностей, а також подолання правової неграмотності.

Програму правової освіти населення на 2002–2010 рр. у Дніпропетровській обл. затверджено розпорядженням голови обласної державної адміністрації від 14 серпня 2002 р. № 270-р. [443]. 25 червня 2007 р. на засіданні МКМР з правової освіти населення при Дніпропетровській обласній державній адміністрації розглянуто питання реалізації програми у Дніпропетровській обл. Були обговорені доповіді начальника Головного управління юстиції у Дніпропетровській обл. В. Я. Кармазіна "Організація роботи Координаційної ради молодих юристів", начальника юридичного управління облдержадміністрації В. О. Анохіна "Формування правового світогляду громадян", а також виступи та зауваження учасників засідання. Міжвідомчою координаційно-методичною радою з правової освіти населення при Дніпропетровській обласній державній адміністрації ухвалено низку рекомендацій [440]. Зокрема, Головному управлінню освіти та науки Дніпропетровської обласної державної адміністрації активізувати роботу з правової освіти на рівні середніх загальноосвітніх закладів, а саме: організувати лекції і бесіди, які б проводили фахівці права, лектори ВНЗ і практичні

працівники правоохоронних органів; запровадити практику друкування на обкладинках зошитів і щоденників для учнів загальноосвітніх навчальних закладів статей Конституції України щодо прав, свобод й обов'язків людини і громадянина [440].

Разом із цим на виконання постанови Кабінету Міністрів України № 347 від 28.03.98 "Про підтримку ініціативи молодіжних організацій України щодо залучення молоді до реалізації державної молодіжної політики", наказу Міністерства юстиції України від 25.06.99 № 442/7 "Про підтримку діяльності Молодіжного уряду України", Рекомендацій ВМКМР з правової освіти населення.

Головним управлінням юстиції у Дніпропетровській обл. було розпочато роботу зі створення Координаційної ради молодих юристів. Метою її створення стало узгодження зусиль молодих юристів в утвердженні високої ролі професії юриста в Україні, координації діяльності, пов'язаної з підвищенням якості підготовки фахівців у галузі права, залучення молодих правників до правоосвітньої та правовиховної роботи, формування активної позиції нового покоління юристів.

До роботи у складі Координаційної ради молодих юристів планувалося залучати студентів-правників ВНЗ, молодих юристів-науковців і практиків, представників правозахисних громадських організацій, викладачів права, співробітників юридичних клінік, а також працівників Головного управління юстиції у Дніпропетровській обл.

На Координаційну раду молодих юристів було покладено низку завдань, серед яких: організація виступів у засобах масової інформації із правових питань; організація правоосвітніх і правовиховних заходів серед неповнолітніх та молоді, зокрема дітей, що потребували особливої допомоги (перебували у спеціальних виховних установах, у кризових центрах для жертв насильства в сім'ї; дітей, позбавлених батьківського піклування тощо); організація конференцій, "круглих столів", форумів, семінарів, тренінгів, зустрічей, спрямованих на підвищення рівня правових знань громадян; розробка та поширення

правоосвітніх методичних матеріалів: посібників, буклетів, пам'яток тощо; підтримка правоосвітніх програм і проектів молодіжних громадських організацій, зокрема проектів, спрямованих на підвищення правової культури дітей, підлітків та молоді; розробка спеціальних правоосвітніх курсів для школярів різних вікових груп; розробка пропозицій з удосконалення навчального процесу у ВНЗ та кваліфікаційних нормативів для юристів; надання пропозицій місцевим органам виконавчої влади, державним підприємствам, установам, організаціям щодо проходження стажування молодих юристів у державних установах та за фахом тощо [440].

Отже, багатовекторність діяльності Координаційної ради молодих юристів зумовила не лише формування професійних здібностей, знань і навичок молодих юристів, але й стала передумовою формування особистості, почуття відповідальності за доручену справу, власного внеску в побудову в Україні правової держави.

У Львові у 2007 р. було створено Міську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення. Очолив комісію перший заступник міського голови, а до її складу ввійшли, зокрема, начальник юридичного управління та спеціаліст першої категорії юридичного управління [149, с. 140–143].

Указ Президента України від 18.10.01 № 992/2001 "Про Національну програму правової освіти населення" серйозно вплинув і на державну політику щодо правової освіти. Він зобов'язав відповідні органи вести правоосвітню та правовиховну роботу і через засоби масової інформації. Так, уже у 2002 р. в Україні виходило 264 друкованих ЗМІ правової тематики, 173 газети, 61 журнал, 18 бюлетенів, 1 альманах й 1 додаток. У центральних і регіональних друкованих виданнях з метою підвищення рівня правових знань започатковані тематичні сторінки, спеціальні рубрики – такі, як "правова освіта населення", "юридична служба", "поради юриста", "юридична консультація", "урок права" тощо. Проводилися й тижні документального кіно на тему захисту прав людини [405].

Таким чином, реалізація Національної програми правової освіти населення місцевими органами виконавчої влади України в 2001–2005 рр. сприяла підвищенню правосвідомості громадян, їх правової культури, неухильному дотриманню вимог законодавства, кваліфікованому його застосуванню, поліпшенню якості підготовки викладачів правових дисциплін і підвищенню ефективності викладання цих дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти, підвищенню рівня правової поінформованості населення [166, с. 383–389].

Разом із цим, багато запланованих заходів, які були зазначені в обласних програмах правової освіти населення як і Національної програми правової освіти населення, лишалися лише на папері. Основними результатами цих програм радше була не якісна правова освіта, а помпезність і формалізм при проведенні важливих правових заходів, "галочка" перед керівництвом і центром. На серйозні, кардинальні заходи у галузі правової освіти завжди бракувало коштів [173, с. 37–44].

Зрозуміло, що подолати правовий нігілізм громадян усієї країни за такий короткий час, незважаючи на пророблену велику роботу, було неможливо. Крім того, підібрати критерії результативності правоосвітньої діяльності місцевих органів виконавчої влади досить складно, адже не існувало єдиних форм і критеріїв звітності [177, с. 35–39]. Підтвердженням цього стало затвердження протягом 2005–2006 рр. обласними адміністраціями чергових програм правової освіти населення до 2010–2012 рр.

Висновки до четвертого розділу

Разом із будівництвом нової, незалежної української держави постали проблеми розбудови її освітньої галузі, адже у спадок було отримано стару радянську систему освіти. Звичайно, що докорінних змін мали зазнати зміст, організація освіти, управління процесом навчання і виховання, наукові дослідження, підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. Потребували розробки й наукові програми для проведення фундаментальних і прикладних досліджень з актуальних психолого-педагогічних проблем, комплексні програми підготовки, видання і перевидання навчально-методичної літератури.

Ситуація, що склалася в державі, вимагала перебудови школи, навчальних планів, програм, написання нових підручників. Потребувало серйозного удосконалення навчально-методичне забезпечення педагогічного процесу. Основними його недоліками були безальтернативність, слабка орієнтація на задоволення індивідуальних запитів, інтересів і нахилів учнів. Кризовий стан у поліграфічній галузі згубно позначився на випуску програм, підручників, навчальних і методичних посібників, особливо варіантних.

Саме держава через нову систему освіти мала забезпечити підготовку молодих громадян України в освітніх закладах на нових принципах. Одним з основних напрямів реформування стала шкільна правова освіта. Саме тому потрібно було підвищувати правову культуру учнівської молоді, поширювати правову освіту серед молоді, яка б не просто знала свої права у новій демократичній українській державі, а й уміла їх застосовувати у повсякденному житті.

Упродовж досліджуваного нами періоду, тобто з початку 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. у державі чимало уваги приділяли перебудові шкільної правової освіти. Верховна Рада України, Комісія Верховної Ради України з питань науки й освіти, Президент України, Кабінет Міністрів України та профільне Міністерство освіти і науки України визначали державну політику у сфері освіти

та шкільної правової освіти, зокрема. Це виразилося в ухваленні законів України, постанов Уряду й указів Президента України. Усі нормативно-правові акти, ухвалені вищими органами влади, що досліджені та введені в науковий обіг у розділі, сприяли становленню шкільної правової освіти, правовиховної роботи серед населення України.

Щорічно, починаючи із 2001 р., МОН України проводилися навчально-методичні семінари для викладачів правових дисциплін загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів із залученням наукових працівників і фахівців-практиків у галузі права. Починаючи з 2002–2003 навчального року, МОН України та Міністерством юстиції України розв'язано питання щодо обов'язкового викладання курсу "Основи правознавства" у загальноосвітніх навчальних закладах, починаючи з 9 класу. У цьому ж навчальному році та наступних навчальних роках МОН України забезпечено розроблення методик і видання методичних посібників із викладання основ правознавства в 9–12 класах загальноосвітніх навчальних закладів, а також видання навчальних підручників з основ правознавства.

Завдяки проведеним державою на початку 90-х рр. ХХ ст. та в першому десятилітті ХХІ ст. заходам було визначено основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи з їх реалізації. Крім цього, підвищено рівень правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін і журналістів, які висвітлюють правову тематику. Державні органи докладали активніших зусиль щодо поєднання правової освіти із загальною середньою, професійно-технічною і вищою освітою. На цьому етапі шкільна правова освіта стала активно підтримуватися вищими органами влади країни. Підготовка викладачів правових дисциплін здійснювалася ВНЗ як за державним замовленням, так і за рахунок коштів фізичних і юридичних осіб. Було значно поліпшено якість підготовки викладачів правових дисциплін і підвищено ефективність викладання правових

дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти.

Досягненням держави досліджуваного нами періоду була спроба концептуально визначити основні напрями правової освіти, починаючи від дошкільних навчальних закладів і завершуючи вищими. Надання правової освіти стало здійснюватися в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти.

У загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти здійснювалася широка позакласна і позааудиторна робота з правового навчання і виховання, до якої залучалися вчені, представники правозахисних організацій, працівники правоохоронних органів, інші фахівці в галузі права.

У цей самий період ВМКМР з правової освіти населення спрямовувала свою діяльність на створення необхідних умов для набуття учнівською молоддю правових знань і навичок у їх застосуванні, а також визначала основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи з їх реалізації. Хочеться звернути увагу, що її діяльність є різновекторною. Розвиток правової культури помітно гальмується недосконалим законодавством. У той же час ця проблема зовсім не знімає потреби у правовому вихованні людини, а тим більше молоді. Суспільство потребує підсилення цілеспрямованої діяльності держави щодо передачі юридичного досвіду, систематичного впливу на свідомість і поведінку людини з метою формування відповідних позитивних уявлень, поглядів, ціннісних орієнтацій, настанов, що забезпечують дотримання, виконання і використання юридичних норм. Особливої уваги заслуговують середні загальноосвітні школи II–III ступенів.

Разом із цим на практиці ситуація з поширенням правових знань серед учнівської молоді наразі залишається незадовільною. Правовий нігілізм у навчальних закладах України має свої причини та коріння. Продовжує зростати статистика злочинності, особливо серед неповнолітніх. Недостатність правової освіти молоді, відсутність необхідних правових знань у різних сферах

життєдіяльності молодшої людини є однією з найгостріших соціальних проблем сьогодення і в молодіжному середовищі.

Місцеві органи державної влади, виконуючи Національну програму правової освіти населення у 2001–2005 рр., сприяли підвищенню правосвідомості громадян, їх правової культури, неухильному дотриманню вимог законодавства, кваліфікованому його застосуванню, поліпшенню якості підготовки викладачів правових дисциплін і підвищенню ефективності викладання цих дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти, підвищенню рівня правової поінформованості населення [176, с 105–109].

Зрозуміло, що подолати правовий нігілізм громадян усієї країни за такий короткий час, незважаючи на пророблену велику роботу було неможливо. Очевидним є і те, що не в усіх областях були однаково хороші результати. На нашу думку, переважна більшість правовоосвітніх заходів, які проводили місцеві органи виконавчої влади, реалізуючи програми правової освіти населення областей були безадресними, змістовно наповненими переважно помпезністю, спрямованою на забезпечення звітності, а не досягнення реальних результатів.

РОЗДІЛ 5

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ТА МОДЕЛІ ШКІЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

5.1. Генезис засад розвитку та моделей шкільної правової освіти у країнах пострадянського простору

Після розпаду СРСР кожна радянська республіка розпочала будувати свою національну модель шкільної правової освіти, тому для дослідників історії зазначеної проблеми чималий інтерес складає дослідження її спільних і відмінних рис в окремих пострадянських республіках. Спочатку спробуємо дослідити становлення та розвиток моделей шкільної правової освіти в Російській Федерації та Білорусі в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. [332, с. 24–25]. Ці дослідження корисні з огляду на те, що Російська Федерація в напрямі реформування шкільної правової освіти просувається дещо попереду України, тому той позитивний і негативний досвід, здобутий у ході цих реформ, можна врахувати при розробці нормативно-правових актів у нашій державі.

З 1993 р. Міністерство освіти Російської Федерації до шкільних навчальних програм ввело новий курс "Права человека". З 1994 р. уряд дозволив вивчати поглиблено правознавство в школах. Однак у Російській Федерації на той час не існувало концепції правового навчання в школі, а лише кілька наукових поглядів на цю проблему.

Представники одного вважали, що правове навчання у школах варто провадити на основі випробуваного роками курсу "Советское государство и право", пропонували реалізувати підготовку вчителів у межах психолого-педагогічних дисциплін [332, с. 27–28]. Інші російські вчені вважали, що цією основою мав стати курс "Права и свободы граждан" [332, с. 30]. У цей період російські вчені науково обґрунтували необхідність викладання правознавства у школі із шестирічного віку і до 17 років. Пропонувалося також проведення екзаменаційного контролю правових знань у 9 й 11 класах. І головне те, що

правові дисципліни нарівні з іншими зайняли гідне й рівноправне становище в навчальних планах [96, с. 55–56].

У 1995 р. складається нова модель російської шкільної правової освіти, розвиваються інноваційні методики. Загальноновизнаними стали установи нового типу – гуманітарно-правові ліцеї, профільні класи з поглибленим вивченням права. Розпочала формуватися і система шкільної правової освіти Росії. Перший етап охопив учнів 1–8 класів, де отримувалися початкові правові знання. На цьому етапі учні лише готувалися до засвоєння правових знань, зазвичай у межах різних шкільних предметів і на позакласних заходах. На другому етапі, у 9 класі, випускники основної школи вивчали правовий курс "Основы правовых знаний", у межах якого вони отримували систематизовані початкові правові знання. Наступний етап, 10–11 класи – профільної підготовки. Усі етапи навчання правознавству у школі концептуально визначені Міністерством загальної та професійної освіти Російської Федерації. Ця модель шкільної правової освіти Російської Федерації складалася до 2003 р.

Альтернативою зазначеній концепції став здійснений із 15 липня 1997 р. і по 2003 р. Російським фондом правових реформ (РФПР) за підтримки Міністерства загальної та професійної освіти РФ проект "Правовое образование в школе" [163, с. 32]. За короткий час були розроблені освітні програми з права для VII–XI класів, створені відповідні навчальні посібники, методичні матеріали, навчальні відеофільми. Метою проекту стало формування правової свідомості та правової культури школярів, підготовка їх до свідомого й активного життя. Завдання проекту – апробація освітньої програми з права для учнів 7–11 класів середніх шкіл, створення нових методик викладання правознавства у школі, а також відповідна перепідготовка вчителів. Напрямом діяльності цього проекту стала: підготовка комплексного пакета підручників, методичних посібників для учнів 5–11 класів; діяльність з розробки, упровадження та популяризації різних форм шкільної та позашкільної правової роботи тощо [317, с. 84].

Розроблена у процесі реалізації цього проекту програма для 7 класу була вступом до вивчення базового курсу у 8–9 класах. Курс побудований з таким розрахунком, щоб зацікавити учнів правом і знайти відповіді на питання, з якими вони зіштовхуються у повсякденному житті і які важко розв'язати без правових знань. Програма цього курсу була розрахована на 34 год. У 8–9 класах проектом передбачалося вивчення "Основы правовых знаний". На цьому етапі школярі мали розібратися з питаннями трудових, цивільних, кримінальних й інших відносин і навчитися поважати закони та боротися за свої права. Цей курс давав випускнику основної середньої школи той об'єм знань, який дозволив йому реалізуватися повноправним і законослухняним громадянином правової держави. Програма цього курсу була розрахована на 68 год. У 10–11 класах викладався курс "Право и экономика", метою якого є формування у старшокласників системи знань про роль права в умовах ринкової економіки. Розрахований курс був також на вивчення протягом 68 год [317, с. 86].

За результатами першого етапу проекту РФПР було підготовлено концепцію освітньої програми для 7–11 класів загальноосвітніх шкіл, що одержала схвалення Міністерства освіти Росії. Було розроблено й апробовано: освітні програми курсу права для 7, 8–9, 10–11 класів; навчально-методичний комплекс для 7 класу (підручник і посібник для вчителів); навчально-методичний комплекс для 8–9 класів (підручник, посібник для вчителів, посібник для учнів, хрестоматія); навчально-методичний комплекс для 10–11 класів (підручник, посібник для вчителя, хрестоматія); посібник для позакласної роботи "Право и лево"; юридичний словник; навчальні відеофільми; тести, кросворди.

Підручники для 7, 8–9 й 10–11 класів пройшли Федеральну експертну раду і їм було присвоєно гриф Міністерства освіти Росії, підручник для 8–9 класів став переможцем конкурсу Міністерства освіти Росії серед підручників нового покоління в номінації "Право". На цьому етапі було створено такі підручники: "Право и лево" (учебник для 7 класса, автор С. Н. Ловягин); "Беседы о законе" (учебник для 7 класса, автор А. Ф. Никитин); "Основы правовых знаний" (учебник для

8–9 класов); "Основы правовых знаний" (практикум для учеников 8–9 класов), "Основы правовых знаний" (материалы для учителя к курсу, преподающемуся в 8–9 классах), створені колективом авторів (Е. М. Ашмарина, С. В. Белогорцев, В. В. Долинская, Л. А. Ефименко, С. С. Жолнерчик, М. Н. Козюк, Е. А. Лукашова, С. Ю. Макаров, А. М. Полиевктова, А. Н. Фонтанова, М. Н. Цепкова; "Экономика и право" (для учеников 10–11 класів) [310].

У межах першого етапу проекту були встановлені робочі зв'язки з Міносвіти Росії, регіональними органами управління освітою, Генеральною прокуратурою, судами, інститутами підвищення кваліфікації працівників освіти. Також було розпочато кампанію у ЗМІ з роз'яснення ролі й місця правової освіти у школі, рекламі кінцевої продукції проекту. Окремі уроки й методичні розробки проекту опубліковані як додатки до відомих педагогічних видань – "Учительская газета", газети "Первое сентября".

Крім того, на цьому етапі були зроблені важливі кроки з упровадження правової освіти в російських школах. У проекті брали участь близько 600 шкіл із 42 суб'єктів Російської Федерації. У 1999–2000 рр. для шкіл РФПР зроблені тиражування й безоплатна передача навчально-методичних комплексів із права, у тому числі: навчально-методичний комплекс для 7 класу – 20 тис. примірників, навчально-методичний комплекс для 8–9 класів – 155 тис. примірників, навчально-методичний комплекс для 10–11 класів – 67 тис. примірників [317, с. 85–86].

З 18 квітня 2001 р. розпочато другий етап програми Російського фонду правових реформ. Реалізація проекту на цьому етапі була доручена Інституту права й публічної політики. На цьому етапі основні зусилля було зосереджено на: модернізації й розвитку концепції, програми, навчальних матеріалів і методики правової освіти для російських загальноосвітніх закладів, розроблених у межах першого етапу програми; поширенні програми правової освіти на сферу позашкільної й позакласної роботи; створенні

інституціональних й організаційних основ для розробки впровадження й забезпечення безперервної правової освіти в російських школах; розширенні географічних і кількісних характеристик програми; підвищенні поінформованості про програму правової освіти, як у дітей, батьків, адміністраторів і працівників освіти, політичних діячів, так і населення загалом.

Із 20 грудня 2002 р. розпочав свою роботу третій етап проекту. На ньому основні зусилля були зосереджені на розширенні географічних і кількісних характеристик програми [427].

Таким чином, досліджуючи проблему, доходимо висновку, що в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. в Російській Федерації зроблено спробу концептуального визначення викладання правознавства у школі. У багатьох регіонах Російської Федерації курс правознавства, або його елементи, вивчаються у школах із 5 по 11 класи.

У Республіці Білорусь у досліджуваній нами період також приділялася увага проблемам правової освіти й виховання школярів та концептуального їх визначення. Із цією метою велася кадрова робота, створювалися матеріальні й фінансові ресурси, удосконалювалася нормативно-правова й законодавча база. Основну роботу у цьому напрямі проводило Міністерство освіти Республіки Білорусь.

Фактично, упродовж досліджуваного нами періоду склалася система правової освіти та виховання, що мала національний і регіональний рівні й охоплювала всі вікові групи учнівської молоді. З метою вироблення комплексного підходу до проблем виховання було законодавчо закріплено Концепцію виховання дітей і молоді в Республіці Білорусь, а також Програму виховання дітей і учнівської молоді в Республіці Білорусь, у яких відображені проблеми морально-правового виховання.

Питання правової освіти й виховання дітей дошкільного віку включені в Програму виховання й навчання дітей у дошкільному закладі "Пралеска", за якою працювали дошкільні установи республіки. Вона передбачала вивчення

такого важливого для морального розвитку дитини аспекту, як "Я и мир вокруг меня". Вивчення питань здорового способу життя дітьми дошкільного віку передбачено також в інших варіативних програмах [332, с. 28].

До навчальних планів початкової школи, як обов'язковий, був уведений предмет "Человек и мир", мета якого – формування у дитини початкових знань про природу й суспільство, інтересу до соціальних явищ, виховання моральних якостей: доброзичливості, турботи і дбайливого ставлення до природи й людей. До того ж у межах курсу здійснювалася робота з основ правового виховання дітей.

З початку 90-х рр. у 8–11 класах загальноосвітньої школи викладався інтегрований суспільствознавчий курс "Человек и общество", що був спрямований на соціалізацію молодого покоління, формування його світогляду. Велика увага в ньому приділялася такому питанню, як моральна і правова культура особистості [208, с. 74]. З 1999 р. в загальноосвітніх школах почалося поступове (з 8 класу) введення оригінального суспільствознавчого курсу "Человек. Общество. Государство". Зміст цього курсу базувався на загальнолюдських цінностях і національно-культурній основі. У ньому розкривалися питання, пов'язані з моральним і правовим вихованням учнів, а також широко вивчалася Конституція Республіки Білорусь, було значно збільшено обсяг матеріалу з вивчення прав людини. Крім цього, для учнів середньої загальноосвітньої школи було розроблено курс "Основы правовых знаний. 10–11 классы" [332, с. 30].

Із січня 1997 р. в республіці Білорусь уведено обов'язкове вивчення Конституції Республіки Білорусь усіма учнями та студентами в усіх типах навчальних закладів освіти.

Крім того, у більшості навчальних закладах освіти республіки викладався також курс "Здоровый образ жизни", який включав такі основні розділи: "Половое воспитание", "Профилактика алкоголизма и наркомании", "Профилактика курения", "Профилактика СПИДа". Саме цей курс був

розрахований на профілактику шкідливих звичок серед учнів та студентів, які сприяли протиправній поведінці.

На початку XXI ст. в Республіці Білорусь склалася розгалужена система освіти в галузі прав людини й демократії. У 2000 р. Міністерство освіти запровадило для всіх типів навчальних закладів новий спеціальний курс "Права человека", який складався із трьох самостійних блоків: права дитини, права людини, міжнародне гуманітарне право. Для методичного забезпечення розвитку освіти в галузі прав людини тільки у 2000 р. видані три національні навчальні посібники. 23 навчальні заклади (загальноосвітні школи, педагогічні коледжі й педучилища) стали учасниками експерименту з визначення оптимального змісту спецкурсу "Права человека", пошуку інтерактивних інноваційних методів, форм викладання, створенню системи позакласної роботи з навчання правам людини, правам дитини, основам демократії. У навчальних закладах, органах освіти країни були створені інформаційні центри з прав людини. З 1999 р. видавався інформаційний бюлетень "Защита и справедливость".

Крім того, проводився республіканський конкурс на кращий педагогічний досвід у галузі прав людини і конкурс на кращу публікацію в засобах масової інформації, телепередачу з висвітлення проблем прав дітей. Досвід роботи із розвитку освіти в галузі прав людини, демократії, міжнародного взаєморозуміння і толерантності, накопичений у республіці й узагальнений Міністерством освіти, затверджений Національною комісією із прав дитини в липні 2000 р. і направлений до Секретаріату ЮНЕСКО і Верховному комісару ООН із прав людини.

Отже, і в Республіці Білорусь у досліджуваний нами період у загальноосвітніх навчальних закладах склався цикл правових дисциплін, які формували правові знання з дошкільного віку й аж до 11 класу.

З огляду на викладене можемо констатувати певні особливості становлення та розвитку моделей шкільної правової освіти в Росії та Білорусі в

кінці XX – на початку XXI ст. Кожна із цих країн протягом досліджуваного періоду робила спробу створити ефективну систему шкільної правової освіти, яка б відповідала вимогам часу. Завдяки цьому в кожній країні склався розгалужений правовий блок дисциплін, що певною мірою відповідали національним вимогам до сучасної шкільної правової освіти. Причому у кожній із досліджуваних країн склався цикл суто правових дисциплін та дисциплін, які містять елементи правової освіти інтегрованої в інші предмети, починаючи з 1 і до 11 класів [178].

5.2. Теоретичні засади розвитку та моделі шкільної правової освіти України

Разом із проголошенням незалежності України українськими вченими розпочато розробку концептуальних засад правової освіти населення та шкільної правової освіти, зокрема. Адже зміни в соціально-економічному та політичному житті країни, будівництво правової держави вимагали відповідного наукового супроводження.

"Програма правової освіти населення України", фактично, окреслила концептуальні засади розвитку правової освіти населення [81]. Однак окремі науковці висловили думку про те, що її назва не відповідає тим заходам, які передбачені. Вони вважали, що в проекті концепції правової просвіти населення між поняттями права освіта і права просвіта були суттєві відмінності [159, с. 28]. І те, про що йшлося в Програмі 1995 р., було не так правовою освітою, як правовою просвітою населення України, тому, переконували вони, що мало йтися про підготовку нової Концепції правової просвіти, а не правової освіти громадян України, з метою надання їм послуг у справі набуття необхідних для життєзабезпечення правових знань.

Термін права просвіта запроваджено в нормативну практику Указом Президента України "Про заходи щодо відзначення другої річниці Конституції України" від 17 червня 1998 р. [97, с. 1]. Необхідність докорінних змін у формуванні правової свідомості громадян України, приведення її до рівня правової свідомості громадян провідних країн Європи потребували глибокого її осмислення, тому необхідно було з'ясувати поняття, природу, функції і значення правової просвіти громадян, її особливості і можливості розвитку.

Варто зазначити, що в 1997 р. з ініціативи Міністерства юстиції України та Академії правових наук України, як уже зазначалося вище, було підготовлено проект Загальної концепції правової реформи в Україні, п. 4 (розд. VIII), присвячений формуванню традицій поваги до закону і законслухняності громадян [159, с. 29]. Просвітницька робота із правових питань серед громадян

передбачалася і проектом Концепції державної правової політики в галузі прав людини, підготовленої Міністерством юстиції України того ж таки 1997 р. На початку 1998 р. Міністерство юстиції України сформувало групу науковців і практичних працівників на чолі з тодішнім міністром юстиції України С. Р. Станік для підготовки проекту окремої Концепції правової освіти громадян України.

Науковці виходили з того, що, насамперед, треба було чітко визначитися: що вкладається в поняття правова освіта і правова просвіта громадян. У "Програмі правової освіти населення України" 1995 р. зазначалося, що "правова освіта населення – це процес засвоєння знань про основи держави і права, виховання у громадян поваги до закону, до прав людини, небайдужого ставлення до порушень законності та правопорядку. Правова освіта – це необхідний елемент правової культури" [159, с. 30]. І далі: "Усі громадяни мають право на набуття необхідного їм мінімуму правових знань." Проте чи були тотожними поняття правова освіта і правова просвіта? Освіта, як відомо, є процесом розвитку і саморозвитку особи, пов'язаним з оволодінням соціально значимим досвідом людства, утіленим у знаннях, уміннях, творчій діяльності й емоційному цілісному ставленні до світу, необхідною умовою діяльності особи і суспільства щодо збереження і розвитку матеріальної та духовної культури. Головний шлях набуття освіти – навчання і самоосвіта. Процес освіти зазвичай передбачає навчання у закладі освіти, здобуття певного фаху й одержання відповідного документа – диплома, як свідчення ґрунтовних і широких знань.

Було б дуже добре, вважали вони, якби кожен громадяни України міг набути ґрунтовних знань із права, юридичну освіту. Однак про це ж не йшлося. Натомість ішлося про мінімум правових знань, що здобуваються (за винятком спеціальних навчальних закладів) не в процесі освіти, а – просвіти населення. Освіта означає здобуття фаху, просвіта – поширення популярних знань.

Розробники цього проекту зазначали, що діяльність усіх державних і недержавних органів й організацій щодо формування правосвідомості і

правової культури громадян мала бути спрямована на вирішення конкретних політичних, економічних, соціальних, культурних і духовних проблем українського суспільства.

Вони пропонували, щоб проект нової концепції правової просвіти громадян України у 1998–2005 рр. мав на меті забезпечення конституційного права громадян на правову просвіту, яка містила б знання ними певних правових стандартів поведінки у відносинах із сім'єю, власниками підприємств, територіальними громадами, політичними партіями, громадськими і конфесійними організаціями, трудовими колективами й іншими інститутами внутрішньополітичного і міжнародного життя, а також правові знання зі спеціальних питань статусу окремих соціальних груп [159, с. 30].

Питання про правову просвіту громадян України було особливо актуальним у зв'язку з необхідністю виховання громадян у дусі законослухняності й активної їх участі у формуванні правової держави; їх забезпечення інформацією щодо чинного законодавства і практики його застосування задля компетентного розв'язання громадянами своїх приватних і публічних питань; ефективної профілактики правопорушень, які скоювалися на підґрунті правового нігілізму, цинізму й аморальності; формування у громадян правової культури європейського типу, яка дозволила б їм, а разом з ними і державі, інтегруватись у європейський і світовий правовий простори.

Учені доводили, що головним завданням концепції мало стати створення системи вивчення правових запитів і потреб громадян для врахування їх при розробленні програм правової просвіти і правового навчання різних категорій. Система правової просвіти громадян мала бути гнучкою і постійно враховувати зміни у правових настроях й очікуваннях громадян. Система правової просвіти громадян повинна була мати два основних компоненти: стандартний, розрахований на всіх громадян, і спеціальний, розрахований на окремі категорії громадян.

Стандартний компонент правової просвіти громадян мав передбачати необхідний мінімум правових знань, які необхідні їм як членам суспільства, з

конституційного, адміністративного, цивільного, сімейного, господарського та деяких інших галузей права. Спеціальний компонент правової просвіти громадян повинен передбачати програми правової просвіти для окремих категорій громадян: пенсіонерів, молоді, підприємців, чорнобильців, жінок, споживачів послуг і продуктів, громадських активістів, державних службовців, учителів, медиків та ін.

Правова просвіта повинна була бути обов'язковою (у дошкільних, середніх, позашкільних, професійно-технічних, вищих закладах освіти і в закладах післядипломної освіти) і факультативною, тобто за бажанням особи. Разом з тим вони пропонували запровадження обов'язкових правових курсів для правопорушників як обов'язковий профілактичний захід при накладанні на них стягнень, що не тягнули за собою позбавлення волі.

Проект Концепції правової просвіти громадян України, запропонований зазначеними вченими, базувався на ідеї, що правова просвіта мала бути справою не тільки держави, але й громадянського суспільства, починаючи з його первинного інституту – сім'ї. З огляду на це у забезпеченні і здійсненні правової просвіти громадян мали брати участь державні, громадські, релігійні, муніципальні й інші організації та інститути. Звідси необхідною була організація і координація правової просвіти громадян відповідно до ухваленого законодавства. Такі функції на себе повинен узяти орган управління, який мав би державно-громадську природу і міжвідомчі функції. Пропонувалося, щоб цією установою був відповідний всеукраїнський Фонд із розгалуженою системою регіональних організацій, що підняло б рівень і політичну вагу керівництва правовою просвітою громадян порівняно з існуючою Всеукраїнською координаційно-методичною радою з питань правової освіти як дорадчим органом при Міністерстві юстиції України. Основними функціями такого Фонду мали бути: освітня, законопроектна, інформаційна, профілактична, контрольна, координаційна, прогностична тощо.

У Концепції обґрунтовувалася й актуальність відповідного кадрового, наукового, методичного забезпечення співпраці з іноземними державами у галузі правової просвіти тощо.

У проєкті Національної програми правової освіти і правової інформатизації населення, розробленому Міністерством юстиції України у 2000 р., значну увагу приділено питанням концептуального визначення правової освіти і правового виховання молоді [439]. У ній зазначалося, що правова освіта у науково обґрунтованому обсязі мала бути обов'язковою в усіх дошкільних, середніх загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ, незалежно від форм власності. Обсяг і зміст обов'язкового курсу з правознавства має визначатися для середньої загальноосвітньої школи потребою суспільства в підготовці правосвідомого громадянина, а для професійно-технічних, вищих закладів, крім того, і високими вимогами до освітньо-кваліфікаційного рівня працівників [270, с. 674].

Учені робили спробу концептуального визначення безперервної правової освіти. У середніх загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах мала здійснюватися широка позакласна і позааудиторна правова навчальна і виховна робота, до якої залучалися б учені-юристи, працівники правоохоронних органів і правозахисних організацій, інші фахівці [270, с. 675].

Для кваліфікованої правової освіти молоді в державних засобах масової інформації фахівцями пропонувалося створити спеціальні навчальні телевізійні і радіомовні канали, програми, випуски, журнали із правових питань, а також запроваджувати сторінки, рубрики й інші популярні форми у масових виданнях, пропонувалося ширше використовувати для цього дитячу і молодіжну пресу. Матеріали, розраховані на дитячу і юнацьку аудиторію, мали проходити юридичну і психологічну експертизу, спрямовуватися на боротьбу із правопорушеннями неповнолітніх, їх профілактику тощо. Також аргументувалася необхідність створення молодіжних правових клубів, проведення занять з молоддю у правових кінолекторіях, організація олімпіад, конкурсів, вікторин й інші змагання молодих людей із правових знань. У своїх теоретичних розробках учені не оминули специфіку організації правової освіти

і правового виховання у місцях позбавлення волі неповнолітніх, у спецшколах, інтернатах тощо.

З огляду на вищевикладене пропонувалося концептуально закріпити правову освіту та виховання одним із магістральних напрямів у роботі вчителів, вихователів, правників, представників силових структур і правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю. При цьому (щодо профілактики протиправної та кримінальної поведінки неповнолітніх) пропонувалося будувати роботу на основі правових норм, принципів гуманізму та демократизму. З метою ефективного розв'язання даної проблеми пропонувалося застосовувати комплексну систему, що поєднувала в собі оптимальний вибір змісту, форм, методів, принципів, шляхів і засобів її реалізації [270, с. 686]. Цього можна було досягти за умови вироблення на основі головних галузей правознавства (теорії держави і права, кримінального, кримінально-процесуального, цивільного, адміністративного, міжнародного права, кримінології, криміналістики тощо), педагогіки, соціальної педагогіки, психології, юридичної психології та інших суміжних наук цілісної комплексної загальнодержавної концепції, ураховуючи причини злочинності та механізми і методи ефективної боротьби з нею, зокрема в умовах трансформації України до ринкових відносин. У концепції плану сфокусовано також елементи економіки і соціальної психології, наукової теорії і соціальної практики. Тобто, загальнодержавна концепція повинна була мати комплексний характер. Зрозуміло, що за умови вмілої реалізації таких основних концептуальних положень, які склали б частину комплексної системи, можна було б ефективно вирішувати проблему правової освіти і виховання. А ними мало бути: здійснення правової освіти та виховання з раннього дитинства (у сім'ї, родині, дошкільних закладах); чітко визначена цілеспрямованість і безперервність навчально-виховного процесу в межах школи, позакласної та позашкільної правової роботи з учнями; розширення і поглиблення правових знань, формування у свідомості неповнолітніх переконань та вироблення практичних умінь і навичок їх застосування; формування усвідомлення наслідків будь-яких

порушень правопорядку; уведення факультативів і спецкурсів; урахування особливостей умов конкретного регіону; використання принципів зв'язку із життям, комплексного підходу до виховання, забезпечення єдності свідомості та поведінки; поєднання поваги до особистості з вимогливістю; опора на позитивне в особистості; урахування вікових й індивідуальних особливостей неповнолітніх, необхідності зміни форм контролю в перехідний період; уміле поєднання з принципами методів виховання – переконання, прикладу, привчання, створення спеціальних виховуючих ситуацій, а також, у разі крайньої необхідності, примусу та покарання; використання нагромадженого вітчизняного і зарубіжного теоретико-методологічного надбання та практичного досвіду (розробка спеціальних пам'яток, листівок, плакатів, буклетів й іншої наочної агітації); єдність зусиль державних і громадських інституцій тощо [101].

Крім того, правова освіта та виховання вимагали впливу на особистість через оптимальний вибір змісту, форм, методів, принципів і чіткої структури навчально-виховного процесу. Тільки комплексний підхід міг забезпечити успіх на цій ділянці роботи з участю висококваліфікованих педагогів, спеціалістів-практиків.

Правове навчання і виховання мають бути взаємопов'язаними. У підлітковому віці учні повинні усвідомити, що здійснення певних прав неможливе без певних обов'язків перед людьми, що їх оточують. Якщо в Росії у 1999 р. близько 30 методичних центрів (державних і громадських) опікувалися проблемами освіти в галузі прав людини, у Польщі створені шкільні програми, а в Білорусії вивчення прав людини було обов'язковим у кожній школі, то в Україні масштабної програми на той час не існувало.

Саме тому від тогочасного рівня викладання основ правознавства в загальноосвітній школі не вигравали ні держава, ні суспільство, ні конкретна сім'я та її дитина. З огляду на це першочерговими завданнями були концептуальна розробка, здійснення експертизи, погодження, затвердження та адаптація програми викладання основ правознавства, а також підготовка

відповідних фахівців. Адже на той час цю дисципліну у школах викладали переважно особи, що не були фахівцями у даній галузі, або юристи-практики, які не мали достатнього педагогічного досвіду. Ураховуючи вищезазначене, надзвичайно важливо було виробити єдину концепцію розвитку юридичної освіти [131, с. 15].

Таким чином, очевидно, що проекти концепції правової освіти громадян України, які розроблялися у кінці ХХ ст., могли стати науково-практичним документом і бути базою для розроблення державної та регіональних програм правової освіти громадян, нормативно-правових актів з питань забезпечення правової освіти громадян і створення організаційних структур, покликаних сприяти розвитку освіти громадян. Однак на практиці вони не були реалізовані, а залишилися лише на паперах. На владному рівні ці документи не знайшли підтримки, бо не вписувалися у політичну концепцію адміністрації Президента Л. Кучми та його оточення.

Натомість, з метою підвищення рівня правової освіти населення, створення належних умов для набуття громадянами правових знань, а також забезпечення їх конституційного права знати свої права й обов'язки, як уже зазначалося вище, Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. затверджено Національну програму правової освіти населення. У ній зауважувалося, що становлення України як демократичної правової держави, формування засад громадянського суспільства зумовили необхідність підвищення рівня правової культури населення. Також пропонувалося концептуальне вирішення на державному рівні питання подальшого розвитку правосвідомості населення, подолання правового нігілізму, задоволення потреб громадян в одержанні знань про право. Національною програмою передбачено, що правова освіта була складовою частиною системи освіти і мала на меті формування високого рівня правової культури та правосвідомості особистості, її ціннісних орієнтирів й активної позиції як члена громадянського суспільства. Цим документом також визначено, що надання правової освіти мало здійснюватися в усіх дошкільних, загальноосвітніх,

професійно-технічних, вищих навчальних закладах. Обсяг і зміст обов'язкового курсу з правознавства визначався для загальноосвітніх навчальних закладів потребою суспільства у вихованні правосвідомого громадянина [101].

Відповідно до п. 4 розд. 2 та п. 2 розд. I Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 р. було визначено розробку нових навчальних програм правової освіти для загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладів. З огляду на це виникла потреба у розробці нового змісту правових дисциплін, які викладалися у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах, створенні оновлених підручників, навчально-методичних посібників й інформаційних засобів навчання, поширенні практики створення в школах-інтернатах класів з поглибленим вивченням правових дисциплін, особливо у сільській місцевості [76].

Реалізуюючи концептуальні засади ухвалених на державному рівні нормативно-правових актів, і спільними зусиллями з правоохоронними органами, служби у справах неповнолітніх, сім'ї та молоді, відділи освіти, управління юстиції на початку XXI ст. постійно вивчали стан правової освіти в навчальних закладах, беручи участь у методичному забезпеченні цієї освіти, здійснюючи заходи, спрямовані на профілактику дитячої злочинності. Ці установи висували й дотримувалися тези: якщо кожна людина змалечку засвоїть, що вона є людиною, особистістю, має людські права, честь і гідність, може вільно висловлювати свої думки, тільки тоді вона зможе впливати на перебіг подій у суспільстві і брати участь у побудові дійсно незалежної демократичної правової держави. У цьому контексті заслуговує на увагу діяльність Всеукраїнського фонду "Крок за кроком" щодо запобігання насильства над дітьми та поширення знань про їх права, закріплених Конвенцією ООН, яка сприяла значному поліпшенню стану правового виховання дошкільнят і дітей молодшого шкільного віку. Управління юстиції поступово налагодило конструктивну співпрацю із Фондом з питань реалізації зазначених правоосвітніх і правовиховних проектів.

На 2004 р. в Україні функціонувало близько 14,5 тис. дошкільних освітніх закладів. Керуючись у своїй роботі Конституцією України, Законами України "Про освіту", "Про дошкільну освіту", Конвенцією про права дитини, Державними національними програмами "Освіта (Україна XXI століття)" та "Діти України" освітяни здійснювали заходи щодо засвоєння знань дошкільнятами про свої елементарні права (на відпочинок, на захист, на розуміння дорослого, на підтримку, на повагу до себе), дотримання основних обов'язків (самостійно виконувати те, що по силі, не робити шкоди іншому, дотримуватися режиму дня), розуміння значення та зв'язку слів право, правило, честь, знання етичних норм поведінки, керування у своїй поведінці моральними нормами, відчуття меж припустимої поведінки. У правовиховному процесі цих закладів почали застосовуватися групові й індивідуальні форми роботи з дітьми (бесіди, заняття, ігри-мандрівки, вікторини, свята, конкурси) та їх батьками (конференції, декади правових знань), використовувалися наочні форми пропаганди правових знань (оформлення стендів, куточків тощо).

Виховання дитини не можна відкласти на потім, її треба виховувати сьогодні, щоденно, творчо розвивати і давати правові знання, щоб вона була обізнана у своїх правах й обов'язках і знала, що чекає її у разі скоєння злочину, зокрема в такому важливому питанні, як правовий захист.

З метою з'ясування різних підходів до теоретичних засад розвитку та моделей шкільної правової освіти у досліджуваний період спробуємо проаналізувати досвід їх розробки та запровадження педагогічними колективами загальноосвітніх навчальних закладів на відміну від наукового визначення та нормативного закріплення державою, про що зазначалося вище.

Реалізуючи Національну програму правової освіти населення, у якій передбачена правова освіта та виховання з дошкільного віку, загальноосвітні навчальні заклади активно розпочали розробляти різні форми організації навчального процесу з правознавства.

Так, вихователі дошкільних закладів освіти (ДЗО) в Київській обл. працювали на основі програми "Дитина", "Малятко" починаючи з другої

молодшої групи. Під час навчання вони формували у дітей знання про населений пункт, де вони живуть, уявлення про дорожній рух. Під час проведення занять, екскурсій, режимних моментів, різних видів діяльності вихователі формували у дітей уміння культурно поводитися у громадських місцях. У молодшому дошкільному віці дітей ознайолювали з поняттям "Батьківщина" – місця, де вони народилися і живуть. У старшому дошкільному віці діти отримували знання про державу Україна і її символіку.

Крім того, у Київській обл. у досліджуваній період існувало кілька ДЗО, де організація та проведення правового виховання дещо відрізнялося від інших закладів. У таких ДЗО правове виховання починалося у старшому дошкільному віці (5–6 років) у старшій групі. Вихователі таких закладів працювали на основі Конвенції про права дитини ООН, методичної літератури, а також методичного журналу "Дошкільне виховання".

Реалізовувався в Київській обл. проект Всеукраїнського фонду "Крок за кроком" (Запобігання насильству над дітьми), основна мета якого – відпрацювання технології "Сильний, вільний, безпечний". За цим проектом в області працювали у 2003–2005 рр. два навчальні заклади: СШ № 15 (м. Біла Церква) та школа-садок "Берізка" (смт. Буча) [365, с. 8].

На конкретному прикладі організації правовиховної роботи у школі-дитсадку I ступеня "Берізка" смт. Буча можна було пересвідчитися у цінності зазначеного досвіду та необхідності його поширення на території України [148, с. 35–36].

Так, у багатьох містах та районах Київської обл., наприклад у дитячому садку № 8 м. Біла Церква, проводилися заняття на теми: "Як чинити з бійкою", "Коли дівчинка підростає", "Дитина заздрить ... допоможіть їй", "Гра з вогнем", "Дитячі примхи", "Наодинці вдома", "Щоб не сталося лиха" [313, с. 13–14]. Під час проведених виховних заходів, організованих Запорізьким обласним управлінням юстиції, приділялася увага елементам економічно-правового виховання дітей дошкільного віку, зокрема організовані та проведені спільно із фахівцями податкової адміністрації заняття на тему "Казка про податки",

"Сплата податку веде до порядку", "Що означає жити красиво". Також проведені заняття "Правила дорожнього руху" – за участі працівників ДАІ, "Правила пожежної безпеки" – працівників пожежної охорони. На базі дошкільного навчального закладу № 165 м. Запоріжжя діяла програма "Один вдома" [148, с. 37].

Працівниками Донецького обласного управління юстиції для вихователів дошкільних освітніх закладів проводилися семінари-практикуми з організації роботи з дітьми і виховання морально-етичних норм поведінки тощо. На високому рівні розроблялися методичні матеріали з питань правової освіти у дитячому середовищі Херсонським, Полтавським, Чернівецьким, Вінницьким, Донецьким, Луганським, Миколаївським, Кіровоградським, Київським обласними та Головним управлінням юстиції Автономної Республіки Крим [148, с. 38].

Оскільки базовим етапом соціального становлення особистості є молодший шкільний вік, то завданням початкової ланки освіти було формування у дитини морально-правових норм, набуття нею соціального досвіду, свідомого ставлення до себе, оточення та довкілля, формування основ соціальної адаптації та життєвої компетентності.

Продовженням концептуального визначення шкільної правової освіти стала початкова школа, зберігаючи наступність із дошкільним періодом дитинства, забезпечуючи подальше становлення особистості дитини, її інтелектуальний, соціальний, фізичний розвиток [195].

Також програмою початкових класів було передбачено інтегрований навчальний курс "Я і Україна", у якому проглядалися елементи громадянського виховання, убачалися спроби здійснення систематизації знань про суспільство, про цінність свого життя і здоров'я та суспільне довкілля. Ці поняття розкривалися під час формування уявлень про поведінку людини в сім'ї, колективі, у суспільстві; під час ознайомлення з правопорушеннями дітей, з відповідальністю за них.

Правова культура суспільства, як стабільна відповідність способу і результату поведінки всіх і кожного правовим нормам, принципам, цінностям, відображає рівень розвитку правосвідомості кожної особистості й уміщує в собі не тільки знання про закон і правопорядок, але й безпосередні дії людини (прояв законослухняності, поваги до права, закону) у різних, навіть виняткових життєвих ситуаціях, передбачає уміння і готовність особистості вирішувати свої життєві проблеми, жити з людьми і серед людей, орієнтуючись на норми права і не виходячи за межі закону [233, с. 81–83].

Зазначена характеристика правової культури, як кінцевого результату правової освіти, відображає необхідність її системного здійснення у школі, починаючи з молодших класів.

Правові норми дозволяють упорядкувати суспільні стосунки, поведінку людини. Вони визначають, що дозволено, а що заборонено, як необхідно діяти в тій чи іншій життєвій ситуації. З огляду на це вивчення регулятивних правових норм має надзвичайно важливе значення для інтеграції особистості в сучасне суспільство. У загальноосвітній школі цьому сприяє вивчення предмета "Основи правознавства".

У грудні 2003 р. широко обговорювалася модель шкільної правової освіти загальноосвітньої школи № 5 м. Біла Церква Київської обл., де авторським колективом школи під керівництвом директора О. І. Садаєвої розроблено проект "Правова освіта", який передбачав концептуальне визначення формування нового, вищого рівня правової культури особистості, виховання емоційно-оціночного ставлення до права і правопорядку, уміння жити з людьми і серед людей, орієнтуючись на норми права і не виходячи за межі закону. Предмет викладався за рахунок варіативної частини навчального плану [313, с. 18–21].

Автори проекту "Правова освіта" передбачили створення системи правового навчання і правового виховання з 1 по 11 клас, яка побудована з урахуванням вікових і психологічних особливостей школярів, а головне –

відповідно до вимог часу та потреб суспільства. Як наслідок, упродовж 2000–2004 рр. жоден учень школи не стояв на обліку у дитячій кімнаті міліції.

І хоча на початковому етапі цієї програми не відбувалося докладного тлумачення тих або інших законів, усе ж у цій школі учнів нашої школи на роздуми, спонукали ставити юридичні питання, докопуватися до суті.

У цьому загальноосвітньому навчальному закладі розуміли доцільність вивчення правознавства саме з 1 по 11 клас. Причому вивчення дисципліни в 10–11 класах пов'язувалося з більшим розумінням предмета школярами та відповідним ставленням до його вивчення. Адже більшість управлінь юстиції України у своїх дослідженнях неодноразово відзначали невідповідність віковим особливостям школярів підручників, громіздкість і складність їх основних понять, важких для запам'ятовування та розуміння школярами.

На аналізі концептуальних засад моделі правової освіти у Білій Церкві хочемо зупинитися детально, адже вони передбачили створення системи правової освіти, навчання і виховання, спрямованої на формування нового, вищого рівня правової культури особистості. Наріжним стрижнем цієї культури була правосвідомість особистості, яка передбачала отримання системних наукових знань про право, правопорядок і його охорону та виховання емоційно-оціночного ставлення до права і правопорядку.

Зазначена характеристика правової культури як кінцевого результату правової освіти і правового виховання зумовлювала необхідність її системного впровадження у школі. Саме так визначила стратегію правової освіти в державі Національна програма правової освіти населення, про яку говорилося вище. Надаючи правовій культурі особливу роль у формуванні засад громадянського суспільства, вона передбачила неперервність правової освіти з 1-го по 11-й класи загальноосвітньої школи.

Варто зазначити, що на 2003 р. у Київській обл. було створено цілісну систему правоосвітньої роботи зі школярами. Так, курс "Правознавство" викладався за базовим навчальним планом у 9-х класах, крім цього, в 11–12 класах загальноосвітніх навчальних закладах області. Курс "Практичне право"

у 8-х класах викладався за рахунок варіативної частини, причому одним з авторів підручника стала директор Васильківської школи № 8 І. М. Гейко [311, с. 3–5]. Позитивним був також досвід викладання у 8-х класах 16 шкіл Києва курсу "Практичне право"; викладався й розроблений юридичною клінікою Київського інституту МВС України спецкурс правової просвіти "Практичне право: протидія насильству" [107, с. 5]. Ці курси мали і превентивний характер.

Поглиблено вивчалось право у дев'ятох школах, двох гімназіях, п'ятох ліцейх області. У м. Києві діяв 21 юридичний профільний клас, де навчалось 1287 учнів. Функціонувало три ліцеї юридичного профілю – Фінансово-правовий і Юридичний ліцей Національної академії МВС (Солом'янський р-н) та Економіко-правовий ліцей (Деснянський р-н). У столиці також діяла низка навчальних закладів, де правознавство вивчалось з 1 класу (напр., Київська гімназія східних мов № 1 Святошинського р-ну, програма якої побудована з урахуванням вікових і психологічних особливостей школярів).

Ну і звичайно, базовою у правовій освіті області була правоосвітня діяльність педагогічної громади м. Біла Церква. У семи школах міста викладався курс "Практичне право" у 7–8 класах. Учителями Білоцерківської загальноосвітньої школи № 5, яка була науковою лабораторією нових освітніх технологій Київського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів, вивчено досвід з організації правової освіти у школі творчої групи колективу Університету педагогічної майстерності м. Санкт-Петербурга (Росія), очолюваної Н. І. Еліасберг. Цей досвід передбачав створення цілісної системи правової освіти школярів, що починалася з першого класу. Педагоги Санкт-Петербурга надавали перевагу позанавчальній правовій роботі з учнями, ставлячи питання про включення в уже існуючу систему уроків морально-правової інформації, а також уведення регіонального курсу "Я и мой мир". Ректор Київського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів Н. І. Клокар була ініціатором створення моделі програми правової освіти школярів. Спочатку педагоги звернули особливу увагу на правову освіту учнів початкових класів. Творчо використавши досвід Санкт-Петербурга,

ураховуючи історичні особливості творення української державності, група педагогів школи № 5 розробила проект "Правова освіта", який складався з Концепції правової освіти, програм із права з 1-го по 11-й клас [322, с. 18]. Проект було схвалено науково-методичною радою Київського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів. Система правоосвітньої роботи школи була представлена на конкурс, який проводився управлінням освіти і науки м. Біла Церква.

У січні 2004 р. Київським обласним інститутом післядипломної освіти педагогічних кадрів, управлінням освіти і науки Білої Церкви проводився Всеукраїнський науково-практичний семінар "Система правоосвітньої роботи у загальноосвітніх навчальних закладах", у межах якого педагоги школи № 5 ділилися досвідом з колегами.

У науковій літературі існувала думка, що для формування правосвідомості молодших школярів достатньо цілеспрямованого морального виховання, яке здійснюється у процесі вивчення основ наук і позакласної роботи. Однак необхідно пам'ятати про те, що правові норми мають свої особливості, відмінні від етичних норм. З огляду на це саме в дитинстві необхідно закладати правові знання й норми поведінки, конкретизуючи їх відповідно до віку, що дає можливість дитині діяти правильно, чітко, упевнено. Вивчення права впливає на формування гідності, толерантності у стосунках з іншими людьми. Засвоєння обов'язків формує відповідальність. Через знайомство з правовими нормами дитина дізнається, що можна робити, а що ні, яким чином діяти в тій чи іншій життєвій ситуації. Разом із тим, набуття знань з основ права молодшими школярами має свою специфіку, пов'язану з особливостями психофізичного розвитку дітей 6–9 років, які не мають необхідного життєвого досвіду, не вміють абстрактно мислити. Як засвідчило проведене дослідження, рівень правового нігілізму на початку XXI ст. досяг критичної межі, тому варто погодитися із думкою О. Садаєвої, що правову освіту необхідно розпочинати не з першого класу, а з дитячого садка [322, с. 19].

У Концепції і програмах проекту "Правова освіта" було враховано психологічні особливості школярів кожної вікової групи, соціальні ролі, які вони виконують, правове становище кожного віку. У цих документах було визначено три етапи у здійсненні правової освіти і, відповідно, розроблено навчальні програми з права, методичні рекомендації для вчителів: I етап – 1–4 класи – упровадження курсу з основ права "Світ навколо мене"; II етап – 5–9 класи – курс "Соціальна практика" (5–8 класи), курс "Правознавство" (9 клас за державною програмою, яка розширена темами "Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх", "Адміністративне право і відповідальність неповнолітніх", "Праця неповнолітніх і закон"); III етап – 10–12 класи – курс "Права людини", факультативні курси "Практикум з правознавства", "Міжнародне право", "Екологічне право".

Відбір змісту правової освіти щодо кожного етапу був орієнтований на поєднання класної і позакласної діяльності, освітньої і виховної роботи.

Відповідно до цієї Концепції правова освіта у школі здійснювалася за чотирма напрямками: викладання предметів правового циклу, позакласна правоосвітня діяльність, просвітницька робота серед батьків, правове навчання колективу.

Заняття з права розпочиналися з першого класу за рахунок варіативної частини, у школі III ступеня вони доповнювалися факультативами за вибором, правовим практикумом.

Широкому впровадженню проекту "Правова освіта" у навчально-виховний процес школи передувала копітка робота з підготовки педагогічного колективу. Було проведено семінари з методики викладання права, особливостей курсу – на основі напрацювань учителів школи I ступеня, розробки уроків з права. Були підготовлені матеріали для створення підручника для 1–4 класів. Також педагогічним колективом школи розроблено програму діяльності адміністрації школи з упровадження проекту "Правова освіта", де передбачено організаційну роботу, психологічну підготовку педагогічних

кадрів, навчання педагогів, моніторинг і підведення підсумків, визначено алгоритм роботи з учнями, які потребували підвищеної педагогічної уваги.

Підсумком упровадження проекту "Правова освіта" стали Дні права, що відбувалися раз на місяць і в які проводилися відкриті уроки з права, випуск радіогазети, правові вікторини.

Ще у листопаді 2002 р. було проведено моніторинг знань і практичного застосування їх на практиці учнями 1–11 класів шляхом бесіди, тестування учнів, анкетування батьків. За його результатами першокласники – а це діти шестирічного віку – визначали основні права дітей, називали документ, у якому ці права зафіксовано. Уже у 2 класі учні знали, як захищаються права людини у нашій державі, куди можна звернутися, якщо права дитини порушено, які вчинки недопустимі, як розв'язувати конфлікти, що виникали серед ровесників. Учні 3–4-х класів усвідомлювали різницю між правом і мораллю, визначали правовий зв'язок держави і людини, володіли навичками толерантної поведінки. У 5–7-х класах учні вміли визначати неправомірну поведінку, знали, за яких умов і на підставі яких нормативних актів набувається громадянство в Україні. Учні 8-х класів орієнтувалися у питаннях, пов'язаних із працевлаштуванням неповнолітніх, тому вони знали, як не стати жертвами шахраїв або нечесних роботодавців. Старші школярі усвідомлювали свій громадянський обов'язок, визначалися у свідомому виборі правомірної поведінки.

До участі у проекті "Правова освіта" були залучені не лише учні і педагоги школи, а й батьки, для яких проводилося правове навчання у формі лекцій на правову тематику, "круглі столи", тематичні зустрічі з представниками правоохоронних органів, надавалися консультації з правового виховання дітей [322, с. 21].

Сприятим становленню гуманістично орієнтованої особистості, яка має почуття власної гідності, усвідомлює цінність свободи і демократії, громадянсько активної і законослухняної, поважаючої права і свободи людини, здатної їх захистити, яка має правові знання, необхідні для її повноцінної інтеграції в сучасне суспільство та успішної реалізації життєвих планів, – саме таку мету

поставив перед собою педагогічний колектив Білоцерківської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 5, упроваджуючи проект "Правова освіта" у навчально-виховний процес.

Результатом роботи педагогічного колективу стало зменшення кількості дітей, здатних до неправомірної поведінки, а також тих, які стояли на обліку в органах МВС. Значно підвищився рівень правових знань учнів.

Правове виховання у загальноосвітніх навчальних закладах в кінці XX – на початку XXI ст. мало переважно епізодичний характер, тому що була відсутня науково розроблена концепція такого виховання. Й у зв'язку з перевантаженням шкіл (більшість із них працювали у дві зміни) залучати дітей до позанавчальної правоосвітньої та правовиховної роботи не було можливості.

Саме тому цінним був досвід окремих шкіл України з правової освіти і правового виховання, який необхідно було поширювати і втілювати в життя [286, с. 42]. Такі наукові дослідження, у свою чергу, сприяли концептуальному вирішенню зазначеної проблеми.

Отже, можемо констатувати, що необхідною умовою формування правосвідомості є створення системи безперервної освіти і виховання, починаючи з дошкільного закладу, продовжуючи у школі та у ВНЗ [124, с. 23].

Подібний досвід створення моделі шкільної правової освіти знаходимо і в інших загальноосвітніх навчальних закладах країни [327, с. 10–11].

Діяльність педагогічного колективу Київської гімназії східних мов № 1 була спрямована на виконання Національної програми правової освіти населення, Національної програми "Діти України", реалізації змісту Національної доктрини розвитку освіти, забезпечення дотримання конституційних положень, законів України "Про освіту", "Про загальну середню освіту", Програми "Столична освіта 2001–2005 роки", інших нормативно-правових документів, які регламентують сучасну освіту.

Серед завдань, які розв'язувала гімназія, – формування в особі сучасних школярів цвіту нації, конкурентоспроможної особи, створення умов для самовизначення, самовиховання та самореалізації особистості – носія не тільки

особистісних, сімейних, а й етнонаціональних, полікультурних, толерантних, громадянських, загальнолюдських цінностей [222, с. 2–3].

За 2001–2005 рр. в Київській гімназії східних мов № 1 склалася певна система роботи педагогічного колективу в 1–11-х класах. Вона базувалася на затверджених МОН програмах з вивчення курсів: "Права дитини", "Права людини", "Практичне право", "Конституція України", ("Зростаємо громадянами"), "Основи правознавства", "Правознавство", "Ми громадяни України".

Також було створено власну програму системи позаурочної діяльності вихователів, класних керівників, гімназійної бібліотеки, розвивалося учнівське самоврядування.

Учителі через різні навчальні предмети здійснювали правопросвітницьку роботу, виходячи з необхідності дотримання в гімназистів правових обов'язків – важливої умови попередження правопорушень, шкідливих звичок, соціальної пасивності, переконань, що норми поведінки людини впливають із моральних, етичних, політичних, культурних нормативів суспільства. Учнів ознайомлювали з абстрактнішими поняттями прав людини, що передбачало розуміння філософських, політичних і юридичних концепцій.

Розуміння прав людини і досвід у цій галузі був для молоді важливим елементом життєтворчості в демократичному, правовому, плюралістичному суспільстві.

З початкової школи до випускного класу у свідомості гімназистів закріплювалися поняття, що пов'язані з правами людини, конституційними нормами, міжнародними, європейськими стандартами прав дитини, прав людини, національних меншин.

Важливий напрям роботи – ознайомлення школярів з останніми документами ООН, Ради Європи, рекомендаціями міжнародних конференцій із проблематики становища дітей у світі, Європі, Азії [222, с. 5].

Подібний досвід формування моделі правової освіти мали вчителі і в інших регіонах України. Так, зокрема, починаючи з 2006 р., розпочато

впровадження інноваційних методів навчання у галузі правової освіти через розробку та включення до шкільних програм м. Львова мультимедійного спецкурсу "Права людини".

Використання мультимедійного спецкурсу дозволило унаочнити важкий для сприймання дітьми фактаж та дало можливість учителю використати вже розроблені конспекти уроків.

Від початку виконання проекту здійснювалася підготовка інформаційного наповнення та розробка графічної оболонки мультимедійного спецкурсу "Права людини".

Також у межах проекту було проведено "круглий стіл" на тему "Використання мультимедійних технологій у викладанні правознавства" за участю вчителів правознавства м. Львова та фахівців міського й обласного управліннь освіти та експериментальні відкриті уроки за програмою мультимедійного спецкурсу "Права людини" у шести загальноосвітніх школах кожного району Львова та трьох гімназіях міста [149, с. 141].

За результатами експериментальних уроків було проведено шість творчих майстерень для вчителів правознавства шести районів м. Львова на тему "Особливості використання та впровадження мультимедійного курсу "Права людини" задля ознайомлення освітян з перевагами використання мультимедійних програм у навчанні учнів.

Реалізацію проекту, як і планувалося, було закінчено у лютому 2007 р. розповсюдженням створеного мультимедійного спецкурсу "Права людини" у школах, ліцеях і гімназіях м. Львова. Новий спецкурс було успішно впроваджено у навчальних закладах м. Львова у 2007–2008 навчальному році.

У подальшій діяльності планувалася інформаційно-консультативна співпраця з учителями шкіл щодо роботи зі спецкурсом та впровадження запропонованих змін і доповнень.

Спробу концептуального визначення шкільної правової освіти знаходимо в м. Харкові. Цікавий досвід упровадження шкільної правової освіти у досліджуваний нами період мав Київський р-н м. Харкова, який реалізовувався

у таких моделях: предметна (викладання правознавчих дисциплін): "Правознавство" – 5–6 класи; "Практичне право" – 8 клас; "Основи правознавства" – 9 клас; курс "Ми – громадяни України" – 10 клас; курс "Права людини" – 10–11 клас; міжпредметна; виховна (організація виховних заходів, позаурочної та позакласної виховної роботи); інституційна (організація життя шкільної громади, діяльність шкільного й учнівського самоврядування); проектна [337, с. 5].

Також в області були сформовані і напрями правової освіти. Перший – правова освіта та виховання дітей, що відвідують дошкільні навчальні заклади.

Адже стало зрозуміло, що правовою освітою та вихованням слід займатися з раннього дитинства, коли дитина тільки вступає в колектив, учитися жити у суспільстві. Усвідомлюючи це, у дошкільних закладах було впроваджено початкову правову освіту, яка передбачала проведення занять і заходів з початкової правової освіти відповідно до вікових особливостей дітей. Такі заняття проводилися у формі дидактичних ігор, бесід, виставок малюнків з правової тематики, розваг.

Саме такі форми роботи сприяли формуванню навичок правомірної поведінки, вихованню почуття відповідальності за свої вчинки й усвідомленню необхідності дотримання правил. Організаторами такої роботи були методисти та вихователі дошкільних навчальних закладів.

Другий напрям – правова освіта та виховання учнів школи I ступеня. Добре відомо, що молодші школярі суворіше, ніж дорослі, дотримуються правил гри і дитячого кодексу поведінки. Принципи права цілком доступні дітям 6–9 років, треба тільки використовувати відповідні сюжетні приклади.

Форми роботи з такими дітьми розширювалися, передбачали не тільки проведення бесід, виставок малюнків, а і проведення класних годин з обговоренням конкретних випадків із життя, які вимагали прийняття рішень дітьми, виховних заходів з використанням рольових ігор, участі в конкурсах із правової тематики.

Одержані молодшими школярами правові знання у поєднанні з практичним дотриманням дисципліни і порядку в класі та за його межами відігравали важливу роль у становленні світогляду, моральному і правовому вихованні, формуванні правової культури учнів.

Організаторами у правовиховній і правоосвітній роботі були адміністрація школи, класоводи, лекторські групи старшокласників, психологічні служби навчальних закладів, бібліотеки.

Третій напрям – правоосвітня і правовиховна робота з учнями школи II ступеня. Робота в цьому напрямі була спрямована не тільки на поширення правових знань, а й на їх систематизацію. Так, з 2004–2005 навчального року, при підтримці Благодійного фонду "Харківські правові ініціативи" у навчальних закладах району було впроваджено програму курсу "Основи правознавства" для 5–11 класів (авт. Л. М. Пилипчатіна, В. В. Астахов) [350]. Головна мета курсу у 5–8 класах – формування в учнів цілісного уявлення про державу і право, причини їх виникнення, їх роль у житті окремої людини і суспільства, історію розвитку та становлення української держави, його конституційних основ. У 2004–2005 навчальному році учні 5-х класів Київського р-ну почали першими вивчати курс "Основи правознавства", який дозволив ознайомити дітей із правами людини, правами дитини, міжнародними правовими документами, присвяченими захисту прав людини, висвітлити проблеми захисту прав дитини в Україні й у світі. У 2005–2006 навчальному році викладання курсу у 6-х класах було продовжено.

З 2001–2002 навчального року в усіх навчальних закладах цього району у 8-х класах викладався курс "Практичне право". Велике значення при організації занять з курсів "Основи правознавства" і "Практичного права" відіграло використання активних форм навчальної роботи: ділових ігор, дискусій, ситуаційних методик, парної роботи, роботи в групах. Такі методи дозволили учням включатися в активний процес пізнання світу, людей і самих себе, формували уміння і навички характеризувати явища і процеси суспільного життя,

знаходити інформацію, аналізувати й оцінювати її, формувати й висловлювати свою власну думку, робити вибір і мати свою позицію.

У 9-х класах учні продовжували опановувати основи однієї з найважливіших для громадянина України наук "Основ правознавства". Розширювалися і форми виховної роботи. Окрім класних годин і виховних заходів з правової тематики, учні брали участь в інтелектуальних іграх і правових конкурсах [316, с. 20].

Відбувалися зустрічі з представниками кримінальної міліції, спеціалістами управління у справах неповнолітніх і районного управління юстиції. Учні 9-х класів постійно брали участь в олімпіадах з правознавства [350, с. 6].

Четвертий напрям – правоосвітня та правовиховна робота із старшокласниками. Учні старших класів не тільки мали можливість удосконалювати свої знання з правознавства на уроках курсів "Права людини" або "Ми – громадяни України", а й відвідувати факультативи з правознавства, бути членами гуртків типу "Правознавець", відвідувати правовий лекторій. Учні старших класів надавали перевагу діяльнісно-практичним формам роботи: конференціям, диспутам, проведенню "круглих столів", створенню лекторських груп, які готували цикл бесід правової тематики для молодших школярів.

Проводилися зустрічі зі співробітниками правоохоронних органів, фахівцями управління у справах неповнолітніх, також із фахівцями-юристами, викладачами юридичної академії ім. Я. Мудрого та педагогічного університету ім. Г. Сковороди.

Щороку старшокласники Київського р-ну брали участь у правових конкурсах різного рівня: районному конкурсі творчих робіт із правової тематики, Всеукраїнському конкурсі "Мої права", міському відкритому турнірі з правознавства.

Таким чином, ми бачимо, що в навчальних закладах району були створені умови для свідомої орієнтації учнів у сучасному світі, суспільстві; формування

у них відповідної активної соціальної та громадської позиції, підготовки до майбутнього життя.

П'ятий напрям – правоосвітня робота з батьками. До роботи в цьому напрямі залучалися: адміністрація навчальних закладів, класні керівники, учителі правознавства, шкільні психологи та представники правоохоронних і соціальних служб.

У кожному навчальному закладі діяли університети правових знань для батьків. На батьківські збори запрошувалися фахівці-юристи, проводилися консультації юристів благодійного фонду "Харківські правові ініціативи".

Шостий напрям – підвищення правової і професійної компетентності педагогів. Для того, щоб проводити грамотно й ефективно правоосвітню та правовиховну роботу, учитель має бути підготовлений, знати головні положення чинного законодавства, бути зразком для учнів і їх батьків.

Із цією метою для вчителів правознавства проводилися практичні семінари, на яких педагоги не тільки знайомилися з новими інтерактивними методиками, а й мали можливість спілкуватися з юристами фонду "Харківські правові ініціативи". Також питання правової самоосвіти вчителів постійно обговорювалося на педрадах, учителі правознавства своєчасно проходили курси підвищення кваліфікації у Харківському обласному інституті підвищення кваліфікації педагогічних кадрів [315, с. 5].

Отже, створена в Київському р-ні м. Харкова система впровадження безперервної правової освіти базувалася на застосуванні як традиційних, так й інноваційних педагогічних технологій. Заслужувала на увагу наскрізність запропонованої системи правової освіти – від дошкільної освіти до свідомої необхідності підвищувати власну правову компетентність шляхом самоосвіти.

Не можемо обійти увагою у нашому науковому дослідженні й питання концептуального визначення профільної правової освіти.

Профільне правове навчання – вид диференційованого навчання, що передбачає облік особистих потреб, схильностей і здібностей учнів; створення умов для навчання відповідно до їх професійного самовизначення; набуття

певних правових знань для практичного їх застосування у повсякденному житті [315, с. 6].

Мета профільного правового навчання – забезпечення можливості для рівного доступу учнів у набутті допрофесійної підготовки, навичок самостійної наукової та практичної юридичної діяльності.

Основними завданнями профільної правової освіти є: створення умов для розвитку навчально-пізнавальних і професійних інтересів учнів; забезпечення можливостей для їхнього життєвого та професійного самовизначення; забезпечення перспективних зв'язків між змістом базової середньої та вищою професійною освітою відповідно до обраного профілю.

Найактуальнішою серед іншого постала власне проблема організації профільної правової освіти. Адже потребувала визначення концепція розвитку юридичного профілю конкретної школи, яка передбачає: вибір видів правових дисциплін, які необхідно вивчати; співвідношення необхідності вивчення правознавства в обсязі Державного стандарту із безперервною профільною правовою освітою; визначення послідовності вивчення правових дисциплін у школі та у профільному ВНЗ.

На цьому етапі також дуже важливо методично забезпечити профільне навчання, а саме: здійснити відбір відповідних авторських програм; придбати підручники для школярів, зміст яких відповідав би обраним авторським програмам.

Потребує й нормативно-правового забезпечення профільне правове навчання у школі. А це підготовка відповідної документації та внесення коректив до навчального плану.

Очевидно, що логічним у побудові профільного правового навчання в школі є кадрове забезпечення. Адже необхідність підбору вчителів-фахівців у відповідній галузі знань, залучення фахівців-практиків відіграє значну роль.

Чималий досвід із концептуального визначення та впровадження у навчальний процес у досліджуваний період був накопичений у Харківській обл. [315, с. 6].

У Харківському ліцеї "Професіонал" ідея створення юридичного відділення реалізовувалася поступово за підтримки засновників й адміністрації. Було створено та впроваджено концепцію безперервної правової освіти для всіх ліцеїстів, незалежно від профілю навчання. Діти набували знань загального правового характеру та виробляли навички практичного застосування. Потім перейшли до створення профільного правового відділення.

Профільна правова підготовка починалася з викладання ознайомлювального курсу з базової дисципліни "Основи теорії держави та права".

У ліцеї "Професіонал" основи теорії держави та права вивчалися у 8-му класі. Це теоретична і, на наш погляд, найскладніша із правових наук. Проте завдяки знайомству з нею у дітей вироблялося правове мислення, вони швидко засвоювали загальнотеоретичні знання. При набутті знань з галузевих наук використовували базові знання з теорії права.

У 9-му класі профільного правового відділення ліцею вивчалася базова дисципліна національного права – "Основи Конституційного права України та зарубіжних країн". Без вивчення цієї галузі не можна було опанувати конкретні правові дисципліни. Адже конституційне право дає основи знань з багатьох галузей права.

У 10 та 11 класах вибір галузевих дисциплін варіювався залежно від кількості годин, передбачених у навчальному плані для вивчення правових дисциплін, побажань дітей та їхніх батьків, можливостей залучення фахівців.

Наприклад, у 10-му класі вивчалися "Основи цивільного та сімейного права", "Основи адміністративного права" й "Основи екологічного права". Курси "Основи трудового права" та "Основи кримінального права" діти опановували в 11-му класі.

Підручники, навчальні посібники та дидактичні матеріали з окремих правових дисциплін, адаптовані для школярів, існували лише з деяких правових наук (напр., з конституційного права). З огляду на це у ліцеї використовували нормативно-правові акти: Конституцію, кодекси, закони. Це мало сенс і з

погляду навчання учнів правил користування нормативною літературою. Частину необхідних знань діти отримували з базових підручників з основ правознавства для 9-го класу.

Нормативно-правове забезпечення профільної правової освіти було вирішено адміністрацією ліцею з урахуванням запропонованих положень концепції профільної правової освіти та можливостей, передбачених нормативними документами органів освіти, внутрішніми документами ліцею. Розв'язано було й кадрове питання. У кінці 90-х рр. ХХ ст. проблема з викладацькими кадрами стояла дуже гостро. Адже мало місце невелике навчальне навантаження (а, відповідно, і невисока оплата праці), відсутність профільної підготовки у ВНЗ. Однак у перше п'ятиріччя ХХІ ст. і цю проблему вдалося подолати. Безпосередня підготовка фахівців для освітньої галузі здійснювалася на правовому факультеті Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди та юридичному факультеті Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна [351, с. 2].

Окрім того, залучалися до роботи фахівці вищої школи, зацікавлені у підготовці учнів. Запрошували їх для викладання окремих лекцій або спецкурсів. До того ж традиційними для ліцею були зустрічі з практичними працівниками – у межах декади права, під час проходження практики і на окремих заняттях. Зазвичай це батьки учнів, які працювали на безкоштовній основі. Вирішальним стало те, що вони були зацікавлені у результатах праці.

Отже, поглиблене вивчення окремих предметів дійсно необхідне для учнів, які чітко визначилися з вибором професії. По-перше, спеціалізація дає певну допрофесійну підготовку. По-друге, під час вивчення профільних дисциплін дитина може визначити, наскільки цікава їй обрана професія, перевірити свої здібності до вивчення тих або інших наук. І, по-третє, знижується навантаження з вивчення предметів, які навряд чи стануть у пригоді в подальшій професійній діяльності.

Для інших учнів, що ще не визначилися з майбутньою професією, навчання на профільному відділенні звужує можливість вибору, особливо,

якщо всі класи у паралелі мають профільну спрямованість. До того ж, часто трапляється, що учні обирають фах та вступають до ВНЗ абсолютно іншого профілю, тому найоптимальнішим, на наш погляд, є поєднання спеціалізації із загальною освітою, підготовкою юних громадян до життя.

Профільна правова освіта, по суті, є унікальною. Навіть якщо учень не визначився у життєвому виборі, вивчення наук правового профілю сприяє набуттю навичок самостійного розв'язання певних юридичних питань у подальшому житті.

Продовженням концептуального визначення та моделей шкільної правової освіти стало обґрунтування викладання у школах курсу "Громадянська освіта", яке активно розпочалося з 2004 р. Це було спричинено увагою до реформування громадянської освіти, зумовленою потребами розбудови громадянського суспільства. Якщо раніше в її основу покладалися партійно-ідеологічні засади, то на початку розвитку України у ХХІ ст. акценти зміщувалися в бік цінностей, що сповідувалися в громадянському суспільстві. З розвитком громадянське суспільство дедалі активніше перебирало на себе функції, що раніше належали державі. Домінуючу роль почали відігравати громади різних рівнів, у яких громадяни стали спільно ухвалювати вирішальні рішення. Ефективність такої схеми визначалася рівнем громадянської культури всіх членів суспільства.

Центральне місце у формуванні громадянської культури стало належати громадянській освіті. На громадянську освіту спрямовувалася окрема освітня галузь "суспільствознавство", до складу якої входили предмети та курси з історії України та світу, українознавства, економіки, права тощо.

Концепція широкомасштабного проекту "Освіта для демократії в Україні" була розроблена групою українських науковців і педагогів у межах, що були частиною Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства, яку підтримували уряди США та ЄС [298, с. 6]. Метою проекту стало сприяння впровадження освіти для демократії в середніх навчальних закладах України. Цей проект окреслив концептуальні межі системи громадянської освіти в

Україні: її мету, завдання, основні принципи, зміст, форми, методи та шляхи впровадження.

На початок ХХІ ст. українське суспільство потребувало такої форми політичної організації, яка б забезпечувала розкриття творчого потенціалу людини. Це можливо було лише за умови вільного, демократичного устрою, де провідною була б максима "вільна людина – розвинене громадянське суспільство – сильна держава".

Громадянська освіта – спеціалізована, систематична підготовка людей до суспільного життя в умовах демократії. Громадянська освіта стала складною динамічною системою, що поєднала: громадянські знання, на основі яких формувалися уявлення про форми і способи функціонування громадянина в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави; громадянські уміння і досвід участі у соціально-політичному житті суспільства та практичного застосування знань; громадянські чесноти – норми, настанови, цінності та якості, притаманні громадянину демократичного суспільства [61, с. 12].

Як процес розвитку і розповсюдження громадянська освіта стала широким комплексом освітніх і виховних зусиль. Багатий досвід громадянської освіти раніше було накопичено у країнах зрілих демократій, однак він не міг бути автоматично перенесений в українську освітню практику, тому на початку ХХІ ст. в Україні було зроблено низку кроків з упровадження системи демократичної громадянської освіти, підготовлено пробні підручники, які проходили апробацію [145, с. 3–6]. Завдання формування громадянина України ставилися в низці концептуальних і нормативних документів, його виховний аспект був розроблений і представлений у проектах концепцій громадянського, національного і патріотичного виховання в Україні. Питання громадянської освіти знайшли також відображення в концепції дванадцятирічної освіти, у якій школа визначалася осередком формування громадянськості, що мала сприяти розвитку демократичної політичної культури, формуванню громадянської компетентності, політико-правових знань, політичних умінь, гідності та

відповідальності молодих людей, усвідомленню і прийняттю ними демократичних принципів життя та пріоритету прав людини.

Мета громадянської освіти – створити умови для формування особистості, громадянина України, якому притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення цінності свободи, прав людини, відповідальність, готовність до компетентної участі у громадському житті.

У нашому дослідженні поряд із соціальною та культурною сферами, найбільшу увагу приділено правовій сфері громадянської освіти. До неї у цій концепції належать: уявлення про: "механізми функціонування політичної системи та влади в Україні; особливості взаємодії органів державної влади й органів місцевого самоврядування та їх відповідальність перед громадянами; права людини, механізми їх захисту; головні правові норми, що визначають правомірну поведінку особи в Україні; інтелектуальні вміння критично сприймати інформацію, самостійно її аналізувати; ухвалювати виважені рішення з урахуванням норм і цінностей громадянського суспільства; реалізовувати та послідовно обстоювати свої права; використовувати засоби громадського впливу на владні структури; настанови та цінності з усвідомлення себе як громадянина і патріота України; лояльне і водночас вимогливе ставлення до влади; активна позиція щодо необхідності участі в демократичних перетвореннях; усвідомлення абсолютної цінності прав людини, свободи особистості; досвід участі й уміння реалізувати право на участь у виборах та інших формах демократії; участь у дискусіях із гострих питань, що стосуються політичної ситуації в Україні та світі" [61, с. 12].

Громадянська освіта у школі здійснювалася засобом цілеспрямованого впливу на організацію навчально-виховного процесу за низкою напрямів.

Перший напрям передбачав ознайомлення школярів з елементами громадянської освіти, починаючи вже у школі I ступеня з пропедевтичних курсів. Окремий курс громадянської освіти було введено в школі II і III ступенів. Він був інтегрованим, своєрідним узагальнюючим тренінгом з питань демократії на порозі самостійного життя молодого громадянина. Певні знання щодо теоретичних засад

демократії, історичного досвіду і життя демократичних суспільств, політичної системи та конституційного устрою української держави, взаємозв'язку політичної та економічної системи, соціальної структури та норм соціальної взаємодії, прав людини і механізмів їх захисту, тенденції розвитку світового культурного процесу включалися до варіативної частини курсів "Права людини", "Людина і світ", "Основи економіки" тощо.

Наступний напрям передбачав уведення змісту громадянської освіти до вже існуючих шкільних предметів. Зокрема, шляхом розробки тематичних блоків-модулів у курсах суспільно-гуманітарного циклу: історії України, всесвітньої історії, основ правознавства, української та зарубіжної літератури. Також упроваджувалися окремі елементи змісту громадянської освіти до курсів іноземної мови, географії, предметів природничо-математичного циклу тощо [196, с. 4–6].

Головну роль у реалізації громадянської освіти мали відігравати освітньо-виховні заклади: дошкільні навчальні заклади, загальноосвітні навчальні заклади, професійно-технічні навчальні заклади; ВНЗ I–IV рівнів акредитації, позашкільні навчальні заклади; заклади й установи культури, громадські (неурядові) організації.

Причому на шкільні роки припадав ключовий період у формуванні громадянської культури, громадянських цінностей, самоусвідомлення молоді людини, включаючи національну свідомість. Базові цінності світогляду молодого громадянина демократичної держави формувалися в сім'ї, тому особлива роль у формуванні громадянськості належить сімейному вихованню. Виконували завдання громадянської освіти та просвіти також засоби масової інформації, пропагуючи ідеї громадянськості, публікуючи відповідні матеріали, випускаючи навчальні теле- та радіопередачі.

До виконання завдань громадянської освіти залучалися різноманітні благодійні і філантропічні організації та фонди, які підтримували фінансово й організаційно навчально-виховні заходи, конкурси, семінари, тренінги,

надавали гранти для розробки науково-методичних матеріалів, посібників, підручників, публікацій тощо.

У такий спосіб реалізовувалася навчально-виховна модель, у якій взаємодіяли всі складові процесу виховання громадянина: сім'я, навчальні заклади всіх рівнів і типів, соціальні партнери, об'єднання громадян, засоби масової інформації.

У березні 2005 р. було розпочато проект "Громадянська освіта – Україна", що фінансувався ЄС у межах програми Tacis. Проект мав на меті сприяти як формуванню системи демократичної громадянської освіти в Україні, так і, завдяки поширенню європейського досвіду, наближати Україну до європейського освітнього, соціально-політичного, економічного і правового простору [298, с. 8].

Навчальний предмет "Громадянська освіта" для 9–11 класів упроваджено у 2004–2005 навчальному році [197, с. 8]. Він мав належне методичне забезпечення: програму та підручник [145, с. 4–8; 87, с. 21–24].

У 2006 р. педагоги разом з науковцями розробляли і проблеми концептуального визначення викладання курсу "Права дитини". Причому не лише у 8 класі, а у 5–8 класах [356, с. 6].

Таким чином, можемо констатувати, що у багатьох школах країни робилися та робляться спроби концептуального визначення шкільної правової освіти. Однак загальнодержавна концепція шкільної правової освіти, яка б могла визначити форми та методи правового навчання, зміст правової освіти, підготовку педагогічних кадрів для викладання правознавства у школі тощо у досліджуваний період була відсутня. Відсутність такого документа гальмувало поширення шкільної правової освіти. Очевидно, що його створенням мали б займатися профільне Міністерство освіти і науки України, Міністерство юстиції України, науковці та педагогічні колективи загальноосвітніх навчальних закладів.

5.3. Сучасний стан організації навчально-виховного процесу з правознавства у загальноосвітніх закладах України

Досліджуючи проблеми становлення та розвитку шкільної правової освіти, ми не можемо обійти увагою важливі питання організації навчально-виховного процесу з правознавства у даний період. Розуміючи, що зазначені проблеми є пріоритетом вивчення педагогіки та методики викладання, у нашому дослідженні ми лише робимо спробу прослідкувати еволюцію різних форм навчання з правознавства цього періоду, не вдаючись у їх глибинну суть. Це нам необхідно для об'єктивнішого висвітлення концептуальних засад розвитку та моделей шкільної правової освіти в Україні, а також характеристики теоретико-методологічних засад шкільної правової освіти. Крім того, на нашу думку, дослідження не буде комплексним та завершеним без короткого аналізу стану навчально-виховного процесу з правознавства. Детальний аналіз форм і методів організації навчально-виховного процесу з правознавства залишаємо для дослідників, представників педагогічної науки.

Викладання правознавства у загальноосвітніх навчальних закладах України у досліджуваний період здійснювалося з використанням шкільних і позашкільних, класних і позакласних форм навчання.

Зрозуміло, що основною формою організації навчального процесу був і залишається урок [216, с. 31]. Окрім традиційних уроків, використовувалися шкільна лекція, ділові ігри тощо [256, с. 27–28]. Для вироблення навичок аналізу учням пропонувалися юридичні завдання, обговорення відомих їм із власного життєвого досвіду творів літератури та мистецтва, ситуації правового характеру. Важливу роль у процесі навчання відігравала й позакласна та позашкільна робота. Найпоширенішими формами позакласної роботи з правознавства були: факультатив, гурток із правознавства, наукове товариство, екскурсія, читацька конференція, бесіда, диспут, усний журнал, перегляд кінофільмів тощо [299, с. 7–8].

Основне місце у системі позакласної роботи займав гурток юних правознавців. На відміну від факультативів, подібні гуртки зорієнтовані на індивідуальну роботу, на поглиблене вивчення правознавства з одночасним прищеплюванням навичок активної правомірної поведінки [134, с. 41–42].

Подібною формою організації навчального процесу стало учнівське наукове товариство з правознавства, мета якого полягала в допомозі школярам займатися науковою діяльністю, сприянні розвитку їх здібностей, підготовці пропагандистів правових знань [134, с. 44]. Учнівські наукові товариства будували свою роботу у кілька способів. Перший – лекційний. Суть його полягала в підготовці учнями за участю учителя чи відомого правознавця міста (села) актуальної наукової роботи з подальшим виступом із нею перед однолітками, учнями, батьками. Бібліографічний – другий напрям роботи товариства. Завданням членів товариства, які займалися в цьому напрямі, був добір правової літератури до шкільної бібліотеки, правової бібліотеки вчителя правознавства з короткою анотацією, а також спостереження за новими надходженнями, проведення огляду статей у правових журналах, вивчення життя та діяльності вчених-юристів. Цей напрям роботи дав можливість бути обізнаним з усіма новинками у правовому житті країни, новими надходженнями правової наукової літератури.

На значно вищому рівні у роботі учнівського наукового товариства з правознавства був дослідницький напрям його діяльності. До роботи в цьому напрямі залучалися найкраще підготовлені школярі, здібні до написання наукових робіт. Причому закінчені наукові роботи подавалися на різноманітні конкурси, зокрема і до Малої академії наук.

Цікавою формою роботи були юридичні турніри або КВК. Одним з ефективних засобів позакласної роботи стала участь учнів у роботі відділень Малої академії наук. Значного поширення у школах України набуло проведення правових лекторіїв, до яких залучалися народні депутати України, депутати органів місцевого самоврядування, науковці, юристи-практики. Проте найефективнішими були заходи, у яких брали активну участь самі діти. Це

юридичні турніри [295, с. 28], вікторини, брейн-ринги [269, с. 27], дебати тощо [245, с. 21].

Успішна реалізація навчально-виховних завдань шкільного курсу правознавства багато в чому залежить як від змісту навчальної дисципліни (добору, групування та викладу матеріалу), так і від способу його подання.

Викладання правознавства у школі проходило у різноманітних формах, що відрізнялися розкладом занять, місцем їх організації, складом учнів і роллю учителя у їх проведенні [254, с. 22].

У дидактичній та методичній літературі існують різні варіанти типології уроків [221, с. 14–18]. Разом із цим у навчальному процесі шкіл у досліджуваний період використовувалися різноманітні форми нетрадиційних уроків (рольові ігри, колоквіуми, "круглі столи", екскурсії тощо). Низку уроків шкільного курсу "Основи правознавства" учителі проводили у формі нетрадиційних уроків [135, с. 126].

Найпоширенішою формою організації навчального процесу у досліджуваний період була шкільна лекція.

Урок-семінар використовувався у старших класах, зазвичай після проведення лекцій.

Рольову гру як одну із форм правового навчання вчителі правознавства використовували також для проведення занять, оскільки вона була і залишається ефективним засобом навчання [217, с. 12]. Під час навчання застосовували дві форми інсценування занять. Перша – заздалегідь підготовлене інсценування, друга – імпровізоване інсценування, яке порівняно з першим виникало ніби ненавмисно, випадково і несподівано під час обговорення певних навчальних проблем. Подібними до рольових ігор були правові інсценування. Заняття методом інсценування рекомендувалося проводити, в основному, під час розгляду ситуацій [221, с. 21–26].

У зв'язку з розвитком інформаційних технологій у навчальний процес шкіл при викладанні правознавства на початку XXI ст. запроваджувалися нові форми пізнавальної діяльності [245, с. 22]. Таким було інтерактивне навчання.

Організація інтерактивного навчання передбачала використання рольових ігор, спільне вирішення проблеми на основі аналізу обставин і відповідної ситуації, моделювання життєвих ситуацій. Воно ефективно сприяло формуванню навичок і вмінь, виробленню цінностей, створенню атмосфери співпраці, взаємодії, давало змогу вчителю стати справжнім лідером шкільного колективу. Інтерактивна взаємодія виключала як домінування одного учасника навчального процесу над іншими, так й однієї думки над іншою. Інтерактивне навчання й інтерактивний урок, як якісно новий тип уроку, зумовлені процесами інформатизації суспільних відносин та впровадженням новітніх педагогічних технологій навчання у процесі вивчення правознавства в сучасній школі.

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. спостерігалось зростання практично орієнтованих форм роботи на уроках правознавства з учнями у вигляді різноманітних форм активної групової підготовки у професійному і комунікативному аспектах [257, с. 1–10].

Разом із цим відбувалася інтенсифікація традиційних форм й упровадження нових форм навчання, перехід від методики догматичного до методики активного навчання, тобто науки про закономірності, функції, методи, засоби та форми передачі й ефективного засвоєння навчального матеріалу на основі активного управління пізнавальною діяльністю учнів, розвитку в них пізнавального інтересу до предмета [165].

Зазначимо, що у процесі викладання шкільного курсу правознавства у 1991–2000 рр. учителі спиралися на п'ять загально дидактичних методів викладання, це зокрема: пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемного викладу, дослідницький, частково-пошуковий або евристичний.

У 2001–2007 рр. відбувається перехід від пояснювально-ілюстративних до активних методів навчання, які пробуджували інтерес до знань, до навчання, підвищували ефективність навчання не за рахунок збільшення обсягу інформації, а шляхом її поглиблення та швидкості засвоєння. З огляду на це у

досліджуваний період учителі починають застосовувати при викладанні правознавства саме ці методи [169, с. 183–184].

Використання на початку XXI ст. можливостей Інтернету, робота з електронними законодавчими базами, застосування теле-, відео-, фото-, аудіо- й інших матеріалів при вивченні правознавства у школі значно підсилювало пізнавальну активність учнів, дозволяло досягти максимальної економії часу для засвоєння навчального матеріалу в значних обсягах [170, с. 124–126].

Окрім зазначених нами методів, прийомів і форм роботи з правознавства, у навчальному процесі загальноосвітніх навчальних закладів у досліджуваний період також застосовувалися: публічні виступи на задану тему (імпровізація); тренування вміння реконструювати перебіг подій шляхом допиту очевидця (реконструкція); цільове спостереження за якимось процесом з метою виявлення його відповідності бажаному результату або заданим параметрам (моніторинг); аналіз і діагностика ситуації; на їхній основі – прогнозування; тлумачення (в усіх його різновидах) і коментування (правових норм, подій тощо); оцінка та самооцінка дій учасників; аналіз помилок, колізій, казусів тощо.

Отже, підвищенню якості й інтенсивності освітнього процесу з правознавства у загальноосвітніх закладах сприятиме, на нашу думку, органічне поєднання інноваційних методик із класичними, традиційними, продумане і гармонійне комбінування різних методів щодо кожного заняття залежно від їхньої мети, призначення, специфіки.

Серед заходів, що сприяли підвищенню рівня знань й умінь із предмета, чільне місце посідали учнівські олімпіади з базових дисциплін і конкурси-захисти учнівських робіт з основ правознавства. Вони давали можливість учням використовувати свої знання й розуміння правової системи в практичних ситуаціях, розв'язання юридичних завдань сприяло розвитку навичок критичного мислення, давало можливість аналізувати життєві ситуації з різних поглядів. Однак у світлі концепції рівного доступу до якісної освіти не можна не звернути увагу на той факт, що рівень знань учнів з основ правознавства,

особливо у сільських школах, не був високим, оскільки предмет викладали у кращому випадку вчителі історії, які також не були фахівцями у даній галузі, мала кількість годин цьому теж не сприяла.

Правова освіта й виховання не обмежувалися лише часом уроків, а отримували логічне продовження у позаурочній та позашкільній роботі. Значного поширення набули в досліджуваний період конкурси, вікторини, брейн-ринги на правознавчу тему, зустрічі з працівниками правоохоронних органів, викладачами та студентами юридичних факультетів, тижні правових знань тощо [115, с. 4].

Головною метою правової освіти та правового виховання учнівської молоді стало створення умов для формування особистості, майбутнього громадянина України, усвідомлення ним як своїх прав, так й обов'язків.

У цьому контексті значно зросла роль правознавства як шкільного предмета. Уведення "Основ правознавства" у 9 класі свого часу аргументувалося тим, що саме у 14 років настає кримінальна відповідальність за деякі види злочинів. Дослідження показує, що по суті, – це єдиний предмет інваріантної частини навчального плану, під час вивчення якого проводилася цілісна робота з вивчення й систематизації правових знань, а також набуття вмінь аналізувати конкретні життєві ситуації. Саме шкільний курс "Основи правознавства" допомагав учням зрозуміти самих себе і суспільство, у якому вони живуть.

Разом із цим, дослідження довело, що вивчення правознавства на сьогодні є недостатньо ефективним, оскільки найвразливішими до соціальних негараздів і схильними до скоєння злочинів є діти віком з 11 до 14 років, тоді як вивчення правознавства починалося у своїй переважній більшості по усій Україні лише у 9 класі. Решта правових курсів "Практичне право", "Права людини", "Права дитини" тощо були не обов'язковими, а тому викладалися лише в окремих профільних загальноосвітніх навчальних закладах.

Саме тому ідея безперервної правової освіти школярів у досліджуваний нами період, починаючи з перших класів, підтримувалася всіма – від

учителів правознавства до урядовців, однак у повному обсязі не була реалізована [120, с. 4].

Для належного розв'язання цих важливих питань, на нашу думку, слід збільшити кількість годин у загальноосвітніх школах на вивчення предмета – "Основи правознавства" учнями з 8 по 11 клас із розрахунку 68 год на рік у кожному класі, або ж обов'язкового введення у навчальні плани школи інших правових курсів, про які йшлося вище [417].

Значно сприятиме викладанню правознавства у школі визначення потреби та забезпечення за державним замовленням підготовки необхідної кількості викладачів правознавства в усіх педагогічних ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Не слід допускати викладання правових курсів у школі особами, які не мають необхідної юридичної освіти.

Сприятиме організації навчально-виховного процесу з правознавства у загальноосвітніх закладах України й розробка національного стандарту з правознавства, у якому необхідно визначити рівень знань й умінь, які повинні отримати учні а також вимоги до викладачів, що забезпечують викладання цього предмета у школі.

Значно збагатила б навчально-виховний процес школи розробка програми залучення до викладання правознавства в загальноосвітніх навчальних закладах юристів-практиків, працівників органів юстиції, суду, прокуратури, учених-юристів [321, с. 662–663].

Правова освіта – один з головних шляхів формування правової культури молоді. Вона має бути спрямована на одержання кожною людиною знань про основи держави і права, виховання у неї поваги до закону, до прав громадян, небайдужого ставлення до порушень законності та правопорядку, підвищення її соціально-правової активності з адаптацією до сучасних умов політичної, економічної і соціальної багатоманітності суспільства, подолання явищ і наслідків правового нігілізму та невігластва.

Для цього необхідно забезпечити, насамперед, систематичність і безперервність правової освіти. Вона має починатися ще у дошкільних

виховних закладах. Тут дітям слід подавати початкові знання про правові норми поведінки, виховувати почуття обов'язку щодо їх виконання, а також повагу до батьків, вихователів, ровесників, людей похилого віку тощо. При цьому важливим є застосування особливої методики виховання, яка повинна мати зазвичай характер гри. У дошкільних закладах правове навчання і виховання має здійснюватися на основі програм, рекомендацій і методичних вказівок, які затверджуються МОН України за погодженням з Мін'юстом. Правознавство слід зарахувати до обов'язкових дисциплін у всіх навчальних закладах, забезпечувати належний фаховий рівень його викладання з виділенням для цього оптимальної кількості навчального часу.

Серед чинників, які сьогодні негативно впливають на стан навчального процесу із загальноправових дисциплін, формування правосвідомості учнівської молоді, виховання в неї поваги до закону, до прав людини, поглиблення ознайомлення із цими правами є, насамперед, обмежена кількість навчального часу на обов'язкове вивчення правознавства: у загальноосвітній школі – 51 год на рік (лише у 9 класі), у ПТУ – 25 год.

До того ж, викладання права часто-густо здійснюється педагогами, які не мають належної юридичної освіти. Навчальні заклади та бібліотеки ще недостатньо забезпечуються підручниками, посібниками, науковою та популярною юридичною літературою. У навчанні учнів і студентів ще мало застосовуються сучасні інформаційно-правові технології з використанням комп'ютерної, теле- і відеотехніки, інформаційних мереж, зокрема Інтернету, інших засобів інформації, хоча в деяких освітніх закладах, як показало наше дослідження, уже є певні позитивні напрацювання в цьому напрямі.

Висновки до п'ятого розділу

З огляду на вищезазначене, слід зауважити, що важливим моментом у формуванні правосвідомості є створення системи безперервної правової освіти і виховання, починаючи з дошкільного закладу, продовжуючи у школі та ВНЗ і їх концептуальне закріплення. Спроби концептуального визначення та моделей шкільної правової освіти не були завершені й не отримали загальнодержавного схвалення. Концепції безперервної правової освіти створили тільки окремі школи і регіони України. Загальнодержавної ж концепції шкільної правової освіти у досліджуваний період, на жаль, не було створено, а вона значно допомогла б розвитку шкільної правової освіти.

Причиною відсутності такої концепції, на наше переконання, є недостатньо уважне ставлення держави до визначення ролі шкільної правової освіти. Адже урядовці протягом 16 років незалежності тільки говорили про всезростаючий правовий нігілізм, відзначали постійно молодіючу і зростаючу дитячу злочинність, ухвалювали рішення, спрямовані на поширення правової освіти населення в державі, однак головного рішення ухвалено так і не було. А воно, на наш погляд, мало полягати у визначенні чільного місця курсу правознавства у навчальних планах загальноосвітніх навчальних закладів. Лише у 2007 р. Мін'юст та МОН України видали спільний наказ № 460/762/7, який затвердив склад міжвідомчої робочої групи з розроблення Концепції безперервної правової освіти у системі загальноосвітніх навчальних закладів.

Досліджуючи концептуальні засади розвитку та моделі шкільної правової освіти на пострадянському просторі у 1991–2007 рр., варто зазначити кілька спільних, характерних рис цього процесу. Російська Федерація та Білорусь протягом досліджуваного періоду робили спроби створити ефективну систему шкільної правової освіти, яка б відповідала вимогам часу. Завдяки цьому в цих країнах склався розгалужений правовий блок дисциплін, що певною мірою відповідають національним вимогам до сучасної шкільної

правової освіти. Причому у загальноосвітніх навчальних закладах Росії та Білорусі склався цикл суто правових дисциплін і дисциплін, що містять елементи правової освіти, інтегрованої в інші предмети, починаючи з 1 по 11 класи [184, с. 20–26].

У цей самий період у національній загальноосвітній школі, хоч і не в повному обсязі, склався правовий блок дисциплін, що певною мірою відповідає сучасним вимогам правової освіти. Обсяг і зміст обов'язкового курсу з правознавства визначався для загальноосвітніх навчальних закладів потребою суспільства у вихованні правосвідомого громадянина. Правова освіта здійснювалася із застосуванням сучасних інформаційних технологій, зокрема елементів дистанційного навчання [172, с. 25–31].

Разом із цим, у сучасній Україні фактично закладено фундамент для створення системи шкільної правової освіти, починаючи з дошкільного віку. Відповідно до Держстандартів у початковій школі елементи правової освіти інтегровані у предмети інваріантної складової. Зокрема, у зміст курсу "Я і Україна" (1–3 клас), "Етика" (5–6 клас), "Людина і світ", "Історія України", "Всесвітня історія", "Економіка", "Географія", "Практичне право" (7–8 класи). У 9-х класах традиційно обов'язковим є вивчення курсу "Основи правознавства", що є стрижнем формування правової освіченості школярів. Міносвіти постійно працює над удосконаленням навчально-методичного забезпечення цього курсу [179, с. 230–239].

У старшій профільній школі суспільно-гуманітарного профілю вивчається низка курсів за вибором. Зокрема, "Права людини", "Історія держави і права України", "Історія держави і права зарубіжних країн", "Міжнародне гуманітарне право", "Злочини проти особи", "Злочини проти власності", "Екологічне законодавство" тощо, які мають на меті ознайомити учнів з головними постатями та подіями процесу утвердження української державності, прав людини.

Сьогодні педагогічна громадськість української держави активно обговорює шляхи удосконалення рівня освіченості громадян України, серед яких є організація профільного навчання. Одним з найактуальніших є правовий профіль, і це природно, бо становлення України як демократичної правової держави, формування засад громадянського суспільства зумовлюють необхідність підвищення освітнього рівня та формування правової культури населення, сучасної когорти правознавців і правоохоронців.

Українським на сучасному етапі розвитку України є вироблення концепції викладання правознавства та предметів циклу. До неї мають входити: єдина навчальна дисципліна "Правознавство", що викладається за державною, запропонованою МОН України програмою з поглибленим вивченням правознавства, яка дає можливість отримати глибокі теоретичні знання. Програма цього курсу має бути розрахована таким чином, що учні в кожному класі вивчають усі основні галузі права, але кожного року матеріал подається на вищому рівні.

Важливим елементом у структурі шкільної правової освіти та виховання майбутніх громадян України мають стати факультативні правові курси. Основне їх завдання – формування правового світогляду молоді, що містить як систему теоретичних поглядів на права і свободи людини, так і відповідну активну життєву позицію, ціннісні орієнтири, ідеали, переконання, принципи пізнання. Такий курс мав сформувати у підлітка почуття гідності, усвідомлення своїх прав, взаємозв'язок реалізації прав людини із суспільною системою, у якій вона живе, механізм захисту прав людини. Таким чином, концептуально можна визначити викладання правознавства у загальноосвітніх навчальних закладах.

Загальновідомо, що моральний стан будь-якого суспільства залежить від того, як воно ставиться до своїх дітей. Якщо сьогодні юні громадяни визнаються самостійними особистостями зі своїми правами, то в цьому є велика заслуга сучасних стандартів прав людини, прав дитини, системи правової освіти та правового виховання школярів, що формується в Україні.

Подолати всеосяжний правовий нігілізм, розвинути високу правову культуру в суспільстві неможливо без зусиль сучасної школи, системи освіти загалом, демократизації засад, що базуються на загальнолюдських правових цінностях: виховання поваги до прав людини й основних свобод, піднесення культури прав людини, утвердження людської гідності та вартісності особистості.

У досягненні мети правового навчання і виховання добрими помічниками мають бути засоби масової інформації – радіо, телебачення, періодика, а також навчально-популярна література, які повинні допомогти пропагувати правову освіту серед неповнолітніх, зокрема роз'яснювати і давати консультації молоді щодо засвоєння ними конкретних норм права – сімейного, адміністративного, цивільного, трудового, кримінального тощо. В арсеналі правового виховання маємо і такі форми ознайомлення, вивчення і роз'яснення правових та нормативних документів і консультування, як правові лекторії, юридичні всеобучі, юридичні служби, зустрічі з юристами, правоохоронцями та тими, хто побував у виправно-трудовах колоніях, гуртки і клуби юних правознавців, тематичні бесіди, "круглі столи" тощо.

Правова освіта та правове виховання молоді мають перебувати в центрі уваги не тільки педагогів і правників, а й держави та суспільства. Правова та нормативна бази сьогодні повинні вдосконалюватися відповідно до вимог реального життя. Дієво і чітко має працювати механізм реалізації прав і свобод особистості, об'єктивно даватися оцінка протиправної та кримінальної поведінки неповнолітніх, з'ясовуючи при цьому причини правопорушень та шукаючи шляхи і засоби запобігання їм. Особлива роль у цьому належить превентивним заходам. Нехтування вихованням взагалі і правовим зокрема, недотримання чіткого законодавства призводить до загибелі людей, сімей, держав і всього світу.

Разом з концептуальним визначенням моделі шкільної правової освіти варто звернути увагу і на низку проблем, що виникають у процесі її створення.

По-перше, найбільшою проблемою є недостатньо розроблена система міжпредметних зв'язків, потребують серйозного дослідження елементи правової освіти в інших курсах, необхідність удосконалення правових принципів щодо викладання предметів у початковій школі. По-друге, реалізація шкільної правової освіти неможлива без кваліфікованих кадрів – учителів-правників. Адаже викладання правознавства в Україні забезпечують переважно вчителі історії. Проблемою шкільної правової освіти також є її слабе інформаційне забезпечення. До того ж, розробкою загальнодержавної концепції шкільної правової освіти мало б активніше займатися профільне МОН України, Мін'юст України, а не лише науковці та педагогічні колективи загальноосвітніх навчальних закладів [179, с. 89–93].

РОЗДІЛ 6

ПІДГОТОВКА ПЕДАГОГІВ-ЮРИСТІВ ДЛЯ ВИКЛАДАННЯ КУРСУ ПРАВОЗНАВСТВА У ШКОЛІ

6.1. Теоретичні засади підготовки педагогів-юристів у контексті вищої педагогічної освіти України

Запорукою успішної розбудови Української держави, подолання загальної кризи в суспільстві є духовне відродження народу. Майбутнє української нації залежить від змісту цінностей, що закладаються у світоглядні орієнтації молодих людей та від того, якою мірою духовність стане основою їхнього життя. Становлення української державності – складний і тривалий процес, важлива роль у якому належить професіоналам-фахівцям з різних галузей знань і практичної діяльності. Прогресивний поступ суспільства залежить саме від професіоналізму фахівців, завдання підготовки яких покладається на вищу школу. Кваліфіковані спеціалісти будь-якого напрямку – це продукт вищої школи, від якості якого залежить якість нашого виробництва і життя, морально-психологічний клімат у колективі і суспільстві, загальна суспільна атмосфера [199, с. 73; 121, с. 1].

На 1995 р. в Україні діяло 16 класичних, 45 технічних університетів, 30 академій, 72 інститути та 740 ВНЗ I–II рівнів акредитації (училища, технікуми, коледжі), що перебували у загальнодержавній власності, 546 закладів післядипломної освіти [23, арк. 40–56]. Крім цього, державну ліцензію отримали 123 ВНЗ, засновані на інших формах власності [7, арк. 124].

Загальний контингент студентів становив понад півтора мільйона чоловік. Це дозволяло забезпечувати місцями у ВНЗ близько 35 % випускників загальноосвітніх закладів. На кожні 10 тис. населення в Україні було 170 студентів [98, с. 3–4].

Однак, незважаючи на зусилля суспільства та відповідних органів державної виконавчої влади, вища освіта у середині 90-х рр. ХХ ст.

перебувала у глибокій кризі [39; 40]. Катастрофічно не вистачало коштів. Спостерігався вплив педагогічних і викладацьких кадрів [41; 47]. Падала зацікавленість у набутті фундаментальної освіти. Різко знизилися вимоги до рівня освіченості, загальної культури, не вистачало підручників, посібників, інших засобів навчання [36; 37].

З огляду на зазначене вища освіта потребувала глибокого системного реформування з метою збереження її потенціалу й обсягу підготовки фахівців, посилення державної підтримки пріоритетних напрямів освіти і науки, приведення у відповідність із найновішими світовими стандартами. Саме ці питання були представлені в "Основних напрямках реформування вищої освіти в Україні 1995 р.". У цьому документі було приділено увагу й підготовці педагогічних кадрів, потребу у яких мали загальноосвітні навчальні заклади, зокрема і для викладання шкільного курсу правознавства [98, с. 5].

Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа), затверджена Постановою Колегії МОН України та Президією АПН України від 22 листопада 2001 р. № 12/5-2 визначила особливості підготовки вчителя і його професійне удосконалення у процесі переходу до 12-річної школи. Комплексного підходу потребувало розв'язання проблем підготовки вчителя, який би усвідомлював свою соціальну відповідальність, постійно дбав про своє особистісне і професійне зростання, умів досягти нових педагогічних цілей [83, с. 3].

Під цим кутом зору роль учителя полягала не лише в тому, щоб забезпечити трансляцію знань, але й бути людиною культури і вселюдських цінностей, провідником ідей державотворення та демократичних змін.

Домінантною стала підготовка педагога, діяльність якого не обмежувалася викладанням власного предмета, фахівця, здатного до здійснення міждисциплінарних зв'язків, який усвідомлював значущість професійних знань у контексті соціокультурного простору. Важливим було його вміння організувати навчальний процес як педагогічну взаємодію, спрямовану на розвиток особистості, її підготовку до розв'язання завдань життєтворчості. Реалізуючи

гуманітарну природу професії, учитель як вихователь й організатор навчального процесу не обмежується оцінкою навченості учнів, а стимулює їхні особисті досягнення.

З огляду на нову ситуацію в освітньому просторі України на початку XXI ст. педагог повинен уміти працювати в умовах вибору педагогічної позиції, технології, підручників, змісту, форм навчання тощо [98, с. 7].

Отже, на початку XXI ст. постало питання професійної переорієнтації вчителя – від просвітництва до здійснення життєтворчої та культуротворчої місії, від маніпулятивної, авторитарної педагогіки, до педагогіки особистісно зорієнтованої, педагогіки співпраці.

Усе це вимагало кардинальних змін у первинній і післядипломній професійній освіті вчителя [20; 45]. Саме тому реформа у вищій школі пов'язувалася з утвердженням фундаментальності педагогічної освіти, гармонізації в ній науково-предметних і світоглядно-методологічних, дидактичних, психологічних знань, що дозволило б фахівцю повніше реалізувати гуманітарну, культуротворчу функції, виробити професійні цінності, оволодіти сучасним інструментарієм вивчення особистості дитини [22, арк. 125–126].

Акценти в підготовці вчителя на початку XXI ст. перенесені з вивчення стандартних, інваріантних станів на механізми оволодіння новим, залучення до перспективних моделей педагогічного досвіду і набуття власного в широкій і різноманітній практиці [372, с. 2–4].

Змінюється у досліджуваний період і підготовка спеціаліста. Вона стає гнучкішою й адекватнішою запитам практики. Зокрема, у зв'язку із запровадженням Закону України "Про загальну середню освіту" виникла необхідність оновлення навчальних планів ВНЗ шляхом введення додаткових дисциплін, спецкурсів, які мали забезпечити готовність педагога до роботи в різних типах загальноосвітніх навчальних закладів, профільних класах, з учнями шестирічного віку, з тими, хто має особливі здібності до роботи класного керівника тощо [54].

У класичних університетах збільшувалися обсяги годин на вивчення психолого-педагогічних дисциплін і педагогічної практики. Актуальною була підготовка вчителів для сільської школи за кількома спеціальностями, а також спеціально для роботи в малокомплектній школі.

Післядипломна педагогічна освіта на початку XXI ст. стала персоніфікованішою, надаючи кожному вчителю ширші можливості для оновлення, удосконалення, поглиблення своєї професійної підготовки у прийнятний для нього спосіб, у тому числі на базі дистанційного навчання із застосуванням нових інформаційних технологій [54].

Замовником підвищення своєї професійної кваліфікації став сам учитель, якому держава мала надавати необхідні для цього можливості і стимули. Було розпочато удосконалення системи цілеспрямованої підготовки викладацьких кадрів для ВНЗ через магістратуру й аспірантуру.

Разом із цим розроблено проект створення у регіонах системи стимулювання та підтримки новаторських пошуків учителів: педагогічні банки ідей, творчі спілки учителів-новаторів, благодійні фонди тощо.

Проблема підготовки педагогічних кадрів для викладання правознавства у школі мала не лише теоретичне, а й практичне значення. З погляду теорії вона була основою створення навчальних планів, програм і, взагалі, основою організації всього навчального процесу. Практичне значення цієї проблеми полягало в подальшому збагаченні змісту роботи школи. Поліпшення освітніх і виховних функцій залежало передусім від учителя, рівня його професійної підготовки і педагогічної майстерності. У перше десятиріччя XXI ст. зі становленням нової національної школи зростала і роль учителя правознавства. Щоб перебудувати навчально-виховний процес, потрібно було виховати вчителя нового типу, тому на всіх етапах неперервної освіти вчителів правознавства мав стати реальний і постійний аналіз співвідношення та взаємодії правової освіти і педагогічних знань – загальної педагогіки, психології, дидактики, методики.

Проблеми нормативно-правового врегулювання підготовки педагогічних працівників у ВНЗ були також окреслені у Законі України "Про вищу освіту" [53]. Зрозуміло, що вони були актуальними для фахівців, які викладали шкільний курс правознавства. Крім того, Закон урегулював суспільні відносини галузі навчання, виховання, професійної підготовки громадян України. Він встановив правові, організаційні, фінансові й інші засади функціонування системи вищої освіти, створив умови для самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства і держави у кваліфікованих фахівцях.

У Посланні Президента до Верховної Ради також наголошувалося на необхідності підготовки кваліфікованих педагогічних кадрів [425].

Національна доктрина розвитку освіти підготовку педагогічних і науково-педагогічних працівників визнала однією з основних на той час. Зокрема, підготовка педагогічних і науково-педагогічних працівників, їх професійне вдосконалення були важливою умовою модернізації освіти. Для підтримки педагогічних і науково-педагогічних працівників, підвищення їх відповідальності за якість професійної діяльності держава забезпечувала: "розроблення та вдосконалення нормативно-правової бази професійної діяльності педагогічних і науково-педагогічних працівників; прогнозування та задоволення потреб суспільства у зазначених працівниках; розвиток конкурентоспроможної системи навчальних закладів, у яких проводилася підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників; розроблення та запровадження державних стандартів педагогічної освіти різних освітньо-кваліфікаційних рівнів і державних стандартів післядипломної педагогічної освіти; оволодіння педагогічними працівниками сучасними інформаційними технологіями; періодичне оновлення і взаємоузгодження змісту підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних працівників; упровадження системи цільового державного фінансування підготовки педагогічних і науково-педагогічних працівників та їх професійного вдосконалення; поліпшення системи

стимулювання професійного зростання педагогічних і науково-педагогічних працівників, можливість вивчення іноземних мов" [100].

Держава забезпечувала також умови для підвищення престижу та соціального статусу педагогічних і науково-педагогічних працівників, створювала систему професійного відбору молоді до вищих педагогічних навчальних закладів.

У Національній програмі правової освіти населення підготовці педагогічних працівників, які б могли викладати правознавство у школі, також приділялася увага [101]. Зокрема, було визначено, що підготовка викладачів правових дисциплін здійснюється ВНЗ як за державним замовленням, так і за рахунок коштів фізичних і юридичних осіб. Крім того, зроблено спробу визначити реальну потребу і забезпечувати підготовку необхідної кількості викладачів правових дисциплін для загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладів.

Разом із цим, одним з елементів підготовки викладачів правових дисциплін загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів стало проведення навчально-методичних семінарів із залученням наукових працівників та фахівців-практиків у галузі права.

Найповніше проблеми підготовки юридичних кадрів для навчальних закладів були викладені у Постанові Уряду – "Програма розвитку юридичної освіти на період до 2005 р." [76].

Цим документом було визначено програму розвитку юридичної освіти на період до 2005 р., а також особливості вдосконалення системи юридичної освіти, приведення її у відповідність зі світовими вимогами, створення умов для задоволення потреб громадян у сучасній юридичній освіті та реалізація права на працю за здобутою спеціальністю, цілковите забезпечення потреб органів державної влади, правоохоронних органів, інших сфер юридичної практики у фахівцях-юристах.

У Програмі розвитку юридичної освіти на період до 2005 р. також зауважувалося про проблеми підготовки юридичних кадрів для навчального

процесу [76]. Відповідно до рішень цієї програми було розширено практику створення у школах-інтернатах класів з поглибленим вивченням правових дисциплін, особливо у сільській місцевості.

З метою оновлення змісту юридичної освіти було визначено базові вищі навчальні заклади і кафедри, де запроваджено постійно діючі наукові і науково-методичні семінари для педагогічних, наукових і науково-педагогічних працівників.

Порушувалося також питання створення у провідних ВНЗ III–IV рівнів акредитації інститутів (факультетів) підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників, які викладають правознавчі навчальні дисципліни. Для підготовки викладачів правознавчих дисциплін у Програмі було визначено мережу провідних ВНЗ III–IV рівнів акредитації.

Чимало уваги приділялося розробленню і виданню нового покоління якісних підручників, навчально-методичних посібників, дидактичних засобів навчання з юридичних навчальних дисциплін.

Концептуальні засади розвитку педагогічної освіти України та її інтеграція в європейський освітній простір визначили систему педагогічної освіти, яка на основі національних надбань світового значення й усталених європейських традицій забезпечувала підготовку педагогічних працівників, здатних здійснювати професійну діяльність на демократичних і гуманістичних засадах, реалізовувати освітню політику як пріоритетну функцію держави, що спрямовувалася на розвиток і самореалізацію особистості, задоволення її освітніх і духовно-культурних потреб, а також потребу бути конкурентоспроможними на ринку праці [418].

Відповідно до цього документа основними завданнями розвитку педагогічної освіти стали: "забезпечення професійно-особистісного розвитку майбутнього педагога на засадах особистісної педагогіки; приведення змісту фундаментальної, психолого-педагогічної, методичної, інформаційно-технологічної, практичної та соціально-гуманітарної підготовки педагогічних і науково-педагогічних працівників до вимог інформаційно-технологічного

суспільства та змін, що відбувалися у соціально-економічній, духовній і гуманітарній сфері, у дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах; модернізація освітньої діяльності вищих педагогічних навчальних і наукових закладів, які здійснюють підготовку педагогічних та науково-педагогічних працівників, на основі інтеграції традиційних педагогічних і новітніх мультимедійних навчальних технологій, а також створення нового покоління дидактичних засобів; запровадження двоциклової підготовки педагогічних працівників за освітньо-кваліфікаційними рівнями бакалавра і магістра; удосконалення системи відбору молоді на педагогічні спеціальності, розширення цільового прийому та запровадження підготовки вчителя на основі договорів; удосконалення мережі вищих навчальних закладів і закладів післядипломної педагогічної освіти з метою створення умов для безперервної освіти педагогічних працівників" [418].

Відповідно до вищезазначеного документа система педагогічної освіти стала складовою системи вищої освіти і включала ВНЗ усіх форм власності, заклади післядипломної педагогічної освіти й органи управління в галузі вищої освіти.

Підготовку педагогічних працівників здійснювали педагогічні коледжі, педагогічні університети, класичні університети й інші ВНЗ за умови виконання ними вимог галузевих стандартів вищої педагогічної освіти.

Із цією метою педагогічні училища (технікуми) реорганізовувалися в педагогічні коледжі, які функціонували за двома моделями: педагогічні коледжі як структурні підрозділи педагогічних або класичних університетів; педагогічні коледжі як самостійні ВНЗ.

Разом із цим було регламентовано, що у педагогічних коледжах здійснювалася підготовка педагогічних працівників освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра (на основі повної загальної середньої освіти) за напрямом підготовки "Освіта" з окремих спеціальностей ("Дошкільна освіта", "Початкова освіта", "Музичне мистецтво", "Образотворче мистецтво", "Технології", "Фізичне виховання", "Професійна освіта") [418].

У педагогічних університетах велася підготовка та перепідготовка педагогічних працівників – фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра та професіоналів освітньо-кваліфікаційного рівня магістра.

У класичних університетах – підготовка та перепідготовка педагогічних працівників – фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра та професіоналів освітньо-кваліфікаційного рівня магістра за напрямом підготовки "Освіта", а також за іншими напрямами, за якими передбачається здобуття педагогічної кваліфікації. Класичні університети могли створювати педагогічні інститути як структурні підрозділи [418, 422].

Підготовка педагогічних працівників також здійснювалася в інших ВНЗ за умови виконання ними вимог галузевих стандартів вищої педагогічної освіти. ВНЗ та заклади післядипломної педагогічної освіти могли об'єднуватися в навчальні, навчально-наукові та навчально-науково-виробничі комплекси.

В університетах здійснювалася також підготовка і перепідготовка науково-педагогічних працівників шляхом їх навчання в аспірантурі та докторантурі.

За умови виконання вимог галузевих стандартів вищої педагогічної освіти підготовку педагогічних працівників у класичних університетах та інших ВНЗ можна було здійснювати за напрямами підготовки та спеціальностями, за якими передбачено присвоєння кваліфікації вчителя, тобто і вчителя правознавства.

Оскільки в Україні протягом досліджуваного періоду й особливо у сільській місцевості, де загальноосвітні навчальні заклади не були забезпечені педагогами окремих спеціальностей, наприклад, іноземні мови, правознавство тощо, то з метою підготовки педагогічних працівників до викладання двох і більше навчальних предметів і здійснення ними інших навчально-виховних функцій було передбачено поєднання педагогічних спеціальностей і педагогічних спеціалізацій, що входили до напрямку підготовки "Освіта" [76].

Педагогічні спеціалізації запроваджувалися для підготовки педагогічних працівників до викладання навчальних предметів варіативної компоненти навчального плану загальноосвітніх навчальних закладів, а також до

проведення позашкільної і позакласної роботи з урахуванням професійних потреб замовника і задоволення особистісних освітніх інтересів студента. Поєднуватися могли лише споріднені за змістом спеціальності.

Значне місце в системі підготовки педагогічних кадрів для педагогічної освіти у досліджуваній період займала вища юридична освіта на неюридичних факультетах. Вона передбачала вивчення студентами в системі правової освіти окремих спецкурсів і розділів навчальних дисциплін, факультативів, пов'язаних з майбутньою професійною діяльністю, а також курсу "Основ конституційного права України". Однак на це відводилася доволі незначна кількість годин. Лише окремі педагогічні вищі навчальні заклади дбали про детальніше вивчення випускниками окремих галузей права, що мало застосовуватися в майбутньому у відповідних сферах їхньої діяльності.

Важливе місце у підвищенні правової культури цього періоду належало системі юридичної освіти, що покликана обслуговувати потреби демократичного суспільства. Юридична освіта була спрямована на підготовку висококваліфікованих фахівців з відповідним рівнем правової культури та правосвідомості, які також могли на високому рівні викладати правові дисципліни на всіх рівнях правової освіти.

Загальновідомо, що позитивне право виходить від держави, воно відтворене в писаних нормах, міститься в нормативно-правових документах: законах, актах виконавчої влади, судових й адміністративних прецедентах, нормативно-правових договорах, правових звичаях. Природне ж право має глибший, ґрунтовніший і більш визначальний для життя людей норматив поведінки, бо походить із самої природи людини. Джерело прав людини – вона сама, її потреби й інтереси, її спосіб існування та розвитку. Вона ж є їх носієм, і тому природне право як сукупність прав й обов'язків має загальносоціальне, людське походження.

З огляду на це в державі порушувалося питання про можливість і необхідність внесення змін до змісту юридичної освіти, зокрема до навчальних

програм юридичних ВНЗ, поклавши в їх основу доктрину природного права, зокрема, доктрину верховенства права, а не доктрину юридичного позитивізму.

Державна програма розвитку вищої освіти на 2005–2007 рр. також окреслила шляхи розв'язання проблеми підготовки педагогічних фахівців-юристів [82].

Затвердження цієї Програми було зумовлено необхідністю реалізації політики і стратегії держави, спрямованих на подальшу розбудову національної системи вищої освіти, адаптацію її до соціально орієнтованої економіки, інтеграцію у європейське і світове співтовариство.

Саме тому метою Програми стало нарощування потенціалу вищої освіти, усунення причин, які сповільнювали її адаптацію до соціально орієнтованої ринкової економіки, інтеграцію у європейський і світовий освітній простір, розширення доступу громадян до здобуття вищої освіти, підвищення якості вищої освіти, удосконалення механізмів управління і фінансування, здійснення заходів щодо соціального захисту учасників навчально-виховного процесу, посилення соціального партнерства з роботодавцями у сфері формування якісної та конкурентоспроможної робочої сили на ринку праці.

Основними завданнями Програми стало: створення сучасної нормативно-правової бази для розвитку вищої освіти; удосконалення управління та організаційної структури системи вищої освіти з урахуванням підвищення рівня мобільності студентів, випускників, науково-педагогічних працівників і науковців ВНЗ на ринку освітніх послуг і ринку праці, підвищення економічності та результативності системи вищої освіти; створення умов для ефективної освітньої діяльності через формування необхідного ресурсного забезпечення, посилення ролі університетів як осередків інтеграції системи вищої освіти у європейський і світовий освітній простір; посилення соціального партнерства та сприяння інтеграційним процесам з іншими освітніми галузями, науковими установами, роботодавцями; розширення доступу громадян до здобуття вищої освіти тощо.

Розпочалася робота над удосконаленням механізму розподілу випускників, які здобули вищу освіту за напрямом і спеціальностями педагогічного профілю за кошти державного бюджету, поетапно запроваджуючи систему стимулювання таких випускників, першим робочим місцем яким є посада вчителя в сільському загальноосвітньому, дошкільному, позашкільному навчальному закладі, удосконалилися механізми цільової підготовки фахівців для потреб села [399].

Також було забезпечено реалізацію стратегії орієнтації галузі на збереження та розвиток наукових і педагогічних шкіл, упровадження механізму об'єктивної оцінки та визнання здібностей викладачів до наукової і педагогічної діяльності, удосконалення механізму управління просуванням по службі та посилення мотивації до науково-педагогічної діяльності.

Разом із цим, у ході опитувань, проведених серед студентів ВНЗ України неюридичного профілю, близько двох третин відповіли негативно на запитання, чи орієнтуються вони у законодавстві. Такі дані були оприлюднені у ході засідання ВМКМР з правової освіти населення, яке відбулося 8 червня 2007 р. в Києві [398].

Опитування констатувало, що значний відсоток респондентів не орієнтувалися у системі органів місцевого самоврядування. Значна кількість опитаних не знала, які органи в Україні формуються шляхом виборів. Чимало студентів неюридичних ВНЗ вважали, що до виборних органів в Україні належать місцеві державні адміністрації та Кабінет Міністрів.

У цьому контексті у ході засідання Ради було наголошено, що ВНЗ, особливо регіональні, часто не мали можливості доступу до електронної бази законодавства. Разом із тим, у вузівських бібліотеках нерідко використовували підручники та спеціальну юридичну літературу, які були повністю або частково застарілими.

Зокрема, більшість підручників із правознавства видані до 2005 р. Виявлено підручники з основ конституційного ладу в Україні 1999 р. випуску, які базувалися на положеннях першої редакції Конституції. Крім того, у

бібліотеках ВНЗ використовувалися закони, що втратили чинність через ухвалення нових редакцій: Кримінальний кодекс, 1993 р. видання; Цивільний кодекс, 2000 р. видання; науково-практичний коментар до Конституції, 1999 р. видання тощо. Виявлено підручники "Законодавство про захист прав споживачів", які ґрунтувалися на старій редакції Закону "Про захист прав споживачів" [398].

ВМКМР з правової освіти населення ухвалила резолюцію, де передбачається підготувати та подати на затвердження до Кабінету Міністрів України план заходів з удосконалення організації правоосвітнього та правовиховного процесу в навчальних закладах України [418].

Розв'язанню цього важливого завдання сприяє розвиток правової освіти як у своїх спеціальних, так і в загальних формах. Ідеться і про підготовку фахівців-правознавців за найвищими світовими стандартами, і про набуття мінімуму юридичних знань усіма учасниками суспільного співіснування.

Проте, з іншого боку, набуває особливого значення проблема якості цієї підготовки. Тут немало важливих складових: і відбір кандидатів на навчання, й удосконалення форм і змісту освіти, й орієнтація на світовий рівень стандартів щодо юридичної освіти, і зв'язок із реальною юридичною практикою, і методичне та технічне забезпечення навчального процесу на сучасному рівні, і високий професіоналізм викладацького складу, й упровадження нових організаційних форм підготовки юридичних кадрів, і диференціація юридичної освіти відповідно до потреб часу, і багато іншого.

Для юридичної підготовки це набувало особливого значення, бо ішлося про професію, представники якої мали забезпечувати найголовніше – пріоритет права на всіх рівнях буття суспільства й у всіх сферах його життєдіяльності. А лише за таких умов можна було досягнути цивілізованого рівня життя людини [223, с. 44–50].

Проблему якості підготовки педагогів-юристів, на нашу думку, зможе частково розв'язати і новий курс "Громадянська освіта", який хоч і більшою мірою був політологічно-правознавчого спрямування. Необхідність його

викладання у педагогічних ВНЗ розглядалася з 2004 р. Оскільки такий курс частково дублював політологію та правознавство, то він мав і розширити знання студентів про основні засади організації громадянського суспільства.

Відповідно до Угоди між Кабінетом Міністрів України та Європейською Комісією Міністерством освіти і науки протягом 2005–2008 рр. реалізовувався проект "Громадянська освіта – Україна".

До проекту були залучені м. Київ, Херсонська, Волинська та Вінницька обл., відповідно по 25 шкіл у кожній, а також університети, що готують учителів, та інститути післядипломної педагогічної освіти. Стратегічними завданнями при цьому є формування нових міжпредметних підходів до викладання громадянської освіти, розробка методичних матеріалів для підготовки майбутніх учителів та підвищення кваліфікації вчителів у закладах післядипломної освіти, визначення нових актуальних підходів до організації позакласної діяльності [403].

Міжнародною командою компанії "Cambridge Education", що стала виконавцем зазначеного проекту в Україні, визначено: результатами проекту мають стати ресурсний посібник для вчителя і відповідні посібники для підготовки спеціалістів з громадянської освіти та викладачів інших предметів у педагогічних університетах і закладах післядипломної педагогічної освіти. Отже, зазначений проект передбачає комплексну реалізацію завдань громадянської освіти через удосконалення змісту освіти, систему підготовки вчителя, створення відповідних навчальних ресурсів.

Протягом 2006 р. за підтримки МОН проводилися заходи з реалізації завдань зазначеного проекту. Так, зокрема, у вересні минулого року у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова відбулася Міжнародна науково-практична конференція "Підготовка вчителів у галузі громадянської освіти: проблеми і виклики", де розглядався досвід громадянської освіти Англії та Європи, аналізувалася сучасна практика підготовки та перепідготовки вчителів у контексті громадянської освіти. У

жовтні на базі Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів за участю міжнародних фахівців Девіда Ройла (Велика Британія), Карлхайнца Дюрра (Німеччина), Ярослава Калоуса (Чехія), директора Інституту виховання академіка АПН України І. Д. Бега, інших науковців Академії педагогічних наук і представників ВНЗ відбулася Міжнародна науково-практична конференція "Зміст громадянської освіти і виховання: історія, реалії, перспективи". У грудні на базі Інституту післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка пройшла науково-практична конференція "Досягнення проекту і плани на майбутнє" [116, с. 4].

Наступний етап: у кінці січня 2007 р. з ініціативи оргкомітету проекту та за підтримки департаменту вищої освіти МОН з метою обговорення та розробки відповідного курсу "Громадянська освіта" було проведено перший науково-методичний семінар для викладачів ВНЗ «Підготовка до викладання курсу "Громадянська освіта"». Його основне завдання – розробка науково-методичного забезпечення до викладання проблем громадянської освіти. У семінарі, що відбувся в м. Немирові на Вінниччині, узяли участь майже 20 представників ВНЗ, серед яких декани, завідувачі та викладачі профільних кафедр педагогічних і класичних університетів, а також міжнародний керівник зазначеного проекту Девід Ройл, міжнародний експерт Ярослав Калоус, національний експерт проекту з підготовки вчителів Тетяна Ладиченко, голова Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін "Нова Доба" Поліна Вербицька, інші науковці, які вже мали досвід розробки цієї проблеми [116, с. 5]. На обговорення було винесено проект навчальної програми курсу "Громадянська освіта" для студентів ВНЗ. На "круглому столі" учасниками було обговорено основні напрями реформування педагогічної освіти, актуальні завдання щодо підготовки вчителя в контексті діючого Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти і Концепції профільного навчання.

Слід підкреслити: програма і майбутній навчальний курс, які обговорювалися, спрямовані на підготовку майбутнього вчителя до викладання курсу "Громадянська освіта", що своїм змістом і прикладним характером має сприяти розвитку громадянськості особистості. Специфікою курсу "Громадянська освіта" є його інтегративність – поєднання різних гуманітарних дисциплін: соціології, історії, соціальної педагогіки, психології, політології, історії політичних і правових учень, політичної антропології з метою використання їх гуманітарного потенціалу і формування у студентів відповідних знань, якостей і компетенцій [298, с. 7].

Робочою групою під керівництвом науковців Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Т. В. Ладиченко та Т. В. Бакки визначено такі завдання курсу: поглиблення, оновлення та систематизація знань про демократію, громадянське суспільство і його інститути; ознайомлення зі світовим, європейським і національним досвідом громадянської освіти; реалізація особистісно-орієнтованого, діяльнісного та компетентнісного підходів до навчання; підготовка майбутніх учителів до використання інноваційних освітніх технологій, інтерактивних методик у викладанні курсу; створення умов для набуття учителями досвіду громадянської дії, демократичної поведінки та конструктивної взаємодії [298, с. 8].

Програма розрахована на 36 навчальних години і складається з науково-теоретичного та методичного модулів: теоретична підготовка, що передбачає вивчення засад громадянської освіти; методична підготовка, яка спрямована на формування практичних умінь, навичок, організації і проведення занять з громадянської освіти.

Одним з головних інструментів забезпечення правової освіти громадян в Україні у досліджуваний період була система навчальних закладів. Держава надавала першочергового значення правовій просвіті дітей та учнівської молоді, формуванню в них стандартів правомірної поведінки і звичок,

виховання поваги до батьків, старших людей, норм законодавства і громадської моралі. У дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладах відбувався постійний процес перетворення правових знань дітей та учнівської молоді у стійкі морально-правові переконання, формувалися і закріплювалися стереотипи правомірної поведінки у криміногенних ситуаціях. Також держава сприяла створенню громадських організацій учнівської молоді, використанню інших можливостей для її активної участі у процесі правової освіти і виховання, захисту власних прав та інтересів [321].

Як відомо, мета освіти – усебічний розвиток людини, як особистості і найвищої цінності суспільства. У той же час освіта є основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального й економічного розвитку суспільства і держави, тому формування правової свідомості громадян за допомогою правової освіти і виховання було головним напрямом державної політики, а юридична освіта, як складова частина освіти громадян, – справа державного значення. Правове виховання здійснювалося через педагогічну і правову допомогу молоді в розвитку її правової культури, розумінні ролі права в суспільстві, формуванні навичок правомірної поведінки [345, с. 15–16; 349, с. 67–73].

Становлення демократичної правової державності потребувало значного підвищення правосвідомості громадян, їхньої правової культури, неухильного дотримання ними вимог законодавства, кваліфікованого його застосування. Головним у досягненні цієї мети стало знання права, як однієї із форм і засобів реалізації конституційних положень. Закони й інші нормативно-правові акти, що визначали права й обов'язки громадян, повинні бути доведеними до відома населення в порядку, встановленому законодавством.

Найважливішим напрямом у виконанні цього завдання стала правова освіта, мета якої – виховання громадян у дусі поваги до закону і прав людини, а також небайдуже ставлення до порушень законності та правопорядку.

Правові знання – це необхідний елемент загальної культури людини, а правознавство – обов'язкова дисципліна у ВНЗ [402]. XXI ст. вимагало якісно нового підходу до питань вибору змісту правової підготовки, методів і методики навчання не тільки кваліфікованих спеціалістів-юристів, але й фахівців інших галузей знань. Випускники ВНЗ, незалежно від того, яку кваліфікацію вони одержали після його закінчення, разом із засвоєнням спеціальних дисциплін і юридичних знань мали глибоко усвідомити та навчитися жити відповідно до властивих демократичному суспільству правових, моральних, соціальних і політичних цінностей. Якщо ж правові знання не переходять у ціннісні настанови, не стають внутрішніми переконаннями людини, то це може бути свідченням недосконалості правосвідомості суспільства загалом, і правової освіти зокрема [138, с. 20–21].

Правові знання – це система визначеного обсягу знань людини про право і правові явища, відомостей про конкретні правові норми, їхнє розуміння, усвідомлення сутності правових принципів, їх вимог, цілей, призначення. Ці знання здобуваються за допомогою правового навчання і виховання, соціального і правового досвіду [151, с. 29–30]. Проте, щоб передавати правові знання, викладач має володіти і знати правову ідеологію, що охоплює систематизоване виявлення правових поглядів, ідей, вимог різноманітних соціальних груп, і ґрунтується на відповідних соціальних та наукових знаннях. Формування правової ідеології відбувається як процес теоретичного усвідомлення реальних процесів і явищ навколишньої дійсності.

Коли суспільство не бачить підвищеної потреби у вихованні, з одного боку, законослухняних, а з іншого, інформованих про свої права й обов'язки та поважаючих ці права осіб, і не забезпечує це вже з дитячого садочку, то майбутнє стає небезпечним. З огляду на це на початку XXI ст. назріла необхідність у повнішому й об'єктивнішому інформуванні громадськості про права і їх захист.

У правовому вихованні й освіті можна умовно виділити два напрями: навчання основам правознавства студентів неюридичних ВНЗ; вивчення спеціальних юридичних дисциплін студентами-юристами. До другої категорії, що навчаються, належать і студенти, які після закінчення ВНЗ одержать кваліфікацію викладача права.

Обсяг і зміст курсу правознавства в неюридичних ВНЗ у досліджуваній період визначався високими вимогами і до кваліфікації випускників ВНЗ, і до їх особистих якостей. Головна мета курсу правознавства у вищій школі – підготувати студентів до життя, навчити їх приймати вірні рішення в реальних повсякденних ситуаціях, виховати з них свідомих, активних громадян правової держави. Для цього використовувалися ділові ігри, диспути і дискусії, вивчалися нормативно-правові документи. Крім того, дуже важливим було уміння розв'язувати різноманітні юридичні завдання й аналізувати знайомі студентам із повсякденного життя ситуації.

На початку ХХІ ст., коли в Україні закладалася правова основа глибоких соціально-економічних перетворень, проблема підготовки спеціалістів, що знають правові норми, уміють їх застосовувати, розуміють значення права в суспільстві, набувала особливого значення. Від цього залежало – буде або ні наша держава правовою.

Поширення юридичних знань у суспільстві безпосередньо покладено на спеціалістів-юристів і викладачів правових дисциплін. І від того, наскільки якісно ми будемо готувати цих спеціалістів, наскільки правильно визначимо педагогічні методи навчання і виховання та здійснимо підбір змісту навчального курсу, настільки глибоко виховаємо розуміння значення цінності права і сутності правової ідеології, настільки кваліфіковано випускники юридичних закладів будуть виконувати свої фахові функції усвідомлено розповсюджувати правові знання серед населення і в загальноосвітніх навчальних закладах, пропагувати роль права в побудові демократичного суспільства.

Навчальний процес у навчальних закладах базувався на принципах науковості, гуманізму, спадкоємства і безперервності, незалежності від

утручання будь-яких політичних партій, інших суспільних і релігійних організацій.

Навчальний процес у юридичних ВНЗ почав організовуватися з урахуванням можливостей сучасних інформаційних технологій навчання й орієнтуватися на формування досвідченої, гармонійно розвиненої особистості, спроможної до постійного відновлення наукових знань, фахової мобільності та швидкої адаптації до змін і розвитку соціально-культурної сфери, системах управління й організації праці в умовах ринкової економіки.

Фахові правові знання спеціаліста-юриста, викладача правових дисциплін ґрунтуються на всебічних і глибоких знаннях системи права загалом і його галузей зокрема, основних принципах і тенденціях розвитку, розумінні процесів його реалізації і методики викладання, а також упевненості в необхідності всебічного нарощення цих знань у процесі здійснення своєї фахової діяльності, успішного володіння навичками користування арсеналом юридичних засобів, методами і формами при розгляді будь-якої юридичної ситуації. Рівень професійно-правової культури випускників юридичних факультетів ВНЗ повинен мати тенденцію на своє постійне удосконалення.

Випускник юридичного факультету після закінчення ВНЗ повинен: мати відповідний рівень правової, політичної, економічної, етичної і психолого-педагогічної культури; чітко сформовані принципи основ світогляду, загальних уявлень про навколишній світ і своє місце в ньому, про шляхи реалізації в умовах реальної дійсності своїх життєвих і фахових програм; орієнтуватися у проблемах ринкової економіки, соціальних, національних, історичних і демографічних процесах розвитку суспільства; розбиратися в закономірностях виникнення, функціонування і розвитку держави та права, уміти визначати суть цих явищ, виходячи не лише з їх завдань та функцій, а й із їхнього соціального призначення; мати уявлення про призначення гілок державної влади, спираючись на її суверенні якості; переконання необхідності права в суспільстві; активно брати участь у громадському житті, формуванні правової свідомості і цивілізованих взаємовідносин усіх членів суспільства.

Ці завдання лежать в основі вивчення спеціальних юридичних дисциплін. Проте для того, щоб виконати їх, буде недостатнім вивчити зі студентами норми чинного законодавства або розглянути конкретні прецеденти судової практики – необхідний глибокий науковий аналіз досліджуваних правових явищ. Тільки комплексний системний підхід, що буде містити в собі і вивчення норми права, і її трактування, й особливості її застосування, і її наукове обґрунтування, може дати очікуваний нами результат – розвинути спроможність студента логічно мислити, міркувати, формувати свою думку, уміння самостійно приймати рішення у складній юридичній ситуації [132, с. 40–42; 204, с. 2].

Сьогодні недостатньо зробити кожного випускника носієм певної суми знань. Для того, щоб говорити про високий професіоналізм, необхідно навчити випускника ВНЗ застосовувати знання, уміння і навички. І ця спроможність використовувати випускником вивчений матеріал прищеплюється такими навчальними дисциплінами, як педагогіка, психологія, юридична педагогіка, юридична психологія, методика викладання права тощо. Причому ці дисципліни повинні бути, на нашу думку, обов'язковими для вивчення не лише для викладачів права, але і для спеціалістів-юристів, тому що саме ці дисципліни покликані сформувати в студента цілісну картину про особливості психічного і психологічного розвитку людини, засоби позитивного впливу на нього, закономірності й особливості розвитку людини на різних етапах його життя, взаємодію між людьми, вплив на неї колективу і суспільства, методи і засоби передачі знань, умінь і навичок тощо, а в кінцевому рахунку – уміння спілкуватися.

Отже, мета навчального закладу, здійснюючи підготовку спеціаліста-юриста, викладача правових дисциплін, – сформувати у випускника органічну систему основних якостей юриста, педагога, оскільки вони, з одного боку, характеризують індивідуальність особистості, а з іншого, розкривають потенціал професіоналізму, спрямованого на служіння справі законності і добробуту людей.

Досягнути це можна було шляхом розроблення науково обґрунтованого прогнозу державної потреби у юридичних кадрах різних освітньо-кваліфікаційних рівнів і механізму визначення на основі регіонального підходу обсягу відповідного державного замовлення; визначення оптимальної мережі ВНЗ, що здійснюють підготовку юристів, виходячи з потреб регіонів; розроблення нового змісту правових дисциплін, які викладаються у загальноосвітніх, професійно-технічних і ВНЗ, шляхом створення нового покоління підручників, навчально-методичних посібників, дидактичних й інформаційних засобів навчання; створення ефективної системи післядипломної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації юридичних кадрів і забезпечення їх професійної мобільності.

Таким чином, становлення суверенної незалежної України супроводжувалося суттєвими змінами в царині суспільних відносин, насамперед економічних, що передбачало новий тип взаємозв'язку освіти і суспільства загалом.

Формування національної системи освіти відбувалося в умовах істотних змін у духовному просторі суспільства, що вимагало від сіячів "доброго, мудрого, вічного" переосмислення й уточнення власної світоглядної позиції, а також внесення певних корективів у цілі, завдання та зміст освітянського процесу.

Освітньо-педагогічні зміни в національному масштабі відбувалися у контексті загальноцивілізаційних трансформацій, зумовлених як упровадженням нових освітніх технологій, заснованих на використанні можливостей сучасної комп'ютерної техніки, так і суттєвим розширенням можливостей і потреб в індивідуальному, особистісному розвитку людини.

Не можна підняти на належний рівень освіту, не віддавши належне її ключовій фігурі – учителю. Учитель – основний чинник у реформуванні освіти. Він має не лише володіти своїм предметом, а й уміти орієнтуватися у відповідній галузі знань, здійснювати інтеграцію в межах суміжних дисциплін, будувати навчальні плани, формувати в учнів навички самоосвіти

[232, с. 7–8]. Усе це під силу педагогу як творчій індивідуальності. Учитель такого рівня професіоналізму бачить високий особистісний сенс усього, що відбувалося в процесі професіональної діяльності. Спілкування з дітьми для нього – особистісна значуща цінність, йому властиві широта захоплення, співпереживання, професійна інтуїція, воля і цілеспрямованість у досягненні мети. Тож підготовка педагога повинна, насамперед, забезпечити зростання його творчої індивідуальності.

Система освіти України має у своєму підпорядкуванні велику кількість ВНЗ, які готують фахівців з різних спеціальностей, відрізняються технічною оснащеністю і складом педагогічних кадрів, науковим потенціалом [156, с. 5–10].

Сьогодні як ніколи від кожного випускника педагогічного університету вимагається сучасних знань й умінь за короткий час включитися у професійний процес. І як окремих фахівців, так і держава зацікавлена у підготовці й отриманні спеціалістів із рівнем освіти, не нижчим від світового.

Для успішного конкурування з іншими ВНЗ нашої держави та зарубіжних країн необхідно постійно підтримувати високий рівень підготовки фахівця відповідно як до його статусу у кваліфікації, так і до їх кількості. Також висуваються жорсткі об'єктивні вимоги підготовки з кожної спеціалізації.

Держава і суспільство у своїй офіційній ідеологічній доктрині орієнтуються на певну модель особистості, процес розвитку якої спрямований на освоєння соціального світу, його предметів і відношень, історично вироблених форм і способів поводження з природою, норм людських взаємин [231, с. 7–10]. Вони мають регулювати процеси підготовки фахівців, ураховуючи вузівський потенціал і тенденції розвитку кожного ВНЗ. Для цього потрібно оцінити можливості кожного з таких закладів і її співвіднести їх поміж собою, насамперед це стосується системи освіти і її закладів, таких як педагогічні університети, де з'явилося багато нових спеціальностей, та, зокрема, і тих, які були направлені на підготовку педагога-юриста. Ця спеціалізація належить до сфери людської правової

культури, яка є провідною ланкою в системі суспільної свідомості. Вона має інтенсивно впливати на всі соціальні процеси, визначаючи один із напрямів загальної динаміки розвитку держави – правовий захист дітей, сім'ї та молоді. На цей вектор і спрямована правова освітня підготовка педагога-юриста, що є важливим фактором його майбутньої професійної діяльності.

Нинішня освітня концепція ставить у центр навчальної діяльності особистість. При цьому береться до уваги не лише студент ВНЗ, а й будь-яка особа, якій суспільство гарантує доступ до вищої освіти. Такий підхід до професійної освіти вимагає перегляду усталених поглядів на зміст і якість навчальної діяльності, форми організації вищих освітніх закладів, на роль педагога, на шляхи підготовки студента.

6.2. Підготовка педагогів-юристів для загальноосвітніх навчальних закладів України 1991–2007 рр.

Підготовка педагогічних кадрів, які б могли здійснювати викладання правознавства у школі – важливий момент у шкільній правовій освіті. Історично склалося, що осередками правової освіти на Україні були юридичні факультети університетів, які готували, насамперед, юридичні кадри, а не вчителів правознавства.

У 70–80-х рр. ХХ ст. спостерігалось поступове збільшення кількості студентів і викладачів у юридичних вищих і середніх спеціальних навчальних закладах республіки, видавалися нові підручники й навчальні посібники. Проте в якості підготовки студентів для практичної роботи істотних зрушень не відбулося. В управлінні цими закладами процвітав формалізм, навчальний процес був надто політизований та ідеологізований [364, с. 277]. Крім того, у радянський період підготовка викладачів правознавства, які б викладали предмет у школі, цілеспрямовано не велася. Хоча кілька педагогічних ВНЗ готували спеціаліста за кваліфікацією "учитель історії та правознавства", усе ж окремого вчителя-правника не існувало у школі, на нашу думку, з кількох причин. По-перше, у радянський період правознавство у школі широко не вивчалось, а лише основи радянської держави та права. І лише з 1975 р. до початку 1990-х рр. у навчальних планах загальноосвітніх закладів був обов'язковий предмет "Основи Радянської держави та права", що систематизував знання про державу, Конституцію СРСР, ознайомлював із системою радянського законодавства [267, с. 25]. І вчитель-юрист, з огляду на те, скільки годин відводилося на викладання курсу правознавства у школі, не був забезпечений навантаженням. По-друге, тоталітарній державі не потрібні були юристи-педагоги, адже вони могли відкривати молоді очі на радянське беззаконня. Саме тому підготовці кваліфікованих педагогічних кадрів для викладання правознавства у школі не приділяли належної уваги.

Сама галузь знань також не була пріоритетом радянської школи і ВНЗ. Очевидно, що тоталітарній державі були не потрібні висококваліфіковані педагогічні, юридичні кадри, які на високому рівні могли викладати предмет і навчати дітей відстоювати свої законні права і свободи, а також на практиці застосовувати правові норми. З огляду на це підготовка педагогічних юридичних кадрів була слабкою, що серйозно впливало на якість викладання цього предмета у загальноосвітніх школах. Про це красномовно свідчать статистичні дослідження, які були проведені у 1989 р. Вони підтвердили, що із 210 педагогічних ВНЗ у СРСР лише 60 здійснювали підготовку таких педагогів. Щорічно випускалася тисяча викладачів основ радянської держави і права, а потрібно було 70 тис. [12, арк. 25]. Зрозуміло, що проблема педагогічних юридичних кадрів в УРСР також стояла гостро.

Ще однією проблемою шкільної правової освіти того часу були слабкі знання учнів із зазначеного предмета [12, арк. 18]. І не дивно, адже на його вивчення відводилася мала кількість годин: у загальноосвітніх школах – лише 34 год, а у професійно-освітніх училищах ще менше – 25 год [12, арк. 25]. Проблематичним було і забезпечення предмета навчальною літературою. У 1989 р. були видані підручники з основ радянського права двох авторів: за ред. Н. А. Сироедова та за ред. С. С. Алексеєва, які лише частково сприяли розв'язанню проблеми. З огляду на викладене зрозуміло, що про якісні знання, одержані у школі, не йшлося.

Виправити становище, яке склалося в УРСР у 1990 р., покликана була розроблена та затверджена Комплексна програма юридичного всеобучу в УРСР [408, арк. 3–4], що визначила різноманітні форми юридичного всеобучу для учнів і студентів. Зокрема, було запропоновано вивчення обов'язкових дисциплін і правових розділів в інтегрованих суспільствознавчих курсах у загальноосвітніх школах та ПТУ, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах, а також позакласні й позааудиторні форми правового виховання [16, арк. 5–35].

Комплексна програма юридичного всеобучу в УРСР спробувала розв'язати проблему кадрового забезпечення юридичного всеобучу. Запропоновано було здійснювати це шляхом перепідготовки та підвищення кваліфікації викладачів правових дисциплін неюридичних навчальних закладів у профільних юридичних ВНЗ. З метою підвищення правих знань в усіх педагогічних інститутах й університетах у циклі психолого-педагогічної підготовки рекомендовано було ввести і розпочати викладання навчального курсу методики викладання правових дисциплін [10; 11, арк. 187–200].

У понад 150 ВНЗ України на 1990 р. навчалось близько 900 тис. студентів [105, с. 455]. Загальна кількість студентів, що навчалися у вищих юридичних закладах республіки, на цей самий рік складала близько 13 тис. чол. [364, с. 267].

Щорічно університетами й інститутами у середньому випускалося 150 тис. фахівців народного господарства й інших соціально важливих сфер суспільно-корисної діяльності. Проведений у цьому ж році аналіз стану організації та проведення у неюридичних ВНЗ республіки правового навчання та виховання студентської молоді засвідчив, що у цій справі існувало чимало гострих проблем, які потребували вирішення: проблеми кадрового забезпечення, організації навчального процесу й матеріально-технічного характеру. Звичайно, що вони були пов'язані безпосередньо зі специфікою викладання курсу права, існуючим у ВНЗ правовим нігілізмом, який зумовив "прохолодне", необов'язкове ставлення до нього з боку адміністрації навчальних закладів.

Для вирішення цих та інших проблем було утворено науково-методичну комісію (НМК) Міносвіти України з правового виховання. Своєю діяльністю НМК розпочала з об'єднання зусиль не тільки всіх викладачів, які забезпечували викладання курсу права, а й із залучення представників усіх зацікавлених у справі правового виховання студентів державних органів і громадських формувань. До її складу входили, поряд з викладачами правових дисциплін, і представники МОН України, Мін'юсту, МВС,

Прокуратури республіки, товариства "Знання", Інституту держави і прав імені В. М. Корецького НАН України.

НМК Міністерства освіти України особливу увагу приділила питанням організації навчального процесу з курсу права. При цьому члени комісії виходили з того, що головною формою правового виховання студентської молоді був навчальний процес. Курс правознавства на той час викладався в усіх ВНЗ республіки. Відповідно до профілю підготовки спеціалістів його обсяг коливався від 8 до 140 навчальних год. Так, для економічних спеціальностей курс правознавства встановлений в обсязі 90 год, а для інженерно-економічних – 60 год [16, арк. 24].

Якість правової підготовки майбутніх спеціалістів народногосподарської та інших сфер визначалася кількістю годин, що відводилися на вивчення зазначеного курсу. У зв'язку із цим НМК Міністерства освіти України з правового виховання неодноразово ставила питання перед ректорами ВНЗ, Міністерством освіти республіки про необхідність збільшення обсягу навчального часу до 200 год на рік. Однак це питання до кінця розв'язане не було, а в окремих ВНЗ спостерігалася навіть тенденція до скорочення обсягу годин, відведених для вивчення курсу права [364, с. 270–276].

Щоб поліпшити правову освіту студентів, на неюридичних факультетах пропонувалося розпочинати викладання курсу правознавства не раніше, ніж на третьому курсі протягом двох семестрів і закінчувати прийняттям екзамену. Однак ради ректорів і ректори багатьох ВНЗ, незважаючи на відповідні пропозиції з боку НМК Міністерства освіти України і безпосередньо викладачів права, від розв'язання цих питань ухилялися.

Важливим питанням організації навчального процесу було створення навчальної програми з курсу правознавства у ВНЗ, яку і розробила НМК Міносвіти України з урахуванням як специфіки республіканського і союзного законодавства, так й окремих спеціальностей майбутніх фахівців. Приділялася значна увага створенню у ВНЗ республіки кабінетів права або

спеціалізованих аудиторій, забезпеченню їх необхідною кількістю нових підручників, навчальних посібників, нормативних актів, юридичних журналів, обчислювальною та іншою технікою. Ці проблеми вирішувалися там, де були створені кафедри права. На жаль, такі кафедри мали на 1990 р. лише деякі неюридичні ВНЗ. Це, зокрема, Київський та Одеський інститути народного господарства, Донецький і Львівський державні університети, Харківський інженерно-економічний інститут та інститут громадського харчування, Луганський машинобудівний інститут [364, с. 278].

Однією з важливих умов підвищення ефективності правового навчання та виховання студентської молоді було її кадрове забезпечення. Професійний рівень викладачів, що забезпечували викладання курсу правознавства у ВНЗ республіки, завдяки вжитим заходам НМК Міносвіти України й адміністрацією ВНЗ дещо поліпшився. На 1990 р. викладання курсу у ВНЗ республік забезпечували близько 300 викладачів, з них майже 80 % працювали у штатах цих навчальних закладів. Із загальної кількості викладачів 3 % були докторами і майже 30 % – кандидатами юридичних наук.

Слід зазначити, що стан підготовки педагогічних юридичних кадрів для вищої школи не відповідав вимогам часу і завданням, які були покладені на вищу школу. Особливо гостро стояло питання поліпшення системи підготовки викладачів цієї категорії. На той час курс правознавства у деяких ВНЗ республіки викладали фахівці, які не мали базової юридичної освіти.

Причини кадрової проблеми полягали, по-перше, у складності і недостатньому методологічному опрацюванні курсу правознавства; по-друге, у недооцінці його значення для підготовки спеціалістів з боку керівництва ВНЗ. Спроба розв'язати зазначену проблему робилася і через підготовку викладачів аспірантурами.

З метою підвищення рівня правового виховання студентської молоді в 1990 р. НМК Міносвіти України було розроблено і затверджено Положення про раду ВНЗ із правового виховання. Були створені і регіональні методичні комісії з правового виховання. До їх завдань належало: вивчення, узагальнення і

поширення передового досвіду навчально-методичної й іншої роботи з питань правового навчання і виховання студентської молоді; розробка рекомендацій та проведення в регіоні інших заходів з їх поліпшення.

До завдань комісій входили також апробація і підготовка пропозицій з видання підручників, навчальних посібників та іншої навчально-методичної літератури. Їм також було надано певні повноваження для розв'язання кадрових й інших питань. Слід зазначити, що регіональні комісії на той час стали центрами організації правового навчання та виховання студентської молоді у відповідних регіонах республіки [15, арк. 187–200].

Важливим кроком на шляху удосконалення організаційних форм правового навчання та виховання студентської молоді стало створення ще раніше, у 1989 р., Української асоціації викладачів права, що об'єднувала викладачів правових дисциплін не тільки ВНЗ і технікумів, а й шкіл та ПТУ. Головними завданнями цієї асоціації було сприяння створенню необхідних умов для активної професійної та громадської діяльності викладачів права, зростання їх професійної майстерності, підвищення наукового рівня, турбота про підвищення престижу професії викладача права, їх соціально-правовий захист, усунення відомчого розмежування.

Таким чином, перед проголошенням Україною незалежності спостерігаємо поживлення у напрямі правовиховної роботи серед студентської молоді, однак цього було недостатньо, адже шкільна правова освіта чекала на висококваліфіковані кадри, які б могли забезпечувати навчальний процес школи.

Після проголошення Україною незалежності ситуація кардинальним чином спочатку не змінилася. Юридичні факультети університетів продовжували готувати юридичні кадри, насамперед, для народного господарства, правоохоронної діяльності, державного апарату, а не для шкільної освіти. На неюридичних факультетах університетів вивчався лише курс правознавства, який сприяв правовій підготовці майбутнього фахівця, але в жодному разі не міг дати необхідну суму правових знань. І лише близько

десяти педагогічних ВНЗ готували спеціалістів для школи за фахом "учитель історії та правознавства". Саме тому тільки одиниці висококваліфікованих фахівці-юристів потрапляли до школи.

Так, на 1995 р. в Україні 60 навчальних закладів готували юристів, а за неофіційними даними – 100 [22, арк. 114]. У 1998 р. вже 160 ВНЗ готували таких фахівців [44, арк. 88]. Однак така велика кількість навчальних юридичних закладів готувала юридичні кадри, які не були затребувані українським суспільством, і не приходили викладати цей предмет до школи, тому і стан підготовки викладачів правознавства для шкіл від цього не ставав кращим. З іншого боку, на 1999–2000 рр. у країні педагогічні ВНЗ випускали 30 тис. учителів. Педагогів-юристів серед них було мало, що не задовольняло потреби загальноосвітньої школи [44, арк. 76].

Лише у Програмі правової освіти населення України у 1995 р. було заявлено про необхідність поліпшення стану підготовки викладачів правових дисциплін, зокрема й учителів правознавства загальноосвітніх навчальних закладів [81].

Оскільки правова освіта в Україні належить до галузі вищої освіти, то будівництво правової держави, реформи політичної і судово-правової системи постійно потребували розвитку юридичної освіти в Україні [162, с. 154–159].

Концептуально розвиток юридичної освіти розглянуто в розд. 5 нашого дослідження в контексті Конституції України, Закону України "Про вищу освіту", Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 р. інших законодавчих актів, що забезпечують утвердження верховенства права, надійного захисту прав людини та громадянина, упровадження цивілізованих форм суспільного життя [111, с. 2].

У кінці ХХ на початку ХХІ ст. юридична професія стала однією з найпрестижніших. Водночас кроки з реформування юридичної сфери у державі тривалий час обмежувалися галуззю законодавства та перебудовою юридичної практики. Ефективність реформування як у правовій сфері, так і в масштабах

усього суспільства безпосередньо залежить від рівня кваліфікації юридичного корпусу держави.

Система вищої юридичної освіти є складною і взаємодіє з політичними, економічними, культурними та соціальними системами. Отже, у цих умовах вища юридична освіта не може бути пасивною, а мусить істотно й динамічно впливати на навколишнє середовище, формуючи цивілізоване демократичне правове поле. У цьому полягає її позитивна роль і велика просвітницька місія.

Тенденції та проблеми в системі вищої юридичної освіти дозволили окреслити п'ять її напрямів, а саме: відповідність вищої юридичної освіти сучасним вимогам; зміст освіти; якість освіти, фінансування й управління; співпраця та соціальне партнерство.

З моменту проголошення незалежності держава суттєво вплинула на формування власної системи вищої юридичної освіти. Було сформовано мережу ВНЗ, які здійснюють підготовку юридичних кадрів за освітньо-кваліфікаційними рівнями молодшого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста і магістра.

На 2003 р. до складу мережі входять 189 ВНЗ I–IV рівнів акредитації. Серед них 134 належать до державної форми власності та 55 – до інших форм власності. У тому числі МОН України підпорядковано 60 ВНЗ, з них 35 – III–IV рівнів акредитації і 25 – I–II рівнів акредитації. Загальний ліцензований обсяг становив майже 27 тис. вільних місць, із них 82 % належать ВНЗ державної форми власності. Мережа за ліцензованим обсягом забезпечувала 4 вакантних місця на 10 тис. населення України, з них 3,5 припадало на ВНЗ державної форми власності. Частка 55 інших навчальних закладів у формуванні потенціалу мережі незначна і становить 0,5 вакантного місця на 10 тис. населення України [111].

Потенціал мережі підготовки юристів у розрізі регіонів був істотно диференційований. Нерівномірний розподіл ВНЗ і ліцензованого обсягу породжував певні соціальні проблеми, оскільки для молоді різних регіонів створювалися нерівні можливості для здобуття вищої юридичної освіти.

Водночас не всі ВНЗ, особливо непрофільні, які отримали ліцензію на право підготовки юристів, забезпечували їх якість на рівні державних вимог.

Крім того, значне збільшення обсягів підготовки юристів істотно не позначилося на забезпеченні різних сфер суспільного життя кваліфікованими юридичними кадрами. Не було визначено, скільки фахівців потрібно для різних сфер юридичної практики, не зроблено науково обґрунтованого прогнозу щодо обсягів підготовки юристів, не реформувалася мережа ВНЗ відповідно до регіональних потреб. Не відповідали сучасним потребам суспільства зміст юридичної освіти та якість організації навчального процесу.

Значні недоліки мали місце у забезпеченні системи юридичної освіти педагогічними і науково-педагогічними працівниками. Обсяги підготовки таких працівників не задовольняли потреб того часу. Не було налагоджено періодичне підвищення кваліфікації викладачів ВНЗ і фахівців правової служби підприємств, установ, організацій, органів державної влади.

Усе це зумовлювало необхідність розроблення принципово нових теоретичних, методологічних й організаційних засад удосконалення системи юридичної освіти.

Інтеграції галузі вищої юридичної освіти могло сприяти кардинальне оновлення змісту освіти. Однак зміст освіти ще більшою мірою відставав від глобальних тенденцій розвитку суспільства, від потреб формування вільної особи в умовах демократизації суспільства. Дедалі більше проявлялася така серйозна проблема як недостатня відповідність освітньої юридичної сфери характеру і змісту українських реформ. Спроби модернізувати змістовий бік на всіх рівнях за рахунок уведення в навчальні плани окремих навчальних дисциплін або збільшення обсягів тільки призвели до перевантаження студентів. Це позбавило їх можливості поглиблювати свої знання самостійно, здобувати навички самоосвіти протягом усього життя. Перевантаження студентів також регламентоване аудиторною роботою. У навчальних закладах ще не прижився культ знань, що суттєво, з огляду на високий рівень фахової юридичної освіти, допомагає випускникам знаходити свою нішу на ринку праці. Головне завдання

полягало у постійній адаптації змісту вищої юридичної освіти через освітні і професійні програми до потреб суспільства.

На цьому етапі потрібна була система трансформації змісту вищої юридичної освіти на основі науково-обґрунтованої програми, що передбачала б створення механізму безперервного оновлення змісту.

Варто зазначити, що підготовці педагогів-юристів для викладання шкільного курсу правознавства сприяла реформаторська робота у зв'язку з переходом до Болонського процесу [422].

Фахівці досліджували шляхи поліпшення підготовки фахівців-правників, зокрема і для шкільної правової освіти. Пропонувалося: "створити при МОН України Координаційну раду з питань удосконалення організації юридичної освіти в Україні як дорадчо-консультативну інституцію, що могла б виконувати функцію сприяння обміну досвідом у цій сфері та напрацюванню відповідних експертних рекомендацій для їх подальшого практичного втілення на експериментальній основі у сфері освіти і в законопроектній та іншій нормотворчій роботі; розгорнути систему науково-дослідних робіт, проведення семінарів, диспутів, конференцій і видання публікацій з проблематики реформування правничої освіти в Україні; підтримати ініціативи, спрямовані на посилення ролі незалежних професійних правничих товариств у процесі підготовки фахівців" [336, с. 22–24].

Пропонувалася і фахова спеціалізація юриста за окремими напрямками професійної діяльності (компетенції) або – за окремими галузями права. Крім того, система правничої освіти в Україні вкладалася у таку схему: перший рівень – 1-річний загальношкільний (або поглиблений для профільних класів середньої загальноосвітньої школи) курс "Основи правознавства"; другий рівень – 3–4-річний курс навчання в юридичних коледжах, що здійснюють підготовку бакалаврів права; третій рівень – 2–3-річний університетський курс магістерських програм з права за вищезазначеними напрямками підготовки магістрів; четвертий рівень – безперервна, протягом усього терміну професійної діяльності, перепідготовка та/або підвищення кваліфікації

практикуючих юристів і вчених (викладачів) з можливістю навчання в аспірантурі для підготовки та захисту дисертацій [336, с. 25].

На нашу думку, навряд чи можна погодитися в повному обсязі саме з першим рівнем цієї схеми, адже ми у своєму дослідженні доводимо необхідність правової освіти з 1 по 11 класи.

Вищій юридичній освіті держава на початку ХХІ ст. приділяла певну увагу, однак проблема підготовки педагогічних юридичних кадрів продовжувала бути нагальною.

В Україні на початку ХХІ ст. функціонує понад 150 навчальних закладів, які готують юристів. З них понад 120 державних (загальний ліцензійний обсяг прийому в державних закладах становив понад 20 тис. осіб) та понад 30 недержавних навчальних закладів (близько 6 тис. осіб). У Києві та регіоні також велася підготовка фахівців у напрямі підготовки "Право" (наприклад, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київський національний економічний університет тощо), але жодний із класичних ВНЗ не здійснював підготовку викладачів права. А у Великій Британії, наприклад, на 2007 р. існувало близько 100 університетів, у Франції – близько 80, в Італії – близько 60, у Польщі – 11, а в Україні – 904 (!), із них у 288 (!) навчали майбутніх юристів [125, с. 2–3].

Отже, бачимо, що рівень підготовки кадрів не відповідав реальним потребам держави і суспільства та стандартам якості юридичної освіти. На превеликий жаль, у державі досі остаточно не визначено на нормативному рівні перелік тих професій і видів діяльності, якими повинні займатися люди, що мають вищу юридичну освіту. Фактично, не було достатньо обґрунтованого державного замовлення на підготовку юристів. У державі, крім того, створено таку розгалужену мережу юридичної освіти, яка не відповідала не тільки реальним потребам держави і суспільства, а й здоровому глузду. Адже в Україні функціонує 288 ВНЗ (разом з відокремленими підрозділами), які видають випускникам диплом юриста.

Для порівняння: до 1991 р. в Україні було лише п'ять ВНЗ, які готували юристів і для УРСР, і для інших держав. Безумовно, потреби в юристах з розвитком демократичних, ринкових інститутів зростають. Проте знову постає питання про якість підготовки, про ту розумну межу між кількістю і якістю, яку не можна переходити. І тому перед МОН України, Міністерством юстиції України, урядом загалом ставилося питання про наведення елементарного ладу в системі юридичної освіти.

Серйозною проблемою стало забезпечення якості підготовки фахівців. Це безпосередньо пов'язане з корегуванням моделі професійної підготовки, яка на початку ХХІ ст. практично мала "доганяючий" характер. Формування змісту юридичної освіти здійснювалося "від практики", що могло б бути допустимим для стабільного правового суспільства, зі сталими професійними традиціями і стабільним соціальним порядком. Для суспільства і держави, які перебувають у стані реформування, такий підхід, вочевидь, не виправдовував себе. Слідування спрощеній моделі попиту на юридичну професію, з великою часткою вірогідності, призведе до перепрагматизації. У зв'язку із цим вважали, що базова підготовка юриста всіх кваліфікаційних рівнів має спиратися на підготовку юриста широкого профілю, що дасть можливість забезпечити академічну та професійну мобільність фахівця. Отже, така модель, зорієнтована на певний рівень юридичної освіти, мала призвести, з одного боку, до формування широкого світогляду фахівця-юриста, а з іншого, мала включати в себе вимоги до обсягу знань і навичок у певних видах юридичної діяльності.

Актуальною проблемою у цей період залишалось поглиблення міжнародних аспектів юридичної освіти, розробка навчальних програм, інших матеріалів, які спрямовані на інтеграцію вищої юридичної освіти в європейський і світовий освітній простори. Важливим напрямом співпраці була участь у загальних європейських проектах з провідними ВНЗ Європи, що мало допомогти подолати неконкурентоспроможність українських ВНЗ на європейському і світовому ринках освітніх послуг. Тобто, слід було провести низку практичних заходів на шляху інтернаціоналізації вищої юридичної

освіти. Актуальність цієї проблеми зумовлена, насамперед, інтеграцією економік різних країн, міжнародного економічного ринку, глобальними проблемами людської цивілізації, зобов'язаннями України щодо гармонізації національного законодавства з міжнародним, приєднанням України до Лісабонської конвенції "Про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні".

Разом із цим, багато педагогічних ВНЗ країни на початку XXI ст. налагодили систему підготовки педагогічних кадрів для шкільної правової освіти.

На вирішення проблеми щодо підготовки викладачів-правознавців були спрямовані зусилля низки ВНЗ. На 2001 р. їх мережу складали близько 20 ВНЗ: Кримський державний гуманітарний інститут (м. Ялта), Вінницький державний педагогічний університет, Дніпропетровський державний університет, Нікопольський юридичний факультет Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди, Запорізький державний університет, Богуславський (Київська обл.) педагогічний коледж, Кіровоградський державний педагогічний університет, Миколаївський державний педагогічний університет, Південноукраїнський державний педагогічний університет, Ізмаїльський педагогічний інститут, Полтавський державний педагогічний інститут ім.В. Г. Короленка, Рівненський державний гуманітарний університет, Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка, Харківський педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, Херсонський державний педагогічний університет, Кам'янець-Подільський педагогічний університет, Черкаський державний університет, Ніжинський педагогічний університет ім. М. В. Гоголя, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Севастопольська філія Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. У цих навчальних закладах на той час навчалось 6 тис. 286 студентів, майбутніх викладачів правознавства [321, с. 664–665].

Проте чи достатня кількість цих студентів, коли в той самий час в Україні функціонувало 22 194 загальноосвітніх навчальних закладів [105, с. 455]. Зрозуміло, що недостатньо, адже якби навіть теоретично усі ці студенти прийшли до середніх шкіл, то, щоб забезпечити й подолати кадрову проблему в шкільних педагогах-юристах, потрібно було б попрацювати такими темпами щонайменше 3,5 роки. Однак понад половини випускників не йшли викладати правознавство до школи і навряд чи будуть у повному складі працювати в загальноосвітніх навчальних закладах. З огляду на це наповнення загальноосвітніх навчальних закладів висококваліфікованими педагогами-юристами було проблематичним й у 2004–2005 рр.

Крім того, не велася підготовка таких кадрів у Волинській (раніше вони готувалися у Луцькому педінституті), Донецькій, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Луганській, Львівській, Тернопільській та Чернівецькій обл. У 2006–2007 рр. ситуація дещо змінилася, ці університети відновили підготовку фахівців за спеціальністю "учитель історії та правознавства".

Проведене у 2001–2002 навчальному році дослідження підтвердило проблему підготовки педагогів-юристів для загальноосвітніх навчальних закладів. Викладання правознавства забезпечували 19 994 викладачі, з них: 19 114 мали кваліфікацію вчителя історії та правознавства, 301 – юриста, 579 – іншу (психологи, філологи, викладачі математики, географії, початкових класів, бібліотекарі). У 2003 р. за матеріалами Міністерства юстиції ця кількість практично була незмінною, тобто 3 % викладачів правознавства в навчальних загальноосвітніх закладах України не були фахівцями права. 605 з 18 277 шкільних викладачів правових дисциплін в Україні за фахом були вчителями фізкультури, математики, географії, початкових класів, а також бібліотекарі, філологи та психологи. В інших навчальних закладах правознавство викладали переважно вчителі, які пройшли перепідготовку в Київському обласному інституті післядипломної освіти, але за фахом є викладачами історії, біології, хімії. У деяких областях, зокрема Сумській, Чернігівській та Черкаській, були непоодинокі випадки, коли години,

відведені на вивчення правознавства, використовувалися не за призначенням [413].

Очевидно, що стан підготовки фахівців для загальноосвітніх навчальних закладів необхідно було змінювати.

У центрі підготовки висококваліфікованих педагогічних кадрів для шкільної правової освіти в 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст., починаючи з жовтня 1992 р., стояв соціально-гуманітарний факультет Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Його заснування було пов'язане з реорганізацією освітньої сфери, коли завдяки кардинальним змінам у суспільно-політичному житті на карті світу з'явилася незалежна Україна.

Головне завдання факультету відображено у наказі ректора, а це підготовка "для різних типів шкіл, вищих і середніх навчальних закладів України спеціалістів соціально-гуманітарного напрямку соціологія, політологія, соціальна та інженерна психологія, правознавство, менеджмент тощо, а також з метою удосконалення соціальної і гуманітарної підготовки випускників інституту". Соціально-гуманітарний факультет став першою такою структурою у ВНЗ України [278, с. 160–180].

Найпоказовішим у цьому відношенні було становлення спеціальності "правознавство". Саме висококваліфікованих викладачів правознавства з 1993 р. почав готувати цей факультет (спочатку 25 студентів) [133, с. 103–104].

У 1997–1998 навчальному році на факультеті було набрано студентів на заочну форму навчання за спеціальністю "правознавство" (117 осіб). У 2003–2004 навчальному році на спеціальності "правознавство" навчалося вже 402 студенти, серед яких 240 стаціонару і 162 заочного відділення [137, с. 11–12].

За 10 років свого становлення, тобто на 2003 р. соціально-гуманітарний факультет випустив 330 висококваліфікованих фахівців – "юрист, викладач правознавства," здатних на належному рівні забезпечувати викладання правознавства у школі та ВНЗ. Ці фахівці працюють викладачами правознавчих

дисциплін у ВНЗ I–IV рівнів акредитації, учителями у школах, ліцеях, гімназіях правового профілю, державних органах.

Підготовка викладача правознавства на соціально-гуманітарному факультеті, який отримував також базову юридичну освіту, здійснювалася шляхом поєднання спеціалізованих знань з багатьох галузей права, а також суміжних праву напрямів (філософсько-правового тощо), крім того, психолого-педагогічних дисциплін. Таким чином, отримання юридичних і психолого-педагогічних знань забезпечувало випускника можливістю поєднувати їх, здійснювати кваліфіковану діяльність у цих двох напрямках. Саме в кінці XX – на початку XXI ст. сфера застосування подібних знань була майже необмежена.

Мета, яку ставив перед собою факультет, не лише підготувати висококваліфікованого правознавця, а й домогтися того, щоб випускники поверталися у сферу освіти, обирали професію викладача, могли працювати юристами-консультантами, організаторами різноманітної діяльності у системі освіти і шкільної у тому числі.

За час існування соціально-гуманітарного факультету та його правонаступника Інституту політології та права цей підрозділ НПУ імені М. П. Драгоманова став одним із провідних в університеті, у якому сформувалася комплексна концепція та власна школа підготовки фахівців-правознавців, викладачів правознавства для загальноосвітніх і ВНЗ України.

Інститут докладав чимало зусиль, щоб іти в ногу із загальнодержавною стратегією модернізації національної системи освіти, яка відбувалася з урахуванням інтеграційних процесів у європейський і світовий освітні простори, упровадження інноваційних педагогічних технологій, конкретної системи організації навчального процесу тощо. У руслі зазначених процесів в Інституті у 2006 р. Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова було розроблено і затверджено Концепцію розвитку Інституту політології та права у 2005–2015 рр. [133, с. 99]. Це свідчить про довготермінові фундаментальні плани Інституту у напрямі підготовки юридичних-педагогічних кадрів для вищої та середньої школи.

В Інституті утверджується думка, що кожен дипломований фахівець має бути конкурентоспроможним не лише на українському трудовому ринку, але також і на глобальних ринках. Причому попит на випускників Інституту політології та права є не лише у загальноосвітніх і вищих навчальних закладах, а й в органах державної влади та управління, на підприємствах, в установах й організаціях усіх форм власності.

Інститут політології та права у складі НПУ ім. М. П. Драгоманова був активним учасником уходження України до Болонського процесу, ставши на шлях перебудови підготовки фахівців права, брав участь у всіх науково-методичних та організаційних заходах МОН України, у тому числі у педагогічному експерименті, який передбачав: прийняття системи, заснованої на двох циклах навчання: бакалавр, магістр; запровадження кредитно-модульної системи як засобу підвищення мобільності студентів; сприяння мобільності студентам, викладачам, дослідникам; співпрацю в забезпеченні якості освіти, порівняльних критеріїв і методології; розвиток співпраці між навчальними закладами та розробку схем мобільності й інтегрованих програм навчання; створення системи навчання протягом життя; підвищення ролі ВНЗ і студентів у контексті Болонського процесу; встановлення тісного зв'язку між простором вищої освіти та простором наукових досліджень тощо [133, с. 100].

Професійна підготовка викладача правознавства ґрунтувалася на єдиній педагогічній концепції. Вона враховувала, з одного боку, найактуальніші проблеми вищої освіти, з іншого – найперспективніші вітчизняні та світові тенденції її розвитку. Ураховуючи міжнародні стандарти вищої освіти, Інститут постійно удосконалював навчальний процес. Основними напрямками цього процесу, насамперед, були: поєднання навчальної, методичної, наукової та виховної роботи безпосередньо в навчальному процесі; переведення наукових досліджень студентів загальнотеоретичної тематики на аналіз проблем викладання правознавства у школах та ВНЗ, розробку методичних рекомендацій; інтенсифікацію навчального процесу за рахунок посилення

самостійної роботи студентів та її відповідного методичного забезпечення тощо.

Навчально-виховний процес забезпечували кафедри: теорії та історії держави і права, цивільного та кримінального права, правознавства, політичних наук, соціально-політичних наук, економічної теорії, теорії та методики викладання соціально-гуманітарних дисциплін.

Навчальний процес в Інституті здійснювали також допоміжні підрозділи: бібліотека та читальний зал суспільно-політичної літератури, центр правової допомоги, центр правової освіти, криміналістична лабораторія, центр політичного аналізу і прогнозування, центр соціологічних досліджень, кабінет інноваційних технологій соціально-гуманітарної освіти.

З метою подальшого поліпшення підготовки висококваліфікованих фахівців у галузі правознавства Інститут політології та права успішно співпрацював з Інститутом держави і права імені В. М. Корецького, зокрема, проведено вісім міжнародних наукових конференцій, у тому числі традиційних "Юридичних читань". Ведеться активна співпраця з науковими установами Національної академії наук України, галузевими академіями та ВНЗ (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київський національний університет внутрішніх справ, Академія адвокатури України, Київський університет права, Академія праці і соціальних відносин, Федерації профспілок України тощо). Значна робота проводилася Інститутом політології та права спільно з Інститутом політології й етнополітики імені І. Ф. Кураса, іншими академічними установами.

У 2004–2007 рр. Інститут політології та права у складі НПУ ім. М. П. Драгоманова вже готував магістрів із правознавства за кваліфікацією "Магістр права. Викладач права". Такий фахівець міг обіймати первинні посади у ВНЗ юридичного спрямування I–IV рівнів акредитації, загальноосвітніх навчально-виховних закладах і значною мірою допомагав вирішувати проблеми підготовки педагогічних-юридичних кадрів для загальноосвітніх навчальних закладів України.

Підготовка фахівців із права, які б могли здійснювати викладання правознавства у загальноосвітніх навчальних закладах, була організована з використанням матеріально-технічної бази Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, до якої входило 200 аудиторій, 9 комп'ютерних класів, що підключені до мережі Інтернет, 75 методичних кабінетів, 11 читальних залів тощо [133, с. 101]. Студенти забезпечувалися можливістю користування комп'ютерами не лише під час навчальних занять, але й в індивідуальному порядку у позанавчальний час для підготовки контрольних, курсових, дипломних проектів й інших видів роботи.

На виконання наказу МОН України від 03.08.06 № 592 "Про затвердження типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України", наказом ректора від 21 вересня 2006 р. створено Центр правової допомоги, метою якого стало, крім усього іншого, підвищення рівня практичних знань, умінь і навичок студентів, що навчаються за спеціальністю "правознавство", розширення співпраці НПУ ім. М. П. Драгоманова із судовими, правоохоронними органами, органами юстиції, державної влади і місцевого самоврядування, упровадження в навчальний процес елементів практичної підготовки студентів-правників [133, с. 102–103].

Підвищенню рівня фахової теоретичної і практичної підготовки, реалізації положень Болонського процесу сприяло і сприяє встановлення і розвиток міжнародних зв'язків з навчальними закладами зарубіжних країн, зокрема, Російської Федерації (юридичний факультет Московського міського педагогічного університету), Республіки Польща (Академія педагогічна імені Едукації Народової, Вища школа інформації та суспільно-юридичних наук м. Бидгощ), Чеської Республіки (Вища соціально-політична школа м. Праги), Швеції (університет м. Умеа, Фолькуніверситет), Франція (Сорбона), Лівії (університет Тріполі), Туреччини (платформа "Діалог Євразії"), Грузії (Тбіліський університет), Республіки Білорусь (Брестський державний університет ім. О. С. Пушкіна) тощо [133, с. 104].

У досліджувані нами роки викладацький колектив кафедр Інституту проводив значну роботу щодо відповідності процесу підготовки викладача правознавства вимогам часу. Для цього науково-педагогічні працівники правових кафедр упроваджували новітні форми навчання студентів на основі сучасних методів навчання (наукові конференції, ділові ігри, юридичні клініки, "круглі столи", зустрічі з науковцями та вченими-практиками) [134, с. 145–155].

В Інституті також була створена і працює громадсько-правова організація "Феміда", метою якої є надання юридичної допомоги особам, що потребують необхідної консультації у суперечливих питаннях, пов'язаних із захистом своїх прав і законних інтересів тощо [133, с. 105].

На підготовку викладачів-правознавців було також спрямовано студентську науково-дослідну роботу. У наукових гуртках, проблемних наукових групах, які очолювали провідні викладачі кафедри в період написання курсових і дипломних робіт, студенти поповнювали свої правові знання та набували новітніх науково-методичних і психолого-педагогічних навичок, удосконалювали свої знання з електронних правових баз та комп'ютерних технологій і практику їх використання у навчальному процесі.

Викладачами інституту були розроблені комплексні програми проходження педагогічної практики у навчальних закладах I–IV рівнів акредитації, під час якої студенти 4 і 5 курсів набувають навичок методики викладання правознавчих дисциплін. Відповідно до навчального плану студенти 4 курсу проходять педагогічну практику у школах, гімназіях, ліцеях, а студенти 5 курсу – на неюридичних факультетах ВНЗ, студенти третього курсу – навчально-правову (юридичну) практику проходять в органах прокуратури, суду, райдержадміністраціях, де мають можливість отримати первинні навички практичної правової діяльності.

Для забезпечення юридично-психолого-педагогічної підготовки студентів і наближення їх до шкільної практики викладання у навчальному плані підготовки серед першочергових дисциплін було передбачено вивчення таких інноваційних курсів як: "Вузівський курс правознавства та методика його

викладання", "Шкільний курс правознавства та методика його викладання", «Вузівський курс "Основи конституційного права України" і методика його викладання», "Юридична термінологія", "Юридична педагогіка", "Юридична психологія" та інші, які забезпечені програмами та планами семінарських занять. Освітньо-професійна програма підготовки викладача правознавства забезпечувала, крім власне юридичної і психолого-педагогічної, поглибленої гуманітарної та науково-практичної підготовки [133].

В Інституті історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова протягом досліджуваного періоду також здійснювалася підготовка педагогів-юристів за спеціальністю "учитель історії та правознавства".

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що саме НПУ імені М. П. Драгоманова на сучасному етапі здатний на високому рівні забезпечувати підготовку педагогів для викладання правознавства у школі.

На Хмельниччині у досліджуваний період функціонувало вісім навчальних юридичних закладів, юридичних факультетів і кафедр права.

Одним із важливих завдань цих навчальних закладів була підготовка юристів, і частково підготовка вчителів до викладання курсу "Основи правознавства" у школі, які необхідні для того, щоб цей курс викладався не лише у 9, а й у випускному класах (11–12). Для цього потрібні були нові методичні підходи до викладання правознавчих дисциплін, особливо для вчителів сільських шкіл області, які читають цей предмет. Зазначену проблему на Поділлі в певній мірі вирішував Кам'янець-Подільський державний університет, однак забезпечити область у таких фахівцях йому було не під силу [194, с. 427–428].

У 2005 р. у східному регіоні країни діяли сім ВНЗ, де можна було здобути юридичну освіту, найвідомішими з них є Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого та Харківський національний університет внутрішніх справ. Безпосередня підготовка фахівців для освітньої галузі здійснювалася на правовому факультеті Харківського національного

педагогічного університету імені Г. С Сковороди та юридичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [351, с. 3].

Процес залучення фахівців-юристів до роботи у загальноосвітніх навчальних закладах передбачав, щоб вони мали вищу педагогічну освіту. Фактично, в усіх районах м. Харкова, містах обласного підпорядкування, Дергачівському та Харківському р-нах, окремих професійно-технічних навчальних закладах правознавчі курси у школах поряд з учителями історії та правознавства викладали юристи. Так, наприклад, у Дергачівському юридичному ліцеї № 2, приватному ліцеї "Професіонал", спеціалізованій економіко-правовій школі ХГУ НУА", Харківській гімназії № 178, обласному ліцеї-інтернаті "Правознавець" тощо правові дисципліни викладали юристи, що загалом позитивно впливало на успішність виступу учнів цих навчальних закладів на олімпіадах різних рівнів і конкурсах з правознавства [350, с. 6].

Разом із тим, в умовах допрофільної та профільної підготовки учнівської молоді проблема залучення юристів залишалася вкрай актуальною та потребувала подальшого вирішення, особливо в сільській місцевості. Адже ВНЗ, згадані вище, у переважній більшості готували не вчителів правознавства, а юристів або фахівців із правоохоронної діяльності.

Однак це не заважало залученню до правовиховного процесу у загальноосвітніх навчальних закладах та ПТУ представників правоохоронних органів, місцевих судів та органів юстиції. Така робота здійснювалася у межах спільних заходів Головного управління освіти і науки, управління Міністерства внутрішніх справ України в Харківській обл. та Харківського обласного управління юстиції на 2003–2005 рр. Практика засвідчила: лише за умови тісної співпраці вчителів і юристів можна створити ефективну систему правової освіти та виховання учнів.

Потреба підготовки викладачів правознавства для ВНЗ, а також учителів правознавства для загальноосвітніх середніх навчальних закладів на початку XXI ст. стояла дуже гостро і не була вирішена. Для підтвердження цього можна навести окремі приклади, які були характерні для всієї України. Так, у

Львівській обл. у 2005 р. забезпечували навчально-виховний процес з предмета "Основи правознавства" майже 1100 учителів, але лише 28 з них мали спеціальну юридичну освіту. Решта відвідували різні освітні семінари, а також курси підвищення кваліфікації вчителів історії та правознавства у Львівському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти [115, с. 4]. У столиці України м. Києві із 1045 учителів правознавства – 390 були викладачами історії та права, решта просто викладачами історії. У регіонах тенденція зі спеціалізацією та кваліфікацією вчителів правознавства ще гірша [149, с. 142].

Становлення України як демократичної, правової держави, формування засад громадянського суспільства зумовлювали необхідність підвищення рівня правової культури населення, і забезпечити це могли лише підготовлені професіонали – педагоги-юристи [108, с. 154–159].

Потребувало розв'язання на державному рівні питання подальшого розвитку правосвідомості населення, подолання правового нігілізму, задоволення потреб громадян в отриманні знань про право. Реалізація державотворчих і соціально-економічних реформ на етапі розвитку України в ХХІ ст. чітко продемонструвала, що для її швидкого й ефективного здійснення в конкретних організаціях та установах різного профілю бракувало кваліфікованих працівників, здатних до самостійної творчої роботи в галузі педагогічно-правової діяльності [209, с. 6].

Проведене нами дослідження дає підстави стверджувати, що проблема підготовки педагогів-юристів вимагає комплексного вирішення. Для цього, насамперед, необхідно буде забезпечити за держзамовленням підготовку необхідної кількості викладачів правознавства в педагогічних навчальних закладах III–IV рівня акредитації. Не слід допускати до викладання курсу "Основи правознавства" педагогів, які не мають необхідної юридичної освіти. Також буде сприяти вирішенню проблеми підготовки педагогів-юристів і розроблення національного стандарту з курсу "Основи правознавства", у якому необхідно буде визначити рівень знань й умінь учнів, програму залучення до викладання предмета "Основи правознавства" в загальноосвітніх навчальних

зкладах юристів-практиків, працівників органів юстиції, суду, прокуратури, учених-юристів.

Разом із цим, на нашу думку, підготовка майбутнього вчителя до викладання правознавства у загальноосвітніх навчальних закладах України має багато складових. Проведене дослідження дає можливість запропонувати й модель підготовки майбутнього вчителя правознавства. Спочатку зазначимо, що предмет правознавство, який буде викладати вчитель, виконує важливу виховну функцію і впливає на розвиток правової культури дитини. Для того, щоб зміст кожного уроку завжди запам'ятовувався, учителю необхідно постійно працювати над якістю викладання. Зазначимо, що якість викладання має не лише важливе значення у формуванні зацікавленості до предмета, а й у становленні авторитету, поваги, довіри до вчителя [320, с. 4].

Сучасний учитель має постійно вдосконалювати свою професійну майстерність, тому він мусить бути обізнаним з новинками у педагогічній науці, психології, методиці викладання. Саме тому багатий внутрішній світогляд, глибокі і різноманітні спеціальні та педагогічні знання є важливою умовою його професійної культури спілкування.

Нарешті, хочеться зазначити, що професіоналізм учителя залежить від уміння ефективно використовувати соціально-психологічні механізми професійного спілкування.

Діяльність з підготовки юридичних і педагогічних-юридичних кадрів найбільшими юридичними ВНЗ країни до і після 1991 р., тобто за останні 15 років (Львівський національний університет імені Івана Франка, Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Одеська національна юридична академія, Харківський національний університету імені В. Н. Каразіна) мала важливий характер і була направлена на вирішення кадрової проблеми у забезпеченні такими фахівцями.

Насамперед, юридичними навчальними закладами, які функціонували до 1991 р., після проголошення незалежності збережено високий рівень підготовки

фахівців та належний рівень наукового потенціалу, науково-методичного і матеріально-технічного забезпечення навчального процесу. Випускники цих закладів успішно працевлаштовуються, на них є попит, що свідчить про високий рівень їх підготовки [106, с. 13–14].

Крім того, у цих навчальних закладах створено нові можливості для студентів, їх наукової роботи. Зростає кількість наукових заходів, програм обміну. Студенти нині мають більше можливостей навчатися за кордоном, зокрема за магістерськими програмами. Разом із цим поліпшено матеріально-технічну базу навчальних закладів. На сьогодні провідні навчальні заклади мають добре укомплектовані бібліотеки, комп'ютерні класи, різні практичні лабораторії, центри практичної підготовки.

Зазначимо також, що в досліджуваній нами період ішов процес становлення системи вищої юридичної освіти, створення і відновлення юридичних факультетів, передусім у класичних університетах, з'являлися навчальні заклади не лише державної форми власності. Слід звернути увагу і на стандартизацію вищої юридичної освіти на початку 90-х рр. ХХ ст., що триває і нині.

За цей період сталося фактично становлення юридичних навчальних закладів національного рівня в нових умовах. Навчальні юридичні заклади головних центрів країни (Київ, Харків, Львів, Одеса, Донецьк) виявилися здатними зберегти і примножити здобутки юридичної освіти та науки.

Сьогодні їхній розвиток зумовлений і прагненням гармонізації власної системи юридичної освіти з європейською. Підписавши Хартію вільних університетів, ці навчальні заклади взяли на себе відповідні зобов'язання та поступово реалізують це прагнення. Зокрема, ведеться й робота в напрямі вироблення стандартів нашої юридичної освіти в контексті Болонського процесу.

З огляду на це було схвалено державну програму розвитку юридичної освіти в Україні (2000–2005), як свідчення того, що юридична освіта залишається питанням державної ваги. Важливим здобутком цього часу стало

реформування вищої освіти взагалі та правової, зокрема. Подальший розвиток державності, утвердження парламентаризму, що відповідав власній історії і дійсності, удосконалення права, законодавства і практики їх застосування тісно пов'язуються з модифікацією вищої правничої освіти та притаманним їй процесами інтеграції і диференціації системи правових знань.

У першому десятиріччі XXI ст. в основному відпрацьоване чинне законодавство про освіту, зокрема правничу, її організаційне, науково-технічне, економічне, методологічне, навчально-методичне та власне державно-правове підґрунтя щодо здійснення юридичної освіти на різних рівнях, починаючи від дошкільного виховання й освіти та завершуючи різними формами післядипломної освіти.

Разом із цим ішов поступальний, навіть прискорений, процес розвитку юридичної освіти, оновлення її окремих напрямів. Вища правова освіта та особливо ті правові центри, що виникли історично, а це Київ, Львів, Одеса, Харків, Донецьк, стали осередками наукових правничих шкіл і центрами виховання нових підходів в освіті. Саме в цих науково-педагогічних школах сформована правова еліта України.

Крім цього, слід підкреслити, що в нашому соціальному середовищі було утверджено ідеї первинності права щодо держави, здійснено це не тільки через конституційне оформлення верховенства права, але й у низці ситуацій, принципів для життя суспільства й держави.

За цей період було різко збільшено кількість фахівців з вищою юридичною освітою, на основі чого почав складатися ринок юристів і юридичних послуг, що дав можливість громадянам України реалізовувати своє право на доступ до правосуддя, на реальний захист своїх прав.

Однак варто зазначити, що підвищення рівня юридичної освіти слабо впливало на підготовку педагогів-юристів для загальноосвітніх навчальних закладів, оскільки провідні юридичні ВНЗ не стали кузницею педагогічних-юридичних кадрів, а основний тягар у їх підготовці перекладено на педагогічні ВНЗ, де значно слабший науково-педагогічний юридичний

потенціал. Цей розрив не сприяє якісній підготовці педагогів-юристів. Хоча слід зауважити: педагогічні ВНЗ щороку цей розрив скорочують, що буде позитивно впливати на підготовку педагогів юристів для загальноосвітніх навчальних закладів України.

Дослідження також виявило і низку недоліків, які з'явилися в системі правової освіти і підготовці педагогічних, юридичних кадрів у досліджуваній період.

Насамперед, це невиправдане зростання кількості ВНЗ за напрямом "право". Це наслідок зниження вимог до ліцензування та акредитації, які слід переглянути і підвищити. Потрібно реформувати систему вищої юридичної освіти, її зміст, виробити державну концепцію підготовки юристів в Україні та педагогів-юристів для середніх загальноосвітніх навчальних закладів. Кількість юридичних навчальних закладів збільшується, проте в окремих випадках вони не здатні готувати юристів високого рівня [111, с. 2]. Здавалося б, маємо багато юристів, проте фахова підготовка багатьох з них – непереконлива.

У зазначений період більшість юридичних навчальних закладів не покладали на себе зобов'язань у працевлаштуванні або поглибленні професіоналізації випускників.

Однак сьогодні необхідно, на нашу думку, урахувати такі головні чинники, які визначають розвиток змісту підготовки педагогів-юристів, а саме: реалізація особистісно-орієнтованої парадигми в системі вищої юридичної та педагогічної освіти; фундаменталізація вищої юридичної освіти; професіоналізація вищої юридичної освіти; перехід до різноманіття освітніх програм (за термінами, рівнями і напрямками навчання), що створюють передумови для реального вибору індивідуальних освітніх траєкторій відповідно до запитів і можливостей особи; розроблення та впровадження в освітянську практику нового покоління державних стандартів вищої юридичної освіти; інформатизація вищої юридичної освіти, перехід від вивчення комп'ютерної техніки до освоєння інформаційних комунікаційних технологій.

Саме затвердження державних стандартів вищої юридичної освіти та кваліфікаційних рівнів – це перше завдання, над яким має працювати і МОН, і Міністерство юстиції України.

Слід констатувати і відсутність системних змін у системі підготовки науковців. Архаїчність системи призводила, з-поміж інших політичних, соціальних й економічних чинників, до відпливу вчених, старіння наукових кадрів, відсутності у молоді можливостей отримання робочого місця, яке відповідає кваліфікації. Потрібно забезпечити аспірантів і докторантів робочими місцями та належним соціальним пакетом, що утримало б їх від бажання виїхати за кордон. Потрібні інноваційні програми, спеціальні програми розвитку академічного середовища, нові системи підготовки і навчання кадрів, проведення змін у системі контролю якості й адміністрування процесу підготовки науковців.

У цьому контексті заслуговує на увагу й підготовка вчителя правознавства. Сучасний учитель правознавства має реалізувати у своїй професії розвинене педагогічне мислення, етичну компетентність, готовність не лише виконувати функції вчителя-предметника, а й брати відповідальність за розв'язання багатьох інших завдань [320, с. 5; 346, с. 4–8]. Це значно розширює межі роботи вчителя. Щоб підготувати майбутніх педагогів-правників до реального педагогічного життя, запобігти розчаруванню професією, слід розкривати складну палітру педагогічної дійсності як мінливу, цікаву і неоднозначну, за різними варіантами досягнення педагогічних цілей, адже їм доведеться розв'язувати педагогічні завдання з багатьма невідомими. З огляду на це, на нашу думку, найперше, на що потрібно звернути увагу у ВНЗ, які готують викладачів правознавства: майбутній учитель має отримувати уявлення не про лаковану, абстрактну школу, а набути якнайбільше знань про реальний стан сучасного шкільництва, а ще краще із прогнозом на майбутнє.

За попередні роки чимало зроблено для утвердження гуманістичних цінностей освіти, її спрямованості на особистісний розвиток дітей, утвердження у школах української культури. Реальними є різнотипність навчальних закладів,

оновлення змісту шкільної освіти на нових методологічних і теоретичних засадах та перехід до його стандартизації, збільшення тривалості навчання, варіативність навчальних програм і підручників.

Разом із цим необхідно наголосити, що вимоги до школи зростають значно швидше, ніж держава і суспільство змінюють на краще статус учителя, мотивацію його до праці [34]. Це викликає в учителя-початківця внутрішній опір, переоцінку цінностей. З різних причин склалося так, що зміни в підготовці педагогічних кадрів, зокрема і для викладання правознавства, тривалий час не мають цілісного, системного характеру, недостатньо узгоджені з новими цілями і змістом шкільної правової освіти [320, с. 4]. Часто трапляється, що частина випускників і тепер приходять до школи й одночасно з учнями ознайомлюються з новими програмами і підручниками.

Маємо визнати, що основна увага за роки модернізації шкільної правової освіти зверталася на зміст навчання. І значно менше уваги приділялося теоретичному і практичному забезпеченню змін у підготовці майбутніх учителів правознавства до професійної роботи [35]. Це зумовило те, що молоді вчителі бояться класного керівництва, проведення правовиховних заходів у загальноосвітніх навчальних закладах. Оскільки значна частина дітей перебуває тривалий час у ситуації соціальної незахищеності, то вчитель має уміти не лише навчати дітей, а й захищати їхні права.

Затягнувся період розробки і запровадження нових правовиховних систем. Взагалі, у педагогічній практиці спостерігається еkleктичний підхід до вибору методологічних орієнтирів правового виховання. Для одних педагогів усе вичерпується національним вихованням в етнічному вимірі, інші – зосереджуються на громадянській освіті, треті – суто на праві, четверті – сповідують полікультурність, п'яті – педагогіку життєтворчості тощо. Зрозуміло, що змістову підготовку вчителя правознавства предметника необхідно узгодити з підготовкою вчителя, який би проводив правовиховну роботу. Адже педагогічні ВНЗ рідко пропонують своїм студентам курси "Організація правового виховання у школі", лише частково його вивчаючи у

курсі «Методика викладання шкільного курсу "Основи правознавства"» [134, с. 161–207].

Ускладнює процес модернізації шкільної правової освіти обмежений доступ учительства до фахових правових інформаційних джерел (баз). Адже не секрет, що далеко не кожна школа передплачує фахові правові журнали. Недостатніми є аналіз і прогноз розвитку освітніх явищ, відстеження результатів запровадження педагогічних інновацій.

Таким чином, можна зазначити, що професійне становлення молодого вчителя правознавства відбувається в суперечливому педагогічному середовищі, яке активно змінюється, і соціальному середовищі, що далеко не завжди є сприятливим для освіти і виховання. До того ж останнім часом стихійно розширилися й ускладнилися функції вчительської праці. До них тепер належать навчально-правова, виховна, розвиваюча, культурно-просвітницька, соціально-педагогічна, комунікативна, проєктивна, інноваційна, дослідницька тощо.

На нашу думку, основою професійної підготовки вчителя правознавства має стати фундаментальність і водночас гнучкість змісту, що повинен забезпечити випереджаючу підготовку фахівця.

Зміст професійної підготовки майбутніх учителів правознавства вимагає істотних змін. Перша вада – це невиправдано великий перелік дисциплін у діючих навчальних планах та проєктах Державних стандартів і, водночас, неповне відображення нових предметів шкільного змісту. Зокрема, як викладати такі курси: "Права дитини", "Практичне право", "Громадянська освіта" тощо [320, с. 5]. Треба змінити існуючу традицію – будь-що забезпечити навантаженням усіх викладачів, а натомість переорієнтувати кафедри на підготовку нових курсів відповідно до нових потреб практики, тобто забезпечити майбутнього вчителя методиками викладання тих правових дисциплін, які вивчаються у школі.

Сумна статистика констатує, що в усій Україні збільшуються випадки умисних убивств та замахів на вбивство, розбійних нападів, випадків грабежу,

злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів. Значна кількість таких злочинів скоюються неповнолітніми або за їх участю [412].

На наш погляд, основною серед цілого комплексу причин протиправної поведінки є недостатня правова освіта пересічних громадян, особливо це стосується молоді, та брак необхідних правових знань у різних сферах життєдіяльності.

Правова освіта, як і правове виховання, є процесом засвоєння знань про основи держави і права, виховання у громадян поваги до закону, прав людини, небайдужого ставлення до порушення законності та правопорядку. Правова освіта – необхідний елемент правової культури, умова правової вихованості особи. На всіх рівнях освіти має проводитися правове навчання.

Реалії сучасної школи, викладання основ правознавства вчителями історії, недостатня кількість або взагалі відсутність оновлених підручників і посібників зводять до мінімуму правову підготовку дітей. Наслідком такої освіти є поверхневі знання з основ права, прояви низької правової культури та правового нігілізму підростаючого покоління.

Одним із пріоритетних напрямів поліпшення підготовки викладачів правознавства для загальноосвітніх навчальних закладів, на нашу думку, має стати зміна концепції викладання цієї важливої дисципліни. Насамперед, викладання потребує впровадження новітніх технологій навчання правознавству майбутніх учителів у ВНЗ. Найважливішими з них є використання навчально-методичних комплексів, які значно активізують процес пізнання студентів. Варто впроваджувати інтерактивні форми правового навчання, адже вони озброюють майбутнього фахівця навичками організації і розвитку діалогового спілкування. А в його ході студенти вчаться критично мислити, вирішувати важливі проблеми на основі аналізу обставин і відповідної інформації, приймати виважені рішення.

Висновки до шостого розділу

Досліджуючи проблеми підготовки педагогів-юристів для загальноосвітніх навчальних закладів, варто зазначити, що з початку 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. значно змінюється підготовка таких фахівців у державі як кількісно, так і якісно. Вона стала гнучкішою й адекватнішою запитам практики. Ухвалені нові нормативно-правові акти про освіту та юридичну освіту сприяли оновленню навчальних планів ВНЗ шляхом уведення додаткових дисциплін, спецкурсів, що мали забезпечити готовність педагога до роботи в різних типах загальноосвітніх навчальних закладів, профільних класах.

У класичних університетах, де готувалися юристи, збільшилися обсяги годин на вивчення психолого-педагогічних дисциплін і педагогічної практики. Це робилося з метою вирішення проблеми педагогічних юридичних кадрів у загальноосвітніх навчальних закладах. Адже якісно підготовлений юрист, який володів педагогічною майстерністю, на належному рівні міг здійснювати забезпечення викладання правових дисциплін у школі.

Проблема підготовки педагогічних кадрів для викладання правознавства у школі мала не лише теоретичне, а й практичне значення. З погляду теорії, вона була основою створення навчальних планів, програм і, взагалі, основою організації всього навчального процесу. Практичне значення цієї проблеми полягало в подальшому збагаченні змісту роботи школи, поліпшення освітніх і виховних функцій залежало, передусім, від учителя, рівня його професійної підготовки і педагогічної майстерності. У перше десятиріччя ХХІ ст. у процесі становлення нової національної школи зростала і роль учителя правознавства. Адже, щоб перебудувати навчально-виховний процес, потрібно було виховати вчителя нового типу, тому на всіх етапах неперервної освіти вчителів правознавства мав стати реальний і постійний аналіз співвідношення та взаємодії правової освіти і педагогічних знань – загальної педагогіки, психології, дидактики, методики.

Разом із цим, протягом досліджуваного періоду спостерігаємо підвищення рівня підготовки та збільшення чисельності юридичних кадрів для державних органів влади. Однак процес їх зростання не впливав прямо пропорційно на збільшення кількості педагогів-юристів у загальноосвітніх навчальних закладах, які б могли забезпечувати викладання програмних правознавчих курсів.

Тільки на початку XXI ст. профільні педагогічні навчальні заклади налагодили підготовку педагогічних кадрів для викладання правознавства у школі. Близько 20 вищих педагогічних закладів здійснювали підготовку фахівців за спеціальністю "учитель історії та правознавства" [174, с. 95–100]. Особливо у цьому напрямі слід відзначити Національний педагогічний університету імені М. П. Драгоманова та Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. Однак та кількість фахівців, яку випускали ці й інші вищі юридичні навчальні заклади, була недостатньою, щоб розв'язати шкільні кадрові проблеми в таких спеціалістах. Проведене дослідження свідчить, що в українській державі доти пануватиме правовий нігілізм, доки до загальноосвітніх навчальних закладів не придуть якісно підготовлені у ВНЗ професійні педагоги-юристи, яких потрібно близько 20 тис.

Разом із цим слід зауважити, що в досліджуваний період недостатньою була база навчальної літератури правового спрямування у школах. У більшості бібліотек загальноосвітніх навчальних закладів відсутні юридичні енциклопедії, міжнародні документи з прав людини тощо.

Викладання правознавства унеможлиблювалося у зв'язку з відсутністю вчителів відповідного фаху. Викладали правознавство переважно вчителі історії, й основне навантаження у школі вони мали як учителі історії. Програмою педагогічних ВНЗ, що займалися підготовкою вчителів правознавства на початку XXI ст., було передбачено всього близько 400 год на вивчення дисциплін права та 4 тис. год – на історичні дисципліни. Викладачі правознавства не були належним чином забезпечені посібниками з методики викладання правознавства. Хоча в 2005–2007 рр. ситуація почала змінюватися на краще [404].

Потребувало уваги підвищення кваліфікації викладачів правознавства, зокрема запровадження у практику системного проведення семінарів за участю фахівців окремих галузей права (працівників органів юстиції, судових і правоохоронних органів, прокуратури тощо) та проходження атестації.

Хоча підготовка педагогів юристів на перше десятиріччя ХХІ ст. не відповідала вимогам практики, тобто загальноосвітнім навчальним закладам, навіть відставала від необхідних потреб на 3,5–4,5 роки, однак важливим досягненням у підготовці педагогічних кадрів досліджуваного періоду стало прийняття у 2006 р. Кабінетом Міністрів України нового переліку напрямів підготовки, за якими здійснюватиметься підготовка майбутніх фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем "бакалавр" [77]. Таким чином, у галузі знань 0304 "право", започатковано напрям підготовки 6.030402 "правознавство", який дозволяє не лише займатися юридичною практикою, тобто здійснювати професійні юридичні функції, а й викладати правознавство. Адже за цим напрямом передбачено підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра з присвоєнням кваліфікації вчителя за умови виконання психолого-педагогічної, методичної та практичної програми підготовки відповідно до галузевого стандарту педагогічної освіти. Це, на нашу думку, буде сприяти підвищенню рівня педагогічних юридичних кадрів у ВНЗ та у середніх навчальних закладах, а також розв'яже кадрову проблему у педагогах-юристах у загальноосвітніх навчальних закладах.

Поліпшенню якості підготовки вчителів правознавства у ВНЗ буде значно сприяти і виважена державна політика у цьому напрямі. Оскільки необхідно на державному рівні: розробити концепцію викладання правознавства у ВНЗ; підготувати та видати відповідні посібники та навчально-методичні посібники; створити систему підготовки та перепідготовки спеціалістів, які викладають правознавство у ВНЗ.

Навчальний процес у школах мають забезпечувати вчителі-правознавці. Їх підготовку слід здійснювати у межах створеного ВНЗ, наприклад "Правової педагогіки", або окремими педагогічними інститутами за відповідними

програмами. Це пояснюється тим, що в державі, як показало наше дослідження, відсутня достатня кількість учителів-правознавців і науково-педагогічних працівників для підготовки таких учителів, а також методики навчання правознавству в школі та педагогічних ВНЗ.

Крім того, такий навчальний заклад міг би формувати політику в галузі правової освіти і виховання в школі, здійснювати підготовку, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів і науково-педагогічних працівників, розробку навчально-методичної бази й надавати допомогу навчальним закладам.

Таким провідним навчальним закладом може стати й Інститут політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та інші потужні педагогічні ВНЗ, які будуть визначені у процесі конкурсного відбору.

Весь процес правового навчання і виховання у школі має відповідати певним рівням освіти: початкової школи, основної та середньої. При цьому правова освіта в початковій школі повинна мати морально-естетичний зміст, прищеплювати школярам загальнолюдські норми поведінки. В основній та старшій школі у школярів має сформуватися основна уява про правову систему і їх місце у ній. Крім того, школа повинна підготувати учня до самостійної відповідальності за відповідні проступки та правопорушення.

Також слід урахувувати головні чинники, які визначають розвиток змісту підготовки педагогів-юристів, а це: особистісно-орієнтовані парадигми в системі вищої юридичної та педагогічної освіти; їх фундаменталізація та професіоналізація; перехід до різноманіття освітніх програм, що створюють передумови для реального вибору індивідуальних освітніх траєкторій відповідно до запитів і можливостей особи; розроблення та впровадження в освітянську практику нового покоління державних стандартів вищої юридичної освіти, освоєння інформаційних комунікаційних технологій тощо.

ВИСНОВКИ

Розбудова незалежної держави України, перехід до демократичних форм організації суспільного життя вимагає вирішення низки проблем, серед яких – створення міцного соціально-правового підґрунтя громадянського суспільства. Це підґрунтя має будуватися на стійкому фундаменті правової освіти, основи якої закладаються у початковій школі, розвиваються і розширюються протягом усього етапу навчання учнів у середній школі та зводяться у систему у вищій.

У дисертаційному дослідженні вперше теоретично узагальнено і розв'язано важливу наукову проблему – обґрунтування теоретико-методологічних засад (сутність, структура, функції, принципи, особливості й умови розвитку) становлення та розвитку шкільної правової освіти України в 1991–2007 рр., яка базується на системі наукових підходів, архівних джерелах і нормативно-правових актах та емпіричних даних з історії правової освіти у загальноосвітніх навчальних закладах. На основі проведеної наукової роботи сформовано пропозиції органам державної влади України з удосконалення системи шкільної правової освіти України. Підсумки дослідження дали змогу визначити напрями подальшого розвитку й удосконалення цієї сфери. За результатами дослідження нами сформовано такі висновки і рекомендації, що мають теоретичне та практичне значення [165].

1. Історіографічний аналіз вітчизняної і зарубіжної наукової літератури та практики засвідчив, що питання становлення і розвитку шкільної правової освіти до цього часу вивчалось фрагментарно й не було предметом комплексного дисертаційного дослідження в українській і зарубіжній історичній науці [182; 183]. Переважна більшість публікацій, присвячена лише окремим аспектам шкільної правової освіти, написана представниками юридичної, педагогічної науки. У ході проведеного дослідження з'ясовано стан вирішеності наукових проблем шкільної правової освіти, обґрунтовано наукові основи та наукові школи досліджуваної теми, визначено основні напрями дослідження.

2. Завдяки проведеному аналізу джерельної бази класифіковано та вперше у науковий обіг уведено архівні документи, які раніше не були опубліковані. Вивчення цих архівних джерел, а також опублікованих документів дало можливість об'єктивно розкрити різні аспекти шкільної правової освіти в Україні у досліджуваній період [181]. Наявна джерельна база дисертаційної роботи є достовірною і достатньою для комплексного дослідження теми. Встановлено, що на сьогодні не визначено методологію теоретичного й емпіричного пошуку в контексті предмета дослідження, не з'ясовані методологічні підходи до формування державної політики у сфері шкільної правової освіти [165]. Потребує суттєвого вдосконалення форма та зміст правової освіти у загальноосвітніх закладах, а також підготовка вчителів для викладання правознавства у школі в умовах інтеграції до європейського освітнього простору. На часі – розроблення загальнодержавної концепції правової освіти у загальноосвітніх закладах. Оскільки вивчення проблеми становлення та розвитку шкільної освіти не були предметом дисертаційного дослідження представниками історичної науки, то в нашій роботі запропоновано його методологію [172].

3. У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. у загальноосвітній школі, хоч і не в повному обсязі склався блок дисциплін, який певною мірою відповідав вимогам правової освіти. У початковій школі запроваджені елементи правової освіти в інших неправових курсах. В основній та старшій школі викладалися курси: "Права дитини" (5–6 кл.), "Практичне право" (7–8 кл.), "Основи правознавства" (9 кл.), "Права людини" (10–11 кл.). Крім того, упроваджувалася і профільна правова підготовка.

Значний внесок у процес становлення шкільної правової освіти України зроблено громадськими правничими організаціями, зокрема Спілкою юристів України та Українською правничою фундацією, Асоціацією українських правників, Українською асоціацією викладачів права. За їхньою ініціативою та сприяння покладено початок запровадженню блоку правових предметів у загальноосвітніх закладах України [168]. До процесу створення нової системи

шкільної правової освіти долучилися: МОН України, Міністерство внутрішніх справ України, Мін'юст України. Наступним етапом розвитку шкільної правової освіти має стати її концептуальне закріплення в основній та старшій школі на державному рівні в одній дисципліні "Правознавство" [185].

У дисертації вперше запропоновано періодизацію процесу становлення та розвитку шкільної правової освіти. В основу періодизації покладено відправні моменти, через які пройшов процес становлення шкільної правової освіти, які знайшли закріплення і відображення у нормативно-правових актах держави. Виокремлено три періоди.

4. Проблеми шкільної правової освіти мають глибинне коріння, насамперед тому, що сучасна українська шкільна правова освіта є продуктом тривалого і неоднозначного процесу розвитку суспільства. Це зумовлено складним характером державно-правового будівництва в Україні й особливостями її суспільно-політичного устрою на різних історичних етапах. Україна як частина Радянського союзу успадкувала і її систему шкільної правової освіти. У тоталітарній державі проблеми правової освіти замовчувалися. У радянський час до 1970-х рр. у школах обмежувалися вивченням питань державного права на основі тексту Конституції СРСР. Лише з 1975 р. до початку 1990-х рр. школярі вивчали як обов'язковий предмет "Основи Радянської держави та права". У кінці 80-х рр. ХХ ст. 80 % опитаних студентів й учнів були незадоволені рівнем викладання предмета. З 1990 по 1996 рр. невпинно зростала дитяча злочинність: у 1992 р. підлітками було скоєно 34,9 тис. злочинів, що на 21,3 % більше, ніж у 1991 р., у 1996 р. цією категорією громадян було скоєно 41 811 злочинів; у 1991 р. підлітки скоїли 134 тяжких убивства, у 1996 р. – 232. Відповідно до даних МВС України у 2005 р. до органів внутрішніх справ було доставлено понад 27 тис. дітей, які займалися бродяжництвом та жебрацтвом. Упродовж 2005 р. до органів внутрішніх справ надійшло майже 7,5 тис. заяв про зникнення дітей. Підраховано, що кожного дня підлітки скоювали понад 100 злочинів, у тому числі 1 вбивство або тяжке

тілесне ушкодження, 2–3 розбійні напади, 26 крадіжок державного, 45 – майна громадян (із них 16 квартирних крадіжок) [165].

Серед багатьох суспільних, економічних, політичних причин такого високого рівня дитячої злочинності варто зазначити й незадовільне ставлення в державі до змісту шкільної правової освіти. Адже в Україні курс "Основи правознавства" у школах обов'язково вивчався лише з 1995 р. З 2001 р. навчальний курс "Основи правознавства" було доповнено низкою положень, насамперед у напрямі подальшої адаптації навчального курсу до вікових особливостей учнів і тих політичних змін, що сталися у країні. Зміни торкнулися збільшення годин на вивчення предмета в 9-му класі загальноосвітніх шкіл, гімназій і ліцеїв до 51 год (1,5 год на тиждень).

Основними проблемами шкільної правової освіти наразі залишаються незадовільне поширення правових знань серед учнівської молоді та правовий нігілізм у навчальних закладах. Як наслідок – зростає злочинність, особливо серед неповнолітніх. У 2005–2006 рр. ними було здійснено практично кожний сьомий злочин, десяте хуліганство. На їхню частку припадала приблизно п'ята частина всіх пограбувань, розбійних нападів і згвалтувань. Недостатність правової освіти молоді, відсутність необхідних правових знань у різних сферах життєдіяльності молодого людини є однією з найгостріших соціальних проблем сьогодення і в молодіжному середовищі. У дисертації запропоновано вивчення правознавства у школі на нових принципах, які спрямовують навчальну діяльність учнів на застосування певних компетенцій для розв'язання життєвих чи професійних ситуацій.

5. Упродовж ХХ – на початку ХХІ ст. українськими науковцями було теоретично обґрунтовано викладання низки правових курсів у загальноосвітній школі. Це втілювалося у створенні та забезпеченні навчального процесу програмами правових дисциплін. У них були враховані динамічні зміни у правовій освіті країни. Системний підхід до правової освіти, який упроваджувався у загальноосвітніх навчальних закладах України, дав певні результати. У школах України почала здійснюватися цілеспрямована правова

освіта через основний курс правознавства та низку профільних спецкурсів, що викладалися за авторськими програмами [186]. На сучасному етапі державотворення шкільна правова освіта – це цілеспрямована систематична діяльність з формування і підвищення в учнів правосвідомості та правової культури, яка стала визначальним фактором соціалізації особистості, оскільки виконує важливу функцію залучення людини до загальнолюдських і національних цінностей.

6. У кінці XX – на початку XXI ст. розвиток українського суспільства вимагав кардинальної перебудови загальноосвітньої школи, навчальних планів, програм, написання нових підручників. Потребувало серйозного удосконалення навчально-методичне забезпечення педагогічного процесу. Основними його недоліками були безальтернативність, слабка орієнтація на задоволення індивідуальних запитів, інтересів і нахилів учнів [167]. З 1991 по 2007 рр. повільно збільшується кількість середніх навчальних закладів, у яких поглиблено вивчали правознавство. Так, на початку XXI ст. правознавство викладалося у 21 тис. загальноосвітніх шкіл, 348 гімназіях, 300 ліцеях. Поглиблено правознавство вивчалоя у 398 загальноосвітніх школах (1,9 % загальноосвітніх шкіл), 81 гімназії (23,2), 53 ліцеях (17,6 % від загальної їх кількості). Відповідно до інваріантної складової Базового навчального плану право в загальноосвітньому закладі є структурним компонентом освітньої галузі "Суспільствознавство". На цю галузь відведено у 5–12 класах лише 770 год, або 8,6 % Базового навчального плану загальноосвітніх навчальних закладів II–III ступенів. В 11-річній стандартній школі I–III ступенів на курс правознавства виділено лише 1,5 год, що складає 0,54 % год інваріантної складової типового навчального плану загальноосвітнього навчального закладу з українською мовою викладання, у 12-річній універсальній, відповідно, виділено 3 год, що складає 0,95 % год, а 12-річній профільній – 8 год, що складає 1,4 % зазначеного плану. Таке ставлення до місця і ролі правової освіти в системі загальноосвітнього закладу, сформоване у державі, не дає можливості

належним чином формувати знання, уміння і навички правомірної поведінки школярів.

7. Конкретним проявом держави у сфері шкільної правової освіти стала діяльність через профільне МОН України, спрямована на реформацію цієї шкільної галузі. Це втілювалося в ухваленні законів України, указів Президента та постанов уряду, які сприяли становленню шкільної правової освіти, оновленню її змісту, правовиховній роботі.

У досліджуваний період в Україні зроблені істотні кроки на шляху формування, розвитку, удосконалення та реалізації державної політики в галузі вітчизняної освіти. Основні фундаментальні риси нової освіти формувалися під впливом процесів становлення національної державності, трансформації суспільства, в умовах ринкової економіки. Однак за наявності розробленої та затвердженої державної політики України в галузі освіти, законодавчої та іншої нормативно-правової бази реалізація її у досліджуваний період здійснювалася та здійснюється у складних економічних, соціально-політичних умовах, тому і втілювалася у життя складно й суперечливо.

За підтримки державних органів проводилися навчально-методичні семінари для підвищення кваліфікації вчителів правознавства, розв'язано питання щодо обов'язкового викладання курсу "Основи правознавства" у загальноосвітніх навчальних закладах України в 9 (10) класі, забезпечено розробку методик і видання методичних посібників із правових курсів, а також видання підручників. Завдяки проведенню державою на початку 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. заходам було визначено основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи з їх реалізації. Крім цього, підвищено рівень правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін і журналістів, які висвітлюють правову тематику [176]. Державні органи докладали значних зусиль щодо поєднання правової освіти із загальною середньою, професійно-технічною і вищою освітою. На цьому етапі шкільна

правова освіта стала активно підтримуватися вищими органами влади країни. Підготовка викладачів правових дисциплін здійснювалася ВНЗ як за державним замовленням, так і за рахунок коштів фізичних та юридичних осіб. Було значно поліпшено якість підготовки викладачів правових дисциплін і підвищено ефективність викладання правових дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти.

Досягненням держави досліджуваного нами періоду була спроба концептуально визначити основні напрями правової освіти, починаючи від дошкільних навчальних закладів та завершуючи вищими [175]. Надання правової освіти стало здійснюватися в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти. У загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти велася широка позакласна і позааудиторна робота з правового навчання і виховання, до якої залучалися вчені, представники правозахисних організацій, правоохоронних органів, інші фахівці в галузі права.

Суттєвий внесок у розбудову шкільної правової освіти зроблено і Всеукраїнською міжвідомчою координаційно-методичною радою з правової освіти населення та її місцевих органів державної влади, які протягом досліджуваного періоду сприяли підвищенню правосвідомості громадян, їх правової культури, поліпшенню якості підготовки викладачів правових дисциплін і підвищенню ефективності викладання цих дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти, удосконаленню рівня правової поінформованості населення [166; 173; 177].

8. Важливим елементом у системі безперервної правової освіти і виховання було концептуальне її закріплення, починаючи з дошкільного закладу, продовжуючи у школі та ВНЗ. З 1991 по 2007 рр. вченими та педагогами робилися спроби концептуального визначення та закріплення шкільної правової освіти [184]. Однак концепції безперервної правової освіти створили тільки окремі школи і регіони України, загальнодержавної концепції шкільної правової освіти у досліджуваній період, на жаль, не було. У роботі

теоретично обґрунтовується модель концепції викладання правознавства у школі. До неї запропоновано включити єдину навчальну дисципліну "Правознавство", яка б викладалася за запропонованою МОН України програмою. Причому програма цього курсу має бути побудована таким чином, щоб учні у кожному класі вивчали всі основні галузі права, але кожного року матеріал подавався на вищому рівні. Інша модель – вивчення основного, базового курсу у 9 (10) класі й елективних правових курсів в основній (5–8 кл.) та старшій школі (10–12 кл.), інтеграція правових знань в інші предмети шкільного циклу початкової школи (1–4 кл.). Вважаємо, що кожна із запропонованих моделей має право на існування. Очевидно, що концептуальному визначенню буде сприяти створена у 2007 р. робоча група для розробки концепції безперервної правової освіти [180; 171].

9. З 90-х рр. ХХ ст. до 2007 р. значно змінюється підготовка педагогів-юристів для викладання правових курсів у школі. Зросла і роль учителя правознавства у навчальному процесі загальноосвітнього навчального закладу. Було налагоджено підготовку педагогів-юристів у понад 30 ВНЗ за спеціальністю "вчитель історії та правознавства". У класичних університетах, де готувалися юристи, збільшилася кількість годин для вивчення психолого-педагогічних дисциплін і педагогічної практики. Це значно сприяло вирішенню проблеми педагогічних юридичних кадрів у загальноосвітніх навчальних закладах. Посилило цей процес й ухвалення у 2006 р. нового "Переліку напрямів, за яким здійснювалася підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра" [174].

Разом із цим, слід зауважити, що на початок першого десятиліття ХХІ ст. підготовка педагогів-юристів певною мірою не відповідає вимогам практики, тобто загальноосвітнім навчальним закладам, а за кількістю підготовки педагогів-юристів для загальноосвітніх навчальних закладів відставала на три-чотири роки. Крім того, на кінець 2007 р. 288 (більше ніж в усій Європі разом) ВНЗ із 904 готували юристів. Однак кількісні показники не переростали у якісні. Школа потерпала від відсутності у ній висококваліфікованих педагогів-

юристів. Адже викладали цей предмет не педагоги-юристи, а переважно представники інших галузей знань, у кращому випадку вчителі історії та правознавства [404]. Значно поліпшить ситуацію з підготовкою вчителів правознавства у ВНЗ лише виважена державна політика. Вона може втілитися в розробці концепції викладання правознавства у ВНЗ, підготовці та виданні відповідних посібників, створенні системи підготовки та перепідготовки спеціалістів, які викладають правознавство у ВНЗ.

10. Для належного становлення сучасної правової освіти України, виваженої політики у цьому напрямі МОН України, Мін'юсту України, органам державної влади та місцевого самоврядування, вищим і загальноосвітнім навчальним закладам на основі узагальненого досвіду розроблено низку рекомендацій, які випливають з проведеного дослідження і можуть слугувати напрямами для подальшої наукової розробки та поліпшення системи шкільної правової освіти [165].

Вважаємо за необхідне:

– завершити розробку концепції правової освіти школярів і реалізацію її основних положень у практиці роботи загальноосвітніх установ України. Особливо варто визначити чітку структуру правового навчання в системі загальної освіти країни (початкова школа як пропедевтика, основна школа, особливості профільного навчання). Зрозуміло, що перші кроки у цьому напрямі вже зроблено, про що зазначалося у нашому дослідженні;

– зосередитися на розробці регіональних програм правової освіти школярів (ураховуючи досвід Програми правової освіти населення);

– розробити систему профільної правової освіти (з відповідним науково-методичним забезпеченням, у т. ч. навчально-методичними комплексами для шкіл). Крім того, необхідно забезпечити не лише профільну але й допрофільну правову освіту, розробку й обов'язкове уведення в усіх школах України нових елективних й інших курсів з правознавства;

- здійснити поступовий перехід від експериментальних форм і методів локального впровадження правової освіти у школах до стаціонарних стійких систем правового навчання учнів;
- створити Центр юридичної і педагогічної підтримки вчителів права з питань правового навчання й виховання школярів у кожній області;
- розробити спеціальні програми єдиної підготовки та підвищення кваліфікації вчителів правознавства;
- створити систему підготовки й перепідготовки викладачів коледжів, керівників освітніх установ відповідного профілю;
- підготувати серію підручників для учнів і методичних посібників для вчителів;
- розробити сучасну систему підготовки у ВНЗ педагогів-юристів, фахівців у галузі освітнього права, без якої неможлива реалізація програми підготовки і підвищення кваліфікації й перепідготовки вчителів правознавства;
- організувати системну взаємодію загальноосвітніх установ і ВНЗ країни в підготовці та формуванні правової свідомості учнів;
- з метою координації цілей і завдань правового навчання проводити постійний моніторинг правової компетентності школярів і педагогів країни;
- приділити увагу розробці й забезпеченню системи та концепції позакласного й позашкільного навчання з правознавства;
- розробити концепцію Дитячої юридичної клініки з метою забезпечення правового захисту й консультування підлітків;
- створити систему постійного взаємозв'язку освітніх установ країни із правоохоронними органами, фахівцями в галузі правової освіти.
- дослідити практику висвітлення в юридичній пресі проблем правового навчання та виховання, розробити на цій основі концепції спеціальних правових журналів для школярів й учителів;
- зайнятися розробкою радіо- і телепередач із проблем правового навчання та виховання молоді. Перспективним є створення телевізійного правового каналу;

- запровадити постійне проведення конференцій представників юридичної і педагогічної громадськості із проблем правового навчання у вищих та загальноосвітніх навчальних закладах, розробити серію збірників із проблем правової освіти у країні;

- створити у країні педагогічний заклад з підготовки вчителів правознавства – "Правової педагогіки" за відповідно розробленими навчальними планами підготовки таких фахівців.

Також проведене нами дослідження дає підстави стверджувати, що важливими напрямками роботи у системі шкільної безперервної правової освіти усієї України мають бути:

- запровадження у загальноосвітніх навчальних закладах системи моніторингу та самомоніторингу з питань правової освіти, громадянського виховання;

- надання ефективної методичної допомоги загальноосвітнім навчальним закладам, які впроваджують профільне вивчення з правознавства та систему безперервної правової освіти;

- продовження роботи з обдарованими учнями, пошук й упровадження нових форм заохочення участі школярів у правознавчих конкурсах, олімпіадах, турнірах;

- розробка та затвердження регіональних і всеукраїнської програм безперервної правової освіти та виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів;

- відпрацювання механізмів ефективної співпраці закладів освіти з органами юстиції, внутрішніх справ, місцевого самоврядування з питань правової освіти учнівської молоді.

Виконана дисертація не вичерпує всіх питань зазначеної проблеми – становлення та розвитку правової освіти України. Подальшими напрямками наукових досліджень цієї сфери могли б бути:

- реформування шкільної правової освіти в умовах переходу на 12-річну загальну середню освіту;

- вивчення зарубіжного досвіду шкільної правової освіти та використання його у вітчизняній практиці;
- розширення хронологічних меж і вивчення особливостей розвитку правової освіти на різних історичних етапах;
- вплив правової освіти на соціально-економічний і політичний розвиток держави;
- історія підготовки викладачів правознавства для освітньої галузі тощо.

Таким чином, використаний з різних джерел, проаналізований та систематизований у процесі дослідження фактичний матеріал, зроблені на його основі висновки об'єктивно розкривають процес становлення та розвитку шкільної правової освіти України в 1991–2007 рр. Запропоновані рекомендації та перспективні напрями наукових досліджень, сподіваємося, будуть сприяти подальшому розвитку шкільної правової освіти у загальноосвітніх навчальних закладах України.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

**Порівняльна таблиця
загальної кількості годин на навчальні предмети
за типовими навчальними планами ЗНЗ
з українською мовою навчання (усього годин на тиждень) [391; 392; 393]**

Навчальні предмети	I ступінь		II ступінь		III ступінь			I-III ступінь		
	11-річна 2003/04	12-річна стандарт	11-річна 2003/04	12-річна стандарт	11-річна 2003/04	12-річна унів.	12-річна проф.	11-річна 2003/04	12-річна унів.	12-річна проф.
Українська мова	29	29	15,5	13,5	4	6	12	48,5	48,5	54,5
Українська література	-	-	10	10	4	6	11	14	16	21
Іноземна мова, друга іноземна мова	3	6	16	13,5	4	9	13 +9	23	28,5	32,5 +9
Зарубіжна література	-	-	10	10	4	6	6	14	16	16
Математика	15	16	22	20	8	12	21	45	48	57
Історія України та світу	-	-	10	10	6,5	7	19	16,5	17	29
Я і Україна	5,5	6	-	-	-	-	-	5,5	6	6
Етика	-	-	-	2	-	-	-	-	2	2
Правознавство	-	-	1,5	1	-	2	7	1,5	3	8
Економіка	-	-	-	-	1	1	7	1	1	7
Людина і світ/ філософія	-	-	-	-	1	1	6	1	1	6
Психологія	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Музичне мистецтво	4	4	4	4	-	-	-	8	8	8
Образотворче мистецтво	4	4	3	3	-	-	-	7	7	7
Художня культура	-	-	-	1	-	2	8	-	3	9
Природознавство	-	-	1	2	-	-	-	1	2	2
Людина і природа	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1
Біологія	-	-	7,5	7	3	4,5	12	10,5	11,5	19
Географія	-	-	8	7	1	2,5	12	9	9,5	19
Екологія	-	-	-	-	-	-	6	-	-	6
Фізика	-	-	6,5	5	6,5	8	15	13	13	20

Продовження таблиці

Астрономія	-	-	-	-	0,5	1	2	0,5	1	2
Хімія	-	-	4	5	4	4	12	8	9	17
Трудове навчання, технології, креслення	5	5	10	7	4	5	17	19	17	29
Інформатика	-	-	-	1	2	4	12	2	5	13
Фізкультура	8,5	12	10	13,5	4	6	16	22,5	31,5	41,5
Основи здоров'я /ОБЖ	2	4	2,5	4	-	-	-	4,5	8	8
Захист Вітчизни	-	-	-	-	2	3	4	2	3	4
Разом (Інваріантна складова)	76	86	141,5	139,5	59,5	90	-	277	315,5	-
Варіативна складова	14	11	26,5	15,5	16,5	10	-	57	36,5	-
ВСЬОГО	90	97	168	155	76	100	100	334	352	-

**Рекомендація № R (85)7 Комітету міністрів держав – членів ради Європи
про викладання та вивчення прав людини в школах [222; 319; 441]**

Кабінет міністрів, виходячи з положень статті 15.6 Статуту Ради Європи, вважає, що метою Ради Європи є забезпечення більш тісної єдності між його членами для збереження та здійснення ідеалів і принципів, що є їхнім спільним надбанням.

Підтверджуючи зобов'язання в галузі прав людини, що містяться в Загальній декларації прав людини ООН, Конвенції про захист прав людини та основних свобод, а також у Європейській соціальній хартії, ураховуючи зобов'язання держав-членів у галузі вивчення прав людини, що були прийняті за останні десять років на міжнародних та європейських конференціях, нагадує про:

- свою власну Резолюцію (78) 41 "Про викладання прав людини";
- свою Декларацію "Нетерпимість: загроза демократії" від 14 травня 1981 року;
- свою Рекомендацію № 1 (83) 13 про "Роль середньої школи в підготовці молоді до життя";
- зазначаючи Рекомендацію 963 (1983) Консультативної Асамблеї Ради Європи "Про культурні та освітні аспекти щодо зменшення насильства".
- створюючи необхідність підтвердження демократичних цінностей перед лицем нетерпимості, актів насильства і тероризму:
- відновлення привселюдного вираження расистських і ксенофобських поглядів;
- розчарування молодого покоління європейців, викликаного економічним спадом та існуючою бідністю й нерівністю у світі.

Саме тому, вірячи, що протягом їх навчання в школі підрастаюче покоління повинно вивчати права людини як частину їхньої підготовки до життя в умовах плюралістичної демократії; вважаючи, що школи є певною

*Продовження
до рекомендації № R (85)7*

спільнотою, яка може і повинна бути прикладом демонстрації багатоманітності особистостей, поваги їхньої гідності, терпимості й рівності можливостей.

1. Рекомендує, щоб уряди держав-членів, беручи до уваги їх національні освітні системи та правову базу:

а) заохочували викладання й вивчення прав людини в школах у відповідності до пропозицій, що містяться в додатку;

б) привертали увагу осіб та організацій, що пов'язані зі шкільною освітою, до тексту цих Рекомендацій;

2. Доручає Генеральному Секретарю передачу цих Рекомендацій урядам країн-учасниць Європейської культурної конвенції, які не є членами Ради Європи.

Пропозиції щодо викладання прав людини в школі

1. Права людини в шкільних програмах

Розуміння прав людини і досвід у цій галузі є для молоді важливим елементом підготовки до життя в демократичному і плюралістичному суспільстві. Це є частиною соціальної й політичної освіти, що включає взаєморозуміння між народами та культурами.

Поняття, пов'язані з правами людини, можуть і повинні закріплюватися у свідомості якомога раніше. Так, наприклад, діти, які відвідують дитячий садочок або навчаються в початковій школі, можуть уже набути досвіду ненасильницького врегулювання конфліктів й поваги до іншої людини.

Ознайомлення підростаючого покоління з більш абстрактними поняттями прав людини, такими, що передбачають розуміння філософських, політичних та юридичних концепцій, може здійснюватися на рівні середньої школи при вивченні таких предметів, як історія, географія, соціальні науки, курси морально-релігійного циклу, мови та літератури, економіки.

Оскільки права людини неминуче пов'язані з політикою, викладач повинен завжди виходити з міжнародних пактів та угод і намагатися уникати

нав'язування своїх власних переконань учням і не втягувати їх в ідеологічну боротьбу.

2. Навички

Навички, необхідні для розуміння та сприяння правам людини, є такими:

а) інтелектуальні навички, зокрема:

- навички пов'язувати письмове й усне висловлювання, включаючи здатність формулювати свою думку, обговорювати й захищати її;

- навички, що вимагають уміння давати оцінку, такі як: збір і перевірка матеріалів з різних джерел, включаючи засоби масової інформації, здатність аналізувати їх і доходити до справедливих і виважених висновків;

- навички у визначенні упередженості, забобонів, стереотипів і дискримінації;

б) соціальні навички, зокрема:

- визнавати та враховувати відмінності;

- установлювати позитивні стосунки без особистісних утисків;

- вирішувати конфлікти ненасильницьким шляхом;

- брати відповідальність;

- брати участь у прийнятті рішень;

- розуміти використання механізмів захисту прав людини на локальному, регіональному, європейському та світовому рівнях.

3. Знання, яких набувають під час вивчення прав людини

3.1. Вивчення прав людини в школах може здійснюватися різними шляхами, враховуючи вік, свідомість школярів, конкретні ситуації в школах та систему освіти. Темі вивчення прав людини можуть включати:

- а) основні види прав людини, обов'язків, зобов'язань, відповідальності;

- б) різні форми несправедливості, нерівності й дискримінації, включаючи нерівність статей та расизм;

- в) відомих людей, рухи та події, успіхи й поразки в історії та триваючій нині боротьбі за права людини;

г) основні міжнародні декларації та конвенції про права людини, такі як Загальна декларація прав людини та Конвенція захисту прав людини й основних свобод.

Викладання і вивчення прав людини повинно бути позитивно орієнтованим. Оскільки численні приклади порушення прав людини можуть викликати в учнів відчуття безпорадності й відчаю, необхідно демонструвати їм також приклади успіхів і прогресу. Викладання й вивчення прав людини в школі повинно мати за мету домагатися від учнів розуміння й сприйняття понять справедливості, рівності, свободи, миру, гідності та демократії. Це розуміння повинно бути одночасно раціональним і таким, що ґрунтується на досвіді та почуттях. Тому важливо, щоби школи надавали можливості учням відчувати емоційну причетність до прав людини й виражати свої почуття через театралізовані вистави, живопис, музику, творчі письмові роботи та аудіовізуальні засоби.

4. Умови

4.1. Демократії найкраще можна навчитися в демократичній атмосфері, де заохочується участь, де можна відверто висловлювати й обговорювати думки, де гарантована свобода висловлювань і для учнів, і для вчителів, де панують чесність і справедливість. Таким чином, це є необхідною умовою ефективності вивчення прав людини.

Школи повинні заохочувати до участі у своїй діяльності батьків і рідних. Це може бути участь шкіл у роботі недержавних організацій, що можуть збирати інформацію, вивчати ситуацію та мати безпосередній досвід успішної боротьби за права й гідність людини.

Школи й учителі повинні намагатися бути позитивними стосовно всіх учнів і визнавати, що всі вони та їх досягнення є важливими – чи це успіхи в навчанні, в акторській майстерності на сцені, у музиці, у спорті чи якісь інші.

5. Навчання вчителів

5.1. Початкове навчання вчителів повинно давати підготовку до майбутніх умов викладання прав людини в школах. Наприклад, майбутні вчителі повинні:

а) цікавитися внутрішньою та зовнішньою політикою своєї країни та у світі;

б) мати можливість навчатися чи працювати за кордоном, до того ж у різних системах освіти;

в) розуміти й боротися з усіма формами дискримінації в школі і в суспільстві, заохочувати таку боротьбу й працювати над подоланням забобонів, у тому числі своїх власних.

5.2. Майбутні й нинішні вчителі повинні самі познайомитися з:

а) основними міжнародними деклараціями й конвенціями в галузі прав людини;

б) роботою й досягненнями міжнародних організацій, що займаються захистом і пропагуванням прав людини, наприклад, через візити й навчальні заходи.

5.3. Усі викладачі потребують того, щоб їм була надана можливість вивчати нові методи й поновлювати свої знання через підвищення своєї кваліфікації. Таке підвищення кваліфікації може включати вивчення ефективних методів викладання прав людини, а також розробку відповідних методів і посібників.

6. Міжнародний День прав людини

Необхідно заохочувати, щоб у школах і навчальних закладах з підготовки вчителів відзначався Міжнародний день прав людини – 10 грудня.

Україна – член Ради Європи з 1995 року.

**Загальноосвітні та вищі навчальні заклади з 1914-2005 рр.
(на початок навчального року) [105, с. 455].**

Роки	Загальноосвітні навчальні заклади		Вищі навчальні заклади			
			I–II рівня акредитації		III–IV рівня акредитації	
	Усього	У них учнів, тис.	Усього	У них студентів, тис.	Усього	У них студентів, тис.
1914/15	26069	2607	88	13	27	35
1940/41	32132	6830	693	196	173	197
1950/51	35961	7134	584	228	160	202
1955/56	34216	5882	635	375	134	326
1960/61	37660	6722	595	398	135	418
1965/66	34613	8671	697	646	132	690
1970/71	29791	8414	760	798	138	807
1975/76	25680	8063	730	784	142	831
1980/81	23042	7516	727	803	147	880
1985/86	21927	7249	731	809	146	853
1990/91	21825	7132	742	757	149	881
1995/96	22255	7143	782	618	255	923
2000/01	22210	6764	664	528	315	1403
2001/02	22194	6601	665	561	318	1548
2002/03	22094	6350	667	583	330	1687
2003/04	21908	6044	670	593	339	1844
2004/05	21722	5731	619	548	347	2027
2005/06	21589	5399	606	505	345	2204

Учителі загальноосвітніх навчальних закладів з 1990–2005 рр.

[105, с. 471].

Роки	1990/91	1995/96	2000/01	2001/02	2002/03	2003/04	2004/05
Кількість учителів, тис.	537	596	577	568	561	551	547

**Базовий навчальний план загальноосвітніх навчальних закладів
II–III ступенів (розподіл навчального часу між освітніми галузями)**

[78; 379; 380-382]

Освітні галузі	Загальна кількість годин								
	II ступінь (5–9 класи)			III ступінь (10–12 класи)			II + III ступені (5–12 класи)		
	тиж- день	рік	%	тиж- день	рік	%	тиж- день	рік	%
Інваріантна складова									
Мови і літератури	42	1470	27	19	665	19	61	2135	23,9
Суспільство-знавство	12	420	7,7	10	350	10	22	770	8,6
Естетична культура	8	280	5,1	2	70	2	10	350	3,9
Математика	20	700	13	8	280	8	28	980	11
Природознавство	26	910	16,7	13	455	13	39	1365	15,3
Технології	8	280	5,1	6	210	6	14	490	5,5
Здоров'я і фізична культура	17,5	612,5	11,4	9	315	9	26,5	927,5	10,4
Разом	133,5*	4672,5	86	67	2345	67	200,5	7017,5	78,6

Варіативна складова									
Додаткові години на освітні галузі, предмети за вибором, профільне навчання, факультативи, індивідуальні заняття та консультації	21,5	752,5	14	33	1155	33	54,5	1907,5	21,4
Гранично допустиме навчальне навантаження на учня	130	4550		90	3150		220	7700	
Разом (загальне навчальне навантаження)	155	5425	100	100	3500	100	255	8925	100

*Години фізичної культури освітньої галузі "Здоров'я і фізична культура" не враховуються в гранично допустимому навантаженні учнів. У загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин, у спеціалізованих школах, гімназіях, ліцеях, колегіумах дозволяється за рахунок загального навчального навантаження збільшувати гранично допустиме навантаження учнів до меж, що не перевищують санітарно-гігієнічних норм. (Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 р. № 24 Державний стандарт базової і повної середньої освіти).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Неопубліковані джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. Р-2 Ради Міністрів УРСР.

оп. 15.

1.1. Спр. 1708. Постанови Ради Міністрів УРСР та матеріали до них № 124-143 за червень 1990 року, 263 арк.

1.2. Спр. 2527. Листування з союзними республіками і обласними організаціями про роботу Міністерства вищої і середньої освіти, вищих та середніх спеціальних учбових закладів за 8 січня – 28 грудня 1991 року, 161 арк.

1.3. Спр. 2528. Листування з союзними республіками і обласними організаціями про роботу Міністерства вищої і середньої освіти, вищих та середніх спеціальних учбових закладів за 21 жовтня – 26 листопада 1991 року, 34 арк.

1.4. Спр. 2532. Листування з союзними республіками про роботу МОН УРСР та його органів, планування і фінансування народної освіти, розвиток педагогічної науки за 5 березня – 4 вересня 1991 року, 80 арк.

1.5. Спр. 2533. Листування з союзними республіками та іншими організаціями про роботу загальноосвітніх шкіл за 7 березня – 1 серпня 1991 року, 17 арк.

1.6. Спр. 2538. Доповідні записки, звіти та інші документи по контролю за виконанням постанов, розпоряджень Ради Міністрів УРСР з питань розвитку і роботи установ та закладів народної освіти в УРСР за 30 січня – 21 листопада 1991 року, 56 арк.

1.7. Спр. 2594. Листування з Верховною Радою УРСР, міністерствами, відомствами про роботу серед неповнолітніх та молоді за 3 квітня 1991 року – 2 березня 1992 року, 72 арк.

1.8. Спр. 3031. Листування з центральними і обласними органами про роботу Міністерства вищої і середньої освіти України, вищими та середніми спеціальними учбовими закладами за 5 січня – 10 грудня 1992 року, 112 арк.

1.9. Спр. 3034. Листування з центральними і обласними органами з питань національної політики про роботу Міністерства народної освіти та його органів, планування і фінансування народної освіти, розвиток педагогічної науки за 28 березня – 8 червня 1992 року, 120 арк.

1.10. Спр. 3035. Листування з центральними і обласними органами про роботу загальноосвітніх шкіл за 24 березня – 14 квітня 1992 року, 35 арк.

Ф. 8 Міністерства юстиції України.

оп. 12.

1.11. Спр. 1351. Узагальнення роботи міністерств та відомств про правову роботу в народному господарстві, методичні вказівки та рекомендації, що впливають із функцій Міністерства по методичному керівництву правовою роботою в народному господарстві за 1989 рік, 247 арк.

1.12. Спр. 1352. Листування з Міністерством юстиції СРСР по правовій пропаганді за 12 січня – 15 грудня 1989 року, 48 арк.

1.13. Спр. 1353. Документи про надання правової допомоги на місцях відділам юстиції по організації правової пропаганди та правового виховання громадян за 12 лютого – 14 грудня 1989 року, 41 арк.

1.14. Спр. 1354. Протоколи, стенограми координаційно-методичної ради при Міністерстві юстиції за 10 жовтня – 8 грудня 1989 року, 22 арк.

1.15. Спр. 1422. Листування з Міністерством юстиції СРСР про методичне керівництво правовою роботою в народному господарстві за 26 січня – 24 грудня 1990 року, 39 арк.

1.16. Спр. 1425. Листування з ЦК Компартії України, Кабінетом Міністрів УРСР та Міністерством юстиції СРСР з питань правової пропаганди та юридичного всеобучу за 23 березня – 30 серпня 1990 року, 66 арк.

1.17. Спр. 1426. Документи про надання правової допомоги на місцях відділам юстиції по організації правової пропаганди за 12 червня – 26 листопада 1990 року, 138 арк.

1.18. Спр. 1427. Матеріали вивчення стенду правової пропаганди та документи по впровадженню правового досвіду за 1990 рік, 33 арк.

Ф. 166 Міністерства освіти України.

оп. 18.

1.19. Спр. 125. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 13 за 27 грудня 1995 року, 84 арк.

1.20. Спр. 140. Зведені звіти про групування державних середніх загальноосвітніх навчальних закладів по кількості вчителів, класів і учнів на 1 жовтня 1995 року, 88 арк.

1.21. Спр. 159. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 1-3 за 24 січня – 20 березня 1996 року, 192 арк.

1.22. Спр. 160. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 4-5 за 26 березня – 28 березня 1996 року, 208 арк.

1.23. Спр. 161. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 6-8 за 22 квітня – 22 травня 1996 року, 155 арк.

1.24. Спр. 163. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 11-13 за 28 серпня – 23 жовтня 1996 року, 140 арк.

1.25. Спр. 164. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них № 14-15 за 27 листопада – 12 грудня 1996 року, 140 арк.

1.26. Спр. 173. Зведені звіти про групування державних середніх загальноосвітніх навчальних закладів по кількості вчителів, класів і учнів на початок 1996–1997 навчальний рік, 34 арк.

1.27. Спр. 180. Зведені звіти про групування державних середніх загальноосвітніх навчальних закладів по кількості вчителів, класів і учнів на 1 жовтня 1996 року, 97 арк.

1.28. Спр. 200. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 1-2 за 14 січня – 19 лютого 1997 року, 183 арк.

1.29. Спр. 203. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 6 за 8 квітня 1997 року, 102 арк.

1.30. Спр. 204. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 7 за 23 квітня 1997 року, 181 арк.

1.31. Спр. 205. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 9 за 28 травня 1997 року, 146 арк.

1.32. Спр. 207. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 13-18 за 9 липня – 18 серпня 1997 року, 120 арк.

1.33. Спр. 208. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 19-20 за 24 вересня – 29 жовтня 1997 року, 199 арк.

1.34. Спр. 210. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 22 за 24 грудня 1997 року, 114 арк.

1.35. Спр. 221. Зведені звіти про групування державних середніх загальноосвітніх навчальних закладів по кількості вчителів, класів і учнів на початок 1997–1998 навчальний рік, 29 арк.

1.36. Спр. 250. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 3 за 18 березня 1998 року, 168 арк.

1.37. Спр. 251. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 4 за 28 березня 1998 року, 281 арк.

1.38. Спр. 253. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 6 за 22 квітня 1998 року, 91 арк.

1.39. Спр. 254. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 7,8 за 24 червня – 17 липня 1998 року, 105 арк.

1.40. Спр. 255. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 9 за 29 липня 1998 року, 93 арк.

1.41. Спр. 256. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 10 за 27 серпня 1998 року, 219 арк.

1.42. Спр. 259. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 16,17 за 25 листопада – 23 грудня 1998 року, 144 арк.

1.43. Спр. 276. Звіти про чисельність і склад педагогічних працівників навчальних закладів на 1 жовтня 1998 року, 64 арк.

1.44. Спр. 299. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 4 за 27 березня 1999 року, 257 арк.

1.45. Спр. 301. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 7 за 23 червня 1999 року, 130 арк.

1.46. Спр. 302. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 8,9 за 28 липня – 18 серпня 1999 року, 117 арк.

1.47. Спр. 317. Зведені звіти про групування державних середніх загальноосвітніх навчальних закладів по кількості вчителів, класів і учнів на початок 1999–2000 навчального року, 36 арк.

1.48. Спр. 48. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 7-10 за 27 січня – 24 березня 1993 року, 247 арк.

1.49. Спр. 49. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 11,12 за 26 березня – 26 травня 1993 року, 233 арк.

1.50. Спр. 51. Протоколи, рішення Колегії МОН України та документи до них, № 17-19 за 27 жовтня – 22 грудня 1999 року, 258 арк.

2. Опубліковані документи та матеріали

2.51. Акт проголошення незалежності України / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 114.

2.52. Декларація про державний суверенітет України : Прийнята верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. // Нове законодавство України / Упоряд. Л. Є. Горьовий, В. І. Стадник. – К. : Україна, 1992. – Вип. 1. – 151 с.

2.53. Закон України "Про вищу освіту" / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 20. – Ст. 134.

2.54. Закон України "Про загальну середню освіту" / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 28. – Ст. 230.

2.55. Закон України "Про освіту" / Верховна Рада України // Законодавство України про освіту : зб. законів. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 159 с.

2.56. Закон Української РСР "Про освіту" / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 34. – Ст. 451.

2.57. Збірник міжнародних документів та нормативно-правових актів України з питань соціально-правового захисту дітей / М-во юстиції України; редкол. : С. Р. Станік (голова) [та ін.] – 2-ге вид., доп. – К. : Логос, 2001. – Ч. 1. – 595 с.

2.58. Збірник міжнародних документів та нормативно-правових актів України з питань соціально-правового захисту дітей / М-во юстиції України; редкол. : С. Р. Станік (голова) [та ін.] – 2-ге вид., доп. – К. : Логос, 2001. – Ч. 2. – 442 с.

2.59. Конвенція ООН з прав дитини : шляхи практичного застосування. – К. : Науковий світ, 2000. – 38 с.

2.60. Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Юрінком, 1996. – 80 с.

2.61. Концепція Громадянської освіти в середній школі України // Освіта України. – 2000. – 15 листоп. – С. 12.

2.62. Культурне будівництво в УРСР. Кодекс законів про народну освіту УРСР – К. : Рад. школа, 1959. – Т. 1 – 884 с.

2.63. Лактіонова Г. М. Права дитини : від витоків до сьогодення : зб. док. / Упоряд. Г. М. Лактіонова. – К. : Либідь, 2002. – 278 с.

2.64. Лист Міністерства освіти і науки України від 21.07.04 р. № 1/9-382 "Про перелік програм, підручників навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в загальноосвітніх навчальних закладах у 2004/2005 навчальному році" / Міністерство освіти і науки України // Інформац. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2004. – № 15–16. – С. 51–52.

2.65. Наказ Міністерства освіти і науки України "Про затвердження Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів 12-річної

школи" / Міністерство освіти і науки України // Інформац. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2004. – № 6. – С. 3–32.

2.66. Наказ Міністерства освіти і науки України від 25 квітня 2001 р. № 342 "Про типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 2001/2002–2004/2005 навчальний роки" / Міністерство освіти і науки України // Інформац. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2001. – № 9. – С. 16–32.

2.67. Наказ Міністерства освіти і науки України від 25.04.01 р. № 342 "Про типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 2001/2002–2004/2005 навчальні роки" / Міністерство освіти і науки України // Освіта України. – 2001. – 8 трав. – С. 2–4.

2.68. Наказ Міністра освіти і науки України від 26 листопада 2002 р. № 674 "Про затвердження Положення про проведення Всеукраїнського конкурсу творчих робіт учнів 10–11 класів загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів "Мої права" / Міністерство освіти і науки України // Інформац. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2003. – № 1. – С. 1–14.

2.69. Наказ МОН України від 3 серпня 2006 р. № 592 "Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу" / Міністерство освіти і науки України // Офіційний вісник України. – 2006. – № 32. – Ст. 2365.

2.70. Народное образование в СССР : сб. док. / Состав. А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев [и др.]. – М. : Педагогика, 1974. – 559 с.

2.71. Освіта України. Нормативно-правові документи / За заг. ред. В. Г. Кременя. – К. : Міленіум, 2001. – 472 с.

2.72. Постанова Верховної Ради України від 17 лютого 1995 р. № 72 "Про рекомендації учасників парламентських слухань про стан освіти в Україні" / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 7. – Ст. 52.

2.73. Постанова Кабінет Міністрів України від 11 березня 1999 р. № 348 "Про затвердження комплексного плану заходів щодо розвитку загальної

середньої освіти в 1999 – 2012 роках" / Кабінет Міністрів України // Офіційний вісник України. – 1999. – № 11. – 02 квіт.

2.74. Постанова Кабінету Міністрів від 27 серпня 2004 року № 1127 "Про внесення змін до Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення" / Кабінет Міністрів України // Офіційний вісник України. – 2004. – № 35. – Ст. 2341.

2.75. Постанова Кабінету Міністрів України № 1787 від 28 грудня 2001 р "Про внесення змін до Постанови Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366" / Кабінет Міністрів України // Офіційний вісник України. – 2002. – № 1. – Ст. 11.

2.76. Постанова Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2001 р. № 344 "Про затвердження Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року" / Кабінет Міністрів України // Офіційний вісник України. – 2001. – № 15. – Ст. 649.

2.77. Постанова Кабінету Міністрів України від 13.12.06 № 1719 "Про затвердження Переліку напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра" / Кабінет Міністрів України // Офіційний вісник України. – 2006. – № 50. – Ст. 3333.

2.78. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 р. № 24 "Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти" / Кабінет Міністрів України // Інформац. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2004. – № 1–2. – С. 5–60.

2.79. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2000 р. № 1717. "Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання" / Кабінет Міністрів України // Урядовий кур'єр. – 2000. – 6 груд. – С. 2–8.

2.80. Постанова Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 р. № 1001 "Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до

2015 року" / Кабінет Міністрів України // Офіційний вісник України. – 2006. – № 30. – Ст. 2132.

2.81. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366 "Про затвердження Програми правової освіти населення України" / Кабінет Міністрів України // ЗП України. – 1995. – № 8. – Ст. 198.

2.82. Постанова Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2004 р. № 1183 "Про затвердження Державної програми розвитку вищої освіти на 2005-2007 роки" / Кабінет Міністрів України // Офіційний вісник України. – 2004. – № 36. – Ст. 2405.

2.83. Постанова Колегії МОН України та Президії АПН України від 22 листопада 2001 р. № 12/5-2 "Про затвердження Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа)" / Міністерство освіти і науки України // Інформац. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2002. – № 2. – С. 3.

2.84. Постанова ЦВК і РНК СРСР від 5 березня 1935 р. "Про заходи щодо розгортання і поліпшення правової освіти" // СЗ СРСР. – 1935. – № 13. – Ст. 99.

2.85. Про внесення змін до Постанови Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 року № 366 "Про Програму правової освіти населення" / Кабінет Міністрів України // Офіційний вісник України. – 2002. – № 1. – Ст. 11.

2.86. Про концепцію загальної середньої освіти (12-ти річна школа) / Міністерство освіти і науки України // Інформац. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2002. – № 2. – С. 2–7.

2.87. Програма курсу "Громадянська освіта" для загальноосвітніх навчальних закладів (9–11 кл.) / Міністерство освіти і науки України // Історія в школах України. – 2002. – № 3. – С. 21–26.

2.88. Програма курсу "Досліджуючи гуманітарне право" для загальноосвітніх навчальних закладів 10-11 кл. / Міністерство освіти і науки України. – К. : Генеза, 2006. – 10 с.

2.89. Програма курсу "Права людини" для учнів гімназій, ліцеїв та класів суспільно-гуманітарного профілю загальноосвітніх навчальних закладів 10–11 кл. / Міністерство освіти і науки України. – К. : А.С.К., 2006. – 12 с.

2.90. Програма курсу "Практичне право" / Міністерство освіти і науки України // Рідна школа. – 2004. – № 3. – С. 2-4.

2.91. Програма розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період (1991–1995 рр.) / Міністерство народної освіти УРСР // Інформац. зб. Міністерства народної освіти УРСР. – 1991. – № 15–16. – С. 5–10.

2.92. Проект програми з основ радянської держави і права / Міністерство народної освіти УРСР // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР. – 1991. – № 15–16. – С. 51–59.

2.93. Реорганізація школи по трудовому принципу // Вісник Української Народної Республіки. – 1918. – 22 лют. – С. 2–4.

2.94. Рішення колегії Міністерства освіти і науки України від 25 вересня 2003 р. № 10/12 "Про затвердження Концепції профільного навчання в старшій школі" / Міністерство освіти і науки України // Інформац. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2003. – № 24. – С. 3–14.

2.95. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2006 р. № 396-р. "Про схвалення Концепції Державної програми розвитку освіти на 2006–2010 роки" / Кабінет Міністрів України // Урядовий кур'єр. – 2006. – 2 серп. – С. 2–6.

2.96. Система правового образования в школе. Концепция : учеб. програм. – СПб. : СПбГУПМ, 1995. – 126 с.

2.97. Указ Президента України від 17 червня 1998 р. "Про заходи щодо відзначення другої річниці Конституції України" / Адміністрація Президента України // Урядовий кур'єр. – 1998. – 20 черв. – С. 1.

2.98. Указ Президента України від 12 вересня 1995 р. № 832 "Про Основні напрями реформування вищої освіти в Україні" / Адміністрація Президента України // Урядовий кур'єр. – 1995. – 21 верес. – С. 2–8.

2.99. Указ Президента України від 12 липня 1996 р. № 553 "Про першочергові заходи, пов'язані з прийняттям Конституції України" / Адміністрація Президента України // Урядовий кур'єр. – 1996. – 18 черв. – С. 2–8.

2.100. Указ Президента України від 17 квітня 2002 року № 347 "Про Національну доктрину розвитку освіти" / Адміністрація Президента України // Офіційний вісник України. – 2002. – № 16. – Ст. 860.

2.101. Указ Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992 "Про Національну програму правової освіти населення" / Адміністрація Президента України // Офіційний вісник України. – 2001. – № 43. – Ст. 1921.

2.102. Указ Президента України від 18 січня 1996 року № 63 "Про Національну програму "Діти України" / Адміністрація Президента України // Урядовий кур'єр. – 1996. – 25 січ. – С. 2–6.

2.103. Указ Президента України від 4 липня 2005 року № 1013 "Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні / Адміністрація Президента України" // Зб. нормат.-правов. док. / За заг. ред. С. М. Ніколаєнка. – К., 2007. – С. 4–9.

2.104. Указ Президента України від 8 лютого 2001 р. № 78 "Про Програму роботи з обдарованою молоддю на 2001–2005 роки" / Адміністрація Президента України // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 38. – С. 3–4.

3. Статистичні видання

3.105. Статистичний щорічник України за 2004 рік / Державний комітет статистики України // Ред. О.Г. Осауленко. – К. : Консультант, 2005. – 605 с.; Статистичний щорічник України за 2005 рік / Державний комітет статистики України // Ред. О.Г. Осауленко. – К. : Консультант, 2006. – 575 с.

4. Періодичні видання

4.106. Андрейцев В. І. Вища юридична освіта в Україні за останні 15 років : здобутки і проблеми / В. І. Андрейцев, М. Р. Аракелян, А. М. Бойко, В. В. Комаров // Юридична газета. – 2006. – 11 черв. – С. 13–14.

4.107. Бігун В. С. Правова освіта населення – не лише знати, але й вміти / В. С. Бігун // Юридична газета. – 2005. – 7 лют. – С. 4–5.

4.108. Горбунова Л. М. Німецька юстиція проводить день відкритих дверей / Л. М. Горбунова // Юридична газета. – 2004. – 4 листоп. – С. 14.

- 4.109. Драгоманов М. П. Император Тиберий / М. П. Драгоманов // Университетские известия. – Киев, 1864. – №2. – С. 26.
- 4.110. Дулеба М. В. Допоможе і навчить юридична клініка / М. В. Дулеба // Урядовий кур'єр. – 2006. – 22 грудня. – С. 5.
- 4.111. Журавський В. С. Проблеми юридичної освіти / В. С. Журавський // Дзеркало тижня. – 2003. – 25-31 січ. – С. 2.
- 4.112. Кремень В. Г. Нові вимоги до якісної освіти / В. Г. Кремень // Освіта України. – 2006. – 20 черв. – С. 6–7.
- 4.113. Кусайкіна Н. Д. Правова освіта чи правове виховання у школі? / Н. Д. Кусайкіна // Освіта України. – 1998. – 9 груд. – С. 7.
- 4.114. Литвин В. М. Українська культура й освіта в контексті суспільних трансформацій / В. М. Литвин // Урядовий кур'єр. – 2002. – 24 вер. – С. 3.
- 4.115. Миланко О. Правоосвітня робота у школі / О. Миланко // Юридичний вісник України. – 2005. – 23 лип. – С. 4.
- 4.116. Михайліченко М. В. Проект "Громадянська освіта – Україна" : нове у підготовці вчителя / М. В. Михайліченко // Освіта України – 2007. – 20 лют. – С. 3–5.
- 4.117. Ніколаєнко С. М. Звіт міністра освіти і науки України "Про розвиток освіти і науки у 2005–2006 рр." / С. М. Ніколаєнко // Освіта України. – 2006. – 20 черв. – С. 6–7.
- 4.118. Онопенко В. В. Про правову державу, освіту та правовий нігілізм / В. В. Онопенко // Юридична газета. – 2005. – 16 черв. – С. 2.
- 4.119. Освіта в Україні. Доповідь Міністра освіти і науки України на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти / В. Г. Кремень // Освіта України. – 2001. – 12 жовт. – С. 4.
- 4.120. Проблеми розвитку науково-виробничої сфери // Наука сьогодні. – 2005. – 18 січ. – С. 2–6.
- 4.121. Семиноженко В. П. Освіта має починатися зі статусу вчителя в суспільстві / В. П. Семиноженко // Освіта. – 2004. – № 7. – С. 1.

4.122. Федеральный компонент государственного стандарта общего образования (Проект). Стандарт среднего (полного) общего образования по праву // Граждановедение. – 2004. – 29 января. – С. 9–11.

4.123. Шемшученко Ю. С. Починаючи реформу, треба бачити кінцевий результат / Ю. С. Шемшученко // День. – 2003. – 18 лют. – С. 1.

4.124. Шматко М. Кризь правознавчі терни – до зірок тріумфу / М. Шматко // Юридична газета. – 2007. – 22 лют. – С. 22–24.

4.125. Юридична освіта в Україні потребує нагальної реформи // Голос України – 2008 – 28 листоп. – С. 2–3.

Література

5. Монографії, брошури, статті

5.126. Абдель-Хаді Н. Дитина та її права : Система дотримання прав людини в сім'ї та стратегії запобігання дитиною психологічним травмам / Н. Абдель-Хаді, Т. Кульбачна, О. Куриленко // Психолог. – 2004. – № 3–4. – С. 5–10.

5.127. Алексеев С. С. Введение в правоведение : учеб. пособие [для школьников 9–11 кл.] / С. С. Алексеев. – М. : Московская школа прав человека, 1996. – 79 с.

5.128. Алексеев Ю. М. Україна : освіта і держава (1987–1997) : моногр. / Ю. М. Алексеев. – К. : Експрес-об'ява, 1998. – 110 с.

5.129. Андрейцев В. І. Освітньо-наукові правничі школи : феноменологічні та гносеологічні аспекти / В. І. Андрейцев // Вища освіта. – 2006. – № 6. – С. 5–15.

5.130. Андрейцев В. І. Правнича освіта в Україні : проблеми теорії та практики / В. І. Андрейцев, В. В. Андрейцев. – К., 2000. – С. 4–43.

5.131. Андрейцев В. І. Проблеми реформування юридичної освіти в Україні / В. І. Андрейцев // Право України. – 1998. – № 2. – С. 15.

5.132. Андрейцев В. І. Сучасна правнича наука та освіта на шляху до Болонського процесу / В. І. Андрейцев // Вища школа. – 2005. – № 3. – С. 36–54.

5.133. Андрусишин Б. І. Кадри для освітньої галузі : проблеми підготовки / Б. І. Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18. – Економіка і право. – 2005. – Вип. 2. – С. 96–105.

5.134. Андрусишин Б. І. Методика викладання шкільного курсу "Основи правознавства" : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз. – К. : Знання, 2008. – 301 с.

5.135. Андрусишин Б. І. Методика викладання шкільного курсу "Основи правознавства" : курс лекцій [для студ. вищ. навч. закл.] / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 162 с.

5.136. Андрусишин Б. І. Підготовка викладачів правознавства – на рівень сучасних вимог / Б. І. Андрусишин // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : наук. праці та мат. конф. / Голова ред. В. П. Андрущенко. – К. : Знання, 2001. – Вип. 1. – 780 с.

5.137. Андрусишин Б. І. Підготовка правознавчих кадрів для освітньої галузі / Б. І. Андрусишин // Юридичні читання молодих вчених. Зб. мат. Всеукр. наук. конф. 23–24 квітня 2004 року / За заг. ред. В. П. Андрущенко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – 275 с.

5.138. Андрусишин Б. І. Правова культура молоді як засіб боротьби зі злочинністю / Б. І. Андрусишин // Четверті юридичні читання : мат. Міжнар. наук. конф. 3–4 квітня 2008 р. / За заг. ред. В. П. Андрущенко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – 476 с.

5.139. Андрусишин Б. І. Соціально-правовий захист дітей з вадами розумового розвитку : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Б. І. Андрусишин, В. М. Синьов. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 177 с.

5.140. Андрусишин Б. І. Форми позакласної роботи з правознавства в сучасній школі / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз // Інноваційні технології у вищій юридичній освіті. Мат. міжнар. наук.-метод. конф., присвяченої 390-річчю з дня заснування Київської братської школи – предтечі Києво-Могилянської академії 25–28 травня 2005 року / Відп. ред. Н. В. Артикуца. – К. : Стилос, 2005. – 472 с.

5.141. Андрущенко В. П. Два погляди на проблему розвитку освіти України у XXI ст. : офіційний та опозиційний / В. П. Андрущенко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2001. – С. 14–28.

5.142. Андрущенко В. П. Національна доктрина розвитку освіти: потреба, принципи, пріоритети. Управління якістю професійної освіти : зб. наук. праць. / В. П. Андрущенко. – Донецьк : ТОВ Лебідь, 2001. – 184 с.

5.143. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту : статті, нариси, інтерв'ю / В. П. Андрущенко – К. : Знання України, 2004. – 804 с.

5.144. Андрущенко В. П. Українська освіта: пошук нових стратегій мислення // Міжнародні синергетичні читання. Програма Міжнародних синергетичних читань, 12–13 груд. 2003 р. : Присвяч. пам'яті Іллі Пригожина / Уклад. : В. П. Андрущенко [та ін.]. – К. : Знання України, 2003. – 64 с.

5.145. Арцишевський Р. А. Громадянська освіта : навчальний посібник [для учнів 9 кл.] / Р. А. Арцишевський, Т. В. Бакка, І. М. Гейко [та ін.]. – К. : Генеза, 2002. – 151 с.

5.146. Белова Л. О. Правова освіта має бути безперервною / Л. О. Белова // Історія та правознавство. – 2005. – № 29. – С. 2–3.

5.147. Богачов С. В. Державі потрібні висококваліфіковані юристи / С. В. Богачов // Право України. – 2005. – № 11. – С. 150–153.

5.148. Богачов С. В. Право знати право / С. В. Богачов // Юридичний журнал. – 2004. – № 11. – С. 34–40.

5.149. Богачов С. В. Правова освіта на Львівщині (за мат. виїзного засідання Всеукр. міжвід. координат.-метод. ради з питань правової освіти населення) / С. В. Богачов // Право України. – 2005. – № 8. – С. 140–143.

5.150. Богачов С. В. Роль правової освіти у приведенні змісту прав та свобод засуджених до міжнародних стандартів / С. В. Богачов // Право України. – 2006. – № 8. – С. 127–133.

5.151. Бойко Д. М. Особливості засвоєння старшокласниками правових знань / Д. М. Бойко // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук.

праць / Ін-т психології АПН України ім. Г. С. Костюка. – К., 2003.– Т. 5. – Ч. 1. – С. 27–31.

5.152. Болюбаш Я. Я. Стан підготовки юридичних кадрів в Україні / Я. Я. Болюбаш // Юридичний вісник України. – 2006. – № 27. – С. 6–7.

5.153. Боровик А. М. Висвітлення проблем реформи шкільної освіти на сторінках журналу "Вільна Україна" та подальша її доля / А. М. Боровик // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 3–7.

5.154. Боровик А. М. Розробка теоретичних основ реформ загальноосвітньої школи в Україні за часів Української революції (1917–1920 рр.) / А. М. Боровик // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 3–11.

5.155. Боровик А. М. Українізація загальноосвітньої школи : перші кроки (1917–1920 рр.) : моногр. / А. М. Боровик / Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів : Черніг. обереги, 2003. – 270 с.

5.156. Вакарчук І. О. Вища освіта України – європейський вимір: стан, проблеми, перспективи / І. О. Вакарчук // Вища школа. – 2008. – № 3. – С. 3–19.

5.157. Володина С. И. Основы правовых знаний в 2 кн. : учебн. [для учеников 8–9 кл.] / С. И. Володина, А. М. Поливектова, Е. М. Ашмарина [и др.]. – М., 2006. – Кн. 1. – 152 с.

5.158. Глущенко О., Кампо В. 17 уроків з курсу "Конституція України": навч. посіб. [для учнів загальноосв. навч. закл.] / О. Глущенко, В. Кампо. – К. : Леся, 1997. – 159 с.

5.159. Годованець В. Ф. Правова просвіта громадян України : методологічні проблеми розроблення Концепції / В. Ф. Годованець, В. М. Кампо, В. Г. Тертичний // Право України. – 1999. – № 1. – С. 27–30.

5.160. Головка М. Л. Сучасна Україна: історичні, правові, економічні та духовно-культурні аспекти становлення і розвитку: моногр. / [С. О. Голованов, М. Л. Головка, Г. В. Балабанов та ін.] ; Акад. праці і соц. відносин Федер. профспілок України. – К., 2005. – 191 с.

5.161. Головченко В. В. Правова енциклопедія школяра / В. В. Головченко, В. С. Ковальський, Л. О. Лоха. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 440 с.

5.162. Горбунова Л. М. Роль правової освіти в утвердженні верховенства права / Л. М. Горбунова // Право України. – 2006. – № 4. – С. 154–159.

5.163. Грачев В. А. Перспективы формирования образовательного права в Российской Федерации / В. А. Грачев, Е. В. Буслов // Проблемы развития отечественного и международного законодательства об образовании. III Междунар. науч.-прак. конф. 3–5 июня 1998 г. – М., 1998. – Ч. I. – 235 с.

5.164. Губик В. Т. Студентська юридична клініка / В. Т. Губик // Юридичний вісник України. – 2004. – № 22. – С. 4–9.

5.165. Гуз А. М. Становлення та розвиток шкільної правової освіти України (1991–2007 роки) : монограф. / А. М. Гуз. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2009. – 431 с.

5.166. Гуз А. М. Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення: напрями та результати роботи (1990-2005 рр.) / А. М. Гуз // Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. – Тернопіль : Астон, 2007. – Вип. 19. – С. 383–389.

5.167. Гуз А. М. Державна політика у галузі шкільної правової освіти України (кінець XX ст. – початок XXI ст.) / А. М. Гуз // Гілея : наук. вісн. – 2009. – № 28. – С. 102–109.

5.168. Гуз А. М. Еволюція шкільної правової освіти України у другій половині XIX – XX ст. / А. М. Гуз // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія : історія. – 2009. – Вип. 16. – С. 33–39.

5.169. Гуз А. М. Застосування дидактичних методів навчання у процесі викладання юридичних дисциплін / А. М. Гуз // Зб. наук. праць НА СБ України. – 2005. – № 13. – С. 180–185.

5.170. Гуз А. М. Застосування сучасних методів навчання в ІЗІ НА СБ України / А. М. Гуз // Зб. наук. праць НА СБ України. – 2006. – № 16. – С. 123–130.

5.171. Гуз А. М. Концептуальні засади розвитку та моделі шкільної правової освіти на пострадянському просторі (на прикладі Росії, Білорусі та України). / А. М. Гуз // Університет. – 2008. – № 3 – С. 25–31.

5.172. Гуз А. М. Методологія дослідження проблем становлення та розвитку шкільної правової освіти України / А. М. Гуз // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2008. – № 2. – С. 39–40.

5.173. Гуз А. М. Методологія поширення правових знань серед учнівської молоді Всеукраїнською міжвідомчою координаційно-методичною радою з правової освіти населення у 1995-2007 рр. / А. М. Гуз // Сторінки історії : зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 26. – С. 37–44.

5.174. Гуз А. М. Підготовка педагогів-юристів для загальноосвітніх навчальних закладів України (друга половина ХХ ст. – початок ХХІ ст.) : еволюція та сучасний стан / А. М. Гуз // Університет. – 2008. – №.1. – С. 95–100.

5.175. Гуз А. М. Реалізація завдань держави у сфері шкільної правової освіти України в 1991–2007 роках / А. М. Гуз // Університет. – 2009. – № 5. – С. 63–71.

5.176. Гуз А. М. Реалізація Національної програми правової освіти населення місцевими органами виконавчої влади України в 2001–2005 рр. / А. М. Гуз // Вісн. Акад. праці та соц. відносин Федерації профспілок України. – 2007. – № 5. – С. 105–108.

5.177. Гуз А. М. Роль Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення у поширенні правових знань серед учнівської молоді в 1995–2005 рр. / А. М. Гуз // Питання культурології : зб. наук. праць Київ. нац. ун-ту культури та мистецтв. – К. : Видавничий центр КНУКіМ, 2007. – Вип. 23. – С. 35–39.

5.178. Гуз А. М. Складання моделі шкільної правової освіти в Росії, Білорусі та Україні у 1991-2005 рр. / А. М. Гуз // Література та культура Полісся (Ніжинський держ. пед. ун-т імені Миколи Гоголя Міносвіти України). – 2008. – Вип. 42. – С. 230–239.

5.179. Гуз А. М. Становлення та розвиток моделей шкільної правової освіти в Росії та Білорусі в кінці ХХ – на поч. ХХІ ст. / А. М. Гуз // Вісн. Акад. праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2008. – №1. – С. 89–93.

5.180. Гуз А. М. Становлення шкільної правової освіти України у другій половині ХІХ – ХХ ст. / А. М. Гуз // Університет. – 2009. – № 4. – С. 66–73.

5.181. Гуз А. М. Сучасна шкільна правова освіта України : аналіз джерельної бази проблеми (1991–2007 рр.) / А. М. Гуз // Сторінки історії : зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 27. – С. 58–66.

5.182. Гуз А. М. Сучасна шкільна правова освіта України: аналіз історіографії проблеми / А. М. Гуз // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія : історія, економіка, філософія. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2007. – Вип. 13. – С. 172–178.

5.183. Гуз А. М. Сучасний стан дослідження шкільної правової освіти України / А. М. Гуз // Науковий часопис НПУ М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 5. – С. 256–261.

5.184. Гуз А. М. Формування концептуальних засад шкільної правової освіти на пострадянському просторі у 1991–2003 рр. / А. М. Гуз // Культура і мистецтво у сучасному світі : Наукові записки КНУКіМ / Київський національний університет культури і мистецтва Міністерства культури і мистецтв України. – К., 2008. – Вип. 9. – С. 20–26.

5.185. Гуз А. М. Шкільна правова освіти в Україні в 90-х роках ХХ – на початку ХХІ століття / А. М. Гуз // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Історія. – 2008. – № 95. – С. 19–23.

5.186. Гуз А. М. Шкільна програма з правознавства : еволюція та теоретичне обґрунтування (1990-2006) / А. М. Гуз // Наукові записки. – Серія : Історичні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2008. – Вип. 11. – С. 205–211.

5.187. Гуз А. М. Шкільний підручник з основ правознавства та методика роботи з ним / А. М. Гуз. // Другі юридичні читання: зб. мат. всеукр. наук. конф.

18 травня 2005 р. / За заг. ред. В. П. Андрущенко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – С. 685–688.

5.188. Гуцалова К. М. Міністерство юстиції планує здійснювати законотворчу діяльність та й надалі опікуватися питаннями правової освіти населення / К. М. Гуцалова // Юридичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 129–130.

5.189. Даниленко В. М. Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001) / В. М. Даниленко [та ін.]. – К., 2001. – 142 с.

5.190. Денисов В. Н. Програма курсу "Права людини" для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів / В. Н. Денисов, П. М. Рабінович, В. С. Семенов, І. Б. Усенко, Л. Г. Заблоцька // Інформац. зб. Міністерства освіти України. – 1995. – № 19. – С. 2–25.

5.191. Дербеньова А. Г. Правова освіта в учбових закладах для обдарованої учнівської молоді / А. Г. Дербеньова, Ю. В. Бутенко // Історія та правознавство. – 2005. – № 29. – С. 14.

5.192. Державна політика : аналітичні документи підготовлені в межах проекту "Створення груп аналізу політики та Центру інформаційних ресурсів в Уряді України" / Кабінет Міністрів України. – К., 2002. – 196 с.

5.193. Дітям про Декларацію та Конвенцію із захисту прав дитини // Дитячий садок. – 2006. – № 22–24. – С. 22–34.

5.194. Домбровський С. Ф. Проблеми організації та здійснення правової освіти сільського населення (на прикладі Хмельницької області) / С. Ф. Домбровський // Вісн. Хмельн. ін-ту регіонального управління та права. – 2005. – № 3. – С. 426–429.

5.195. Дрожжина С. В. Основи правознавства: наочний посібник [для учн. 9 клас] / С. В. Дрожжина. – К. : Ранок, 2007. – 74 с.

5.196. Дух Л. І. Календарне планування курсу "Громадянська освіта в Україні" / Л. І. Дух // Історія та правознавство. – 2005. – № 7. – С. 4–8.

5.197. Дух Л. І. Календарне планування курсу "Громадянська освіта в Україні" / Л. І. Дух // Історія та правознавство. – 2005. – № 15. – С. 8–9.

5.198. Євінтов В. І. Права людини : підручник [для учн. 10–11 кл.] / В. І. Євінтов, М. В. Буроменський, Т. Г. Андрусак. – К. : Право, 1997. – 225 с.

5.199. Євнух М. Б. Управління якістю професійної освіти : зб. наук. праць / М. Б. Євнух, О. П. Сердюк. – Донецьк, 2001. – С. 73.

5.200. Єгорова О. В. Проблеми розвитку юридичної освіти у вітчизняних університетах (1863–1917 рр.) / О. В. Єгорова // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці : міжвуз. зб наук. праць. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 94–99.

5.201. Єгорова О. В. Юридична наука України в період дії університетського Статуту 1863 р. / О. В. Єгорова // Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство) : мат. наук. читань, присвячених 60-річному ювілею проф. Г. К. Швидько. / Ред. В. Ю. Пушкін. – Дніпропетровськ : Нац. гірн. ун-т, 2004. – 175 с.

5.202. Єфіменко Г. Г. Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932-1938 рр. (освіта та наука) : Історичні зошити / Г. Г. Єфіменко / Інститут історії України НАН України. – К., 2000. – 72 с.

5.203. Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України 1932-1938 рр. : моногр. / Г. Г. Єфіменко. – К., 2001. – 304 с.

5.204. Журавський В. С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні : моногр. / В. С. Журавський. – К. : Ін-Юре, 2003. – 415 с.

5.205. Журавський В. С. Основи правознавства : підруч. [для учнів 9 кл.] / В. С. Журавський. – К. : Юридична думка, 2004. – 440 с.

5.206. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921) : моногр. / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2006. – 632 с.

5.207. Завальнюк О. М. Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917-1920) : з хроніки подій. / О. М. Завальнюк, Ю. В. Телячий, В. М. Даниленко. – Кам'янець-Подільський : АБЕТКА-НОВА, 2005. – 264 с.

5.208. Іванець Н. О. Формування правової культури серед учнівської молоді / Н. О. Іванець // Позаклас. час. – 2006. – № 5–6. – С. 73–74.

5.209. Ілляк М. Правова освіта: професіонали і волонтери / М. Ілляк // Юридичний вісник України. – 2005. – № 1. – С. 6.

5.210. Касачев В. Г. Некоторые вопросы методики преподавания истории государства и права / В. Г. Касачев, О. В. Кадомцева // Юридическое образование и наука. – 2002. – № 2. – С. 19-21.

6.211. Кацубо С. П. Основы прав человека : учебн. [для студ.] / С. П. Кацубо, И. В. Кучвальская, С. Б. Лугвин. – Минск : Университетское, 2002. – 264 с.

5.212. Квасов В. В. Практикум з основ правознавства : навч. посіб. [для учн. 9 кл.] / В. В. Квасов. – К. : Основа, 2004. – 144 с.

5.213. Кічук Я. В. Динаміка змісту правової освіти учнівської молоді : деякі історико-педагогічні аспекти / Я. В. Кічук // Наук. вісн. Чернівецького університету. – Чернівці, 2003. – Вип. 176. – С. 49–53.

5.214. Колодій А. М. Основи конституційного ладу України : навч. посіб. [для учн. 9 кл.] / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков, В. В. Медведчук. – К., 1997. – 206 с.

5.215. Колодій А. М. Правознавство : підручн. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 736 с.

5.216. Комаров В. Розвиток мислення дев'ятикласників на уроках правознавства / В. Комаров // Історія в школах України. – 2000. – № 1. – С. 29–34.

5.217. Комірний О. Рольова гра як метод активізації розумової діяльності старшокласників на уроках правознавства / О. Комірний // Історія України. – 2000. – № 43. – С. 11–14.

5.218. Кононенко П. П. Українська освіта : стан, проблеми, перспективи в світі / П. П. Кононенко // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 6–16.

5.219. Кононенко П. П. Українська освіта у світовому часопросторі / П. П. Кононенко, Т. П. Кононенко. – К. : Знання, 2007. – 592 с.

5.220. Кононенко П. П. Українська освіта у світовому часопросторі / П. П. Кононенко // Постметодика. – 2006. – № 5. – С. 2–5.

5.221. Конституція України і основи правознавства в школі : Книга для вчителя / І. Б. Усенко, С. В. Бобровник, В. І. Ваксман [та ін.]. – К. : Укр. центр правн. студій. – 1999. – 354 с.

5.222. Концепція правової освіти та правового виховання, київська гімназія східних мов № 1 // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. – 2005. – № 9–10. – С. 1–6.

5.223. Кормич Л. І. Правова освіта і правова культура : проблеми сучасного українського суспільства /Л. І. Кормич // Юридична освіта і правова держава : зб. наук. праць / За ред. С. В. Ківалова. – О. : Астропринт, 1997. – 280 с.

5.224. Котюк І. І. Курс правознавства. II ч. Основи публічного права України : навч. посіб. [для учнів ліцеїв, гімназій та профільних класів. 9 кл.] / І. І. Котюк, О. І. Котюк. – К. : Версія, 2004. – 261 с.

5.225. Котюк І. І. Курс правознавства. III ч. Основи приватного права України : навч. посіб. [для учнів ліцеїв, гімназій та профільних класів. 9 кл.] / І. І. Котюк, О. І. Котюк. – К. : Версія, 2005. – 193 с.

5.226. Котюк І. І. Курс правознавства. I ч. Основи теорії держави і права : навч. посіб. [для учнів ліцеїв, гімназій та профільних класів. 9 кл.] / І. І. Котюк, О. І. Котюк. – К. : Версія, 2003. – 225 с.

5.227. Котюк І. І. Основи правознавства : підруч. [для учн. 9 кл.] / І. І. Котюк. – К. : Генеза, 2003. – 320 с.

5.228. Котюк І. І. Проект програми "Правознавство для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства" / І. І. Котюк, О. І. Котюк // Історія в школах України. – 2002. – № 5. – С. 50–55.

5.229. Красняков Є. В. Державна політика в освітній сфері в період українського державотворення (1991–2004 рр.) / Є. В. Красняков // Рідна школа. – 2006. – № 3. – С. 3–8.

5.230. Кремень В. Г. Освіта і наука України, шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи) / В. Г. Кремень. – К. : Знання, 2003. – 216 с.

5.231. Кремень В. Г. Психолого-педагогічна наука в ідеологічній проекції / В. Г. Кремень // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія : мат. методол. семінару Акад. пед. наук України, 12 листопада 1998 р. / За заг. ред. / В. Г. Кременя. – К. : Генезис, 1998. – 604 с.

5.232. Кремень В. Г. Система освіти в Україні: сучасні тенденції і перспективи / В. Г. Кремень // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : наук. праці та мат. конф. / Голова ред. В. П. Андрущенко. – К. : Знання, 2001. – Вип. 1. – 780 с.

5.233. Крутенко О. В. Виховання правової культури – шлях до побудови правової держави / О. В. Крутенко // Позакласний час. – 2006. – № 5–6. – С. 81–83.

5.234. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. : соціально-професійний та освітньо-культурний рівень : моногр. / М. М. Кузьменко. – Донецьк : НОРД-ПРЕС, 2004. – 455 с.

5.235. Кукурудзяк М. Г. З історії національної школи і педагогічної думки в УНР : моногр. / М. Г. Кукурудзяк, М. М. Собчинська – Кам'янець-Подільський : Абетка-нова, 1998. – 275 с.

5.236. Куриленко О. Дитині про права людини / О. Куриленко // Психолог. – 2004. – № 3–4. – С. 4–6.

5.237. Курило В. М. Освіта України і науково-технічний прогрес : історія, досвід, уроки: моногр. / В. М. Курило, В. П. Шепотько. – К. : Деміур, 2006. – 432 с.

5.238. Кучеренко Т. А. Система правової освіти та виховання / Т. А. Кучеренко // Виховна робота в школі. – 2005. – № 11. – С. 8–11.

5.239. Лактіонова Г. М. Конвенція ООН з прав дитини: шляхи практичного застосування / Г. М. Лактіонова. – К. : Науковий світ, 2001. – 37 с.

5.240. Левківський Б. К. Стан та перспективи підготовки юристів в Україні / Б. К. Левківський // Проблеми освіти. – 2005. – Вип. 42. – С. 202–207.

5.241. Лисенко Н. В. Юліан Дзерович і педагогічна сучасність / Н. В. Лисенко // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 2. – С. 149–155.

5.242. Ліщишин В. М. Бюджетний кодекс України : Правознавство. 9 клас / В. М. Ліщишин // Історія України. – 2003. – № 2. – С. 14-16.

5.243. Ліщишин В. М. Держава. Право. Суспільство : Брейн-ринг з правознавства. 9 клас / В. М. Ліщишин // Історія України. – 2002. – № 37. – С. 9–10.

5.244. Ловягин С. Н. Практикум по курсу "Основы правовых знаний" : учеб. пособ. [для учащихся 8–9 кл.] / С. Н. Ловягин. – М., 1999. – 206 с.

5.245. Лоха Л. О. Інноваційні технології у викладанні правознавства в загальноосвітніх навчальних закладах : репортаж з Міжнар. наук.-прак. семінару (м. Херсон, 12–15 жовтня 2004 року) / Л. О. Лоха // Історія України. – 2004. – № 46. – С. 20–22.

5.246. Луговий В. І. Педагогічна освіта в Україні: структура, функціонування, тенденції розвитку : моногр. / В. І. Луговий. – К. : МАУП, 1994. – 196 с.

5.247. Луговий В. І. Управління освітою : навч. посіб. [для слухачів, аспірантів, докторантів спеціальності "Державне управління"] / В. І. Луговий. – К. : УАДУ 1997. – 302 с.

5.248. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні : історія, досвід, уроки (1917–1985) : моногр. / В. К. Майборода. – К. : Либідь, 1992. – 196 с.

5.249. Майборода О. Б. Управління системою безперервної правової освіти / О. Б. Майборода // Виховна робота у школі. – 2005. – № 11. – С. 12–14.

5.250. Майор Н. С. Дітям про їхні права : метод. посіб. [для учнів загальноосв. навч. закл.] / Н. С. Майор, О. Ю. Чаварга. – Ужгород, 2005. – 82 с.

5.251. Макаренко А. С. Сочинения : в 7 т. / А. С. Макаренко. – М. : Акад. пед. наук, 1957. – Т. 4. – 552 с.

5.252. Малышева А. Ж. Конституция России : учеб. пособ. [для учн. 9 класса] / А. Ж. Малышева. – М. : ЛексЭст, 2003. – 208 с.

5.253. Марочко В. І. Репресовані педагоги України : жертви політичного тероризму (1929-1941) : моногр. / В. І. Марочко, Г. Халлінг. – К. : Науковий світ, 2003. – 302 с.

5.254. Машіка В. Т. Брейн-ринг з історії та правознавства / В. Т. Машіка // Історія України. – 2002. – № 43. – С. 21–23, 28–31.

5.255. Машіка В. Т. Брейн-ринг. 4600 запитань і відповідей : навч. посіб. [для учн. загальноосв. навч. закл.] / В. Т. Машіка. – Ужгород ; Мукачево : Ліра, 2004. – С. 3–15.

5.256. Машіка В. Т. Нетрадиційні методи, форми та прийоми навчання в курсі "Основи правознавства" : Методика. Практика. Досвід / В. Т. Машіка // Історія в школах України. – 1999. – № 4. – С. 26–29.

5.257. Машіка В. Т. Основи теорії держави та права у тестах, задачах, рівняннях, відмінностях та іграх : навч. посіб. / В. Т. Машіка // Історія України. – 2005. – № 25–26. – С. 1–96.

5.258. Машіка В. Т. Правовий брейн-ринг / В. Т. Машіка // Все для вчителя. – 2002. – № 23–24. – С. 92–93.

5.259. Машіка В. Т. Сімейне, трудове та кримінальне право у тестах, задачах та іграх : навч. посіб. [для учн. 9–11 кл.] / В. Т. Машіка. – Ужгород ; Мукачево, 2003. – 124 с.

5.260. Менеєнко О. С. Електронний навчально-контрольний посібник "Основи правознавства" : тестові завдання / О. С. Менеєнко, С. І. Нетьосов, В. М. Розсоха // Освіта Донбасу. – 2007. – № 2. – С. 69–73.

5.261. Методическое пособие по интерактивным методам преподавания права в школе / Науч. ред. С. И. Володина, В. В. Спаская. – М. : Изд. дом "Новый учебник", 2002. – 195 с.

5.262. Методичні рекомендації щодо викладання курсу "Основи правознавства" у загальноосвітніх навчальних закладах у 2006/2007 навчальному році / Міністерство освіти і науки України // Історія та правознавство. – 2006. – № 22–24. – С. 8–9.

5.263. Мироненко О. М. Проект програми курсу "Основи держави і права України" для 9-х класів загальноосвітніх шкіл / О. М. Мироненко, І. Б. Усенко // Інформац. зб. Міністерства освіти України. – 1992. – № 15–16. – С. 37–49.

5.264. Михайленко О. Р. Основи правознавства : навч. посіб. [для учн. 9 кл.] / О. Р. Михайленко. – К. : Академія, 1997. – 253 с.

5.265. Міністерство юстиції України та його органи : На допомогу вчителю правознавства / Міністерство юстиції України // Все для вчителя. – 2004. – № 7–8. – С. 128–139.

5.266. Мокрогуз О. П. Робочий зошит з правознавства [для учн. 9 клас.] / О. П. Мокрогуз, В. В. Саверська-Лихошва. – К. : КІМО, 2006. – 104 с.

5.267. Морозова С. А. К вопросу о концепции развития юридического образования / С. А. Морозова // Правоведение. – 1996. – № 3. – С. 24–26.

5.268. Морозова С. А. Методика преподавания права в школе : учеб. [для учит.] / С. А. Морозова ; Рос. фонд правовых реформ. – 2-е изд. – М. : Новый учеб., 2004. – 224 с.

5.269. Москаленко О. С. Брейн-ринг правознавців / О. С. Москаленко, О. М. Іщенко // Позакласний час. – 2001. – № 11–12. – С. 27.

5.270. Мурашин Г. О. Шляхи вдосконалення правової освіти молоді в Україні / Г. О. Мурашин // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : наук. праці та мат. конф. / Голова ред. В. П. Андрущенко. – К. : Знання, 2001. – Вип. 1. – 780 с.

5.271. Мушинский В. О. Основы правоведения : учеб. [для основной школы] / В. О. Мушинский. – М. : Центр гуманитарного образования, 1998. – 288 с.

5.272. Наровлянський О. Д. Дидактичні матеріали з основ правознавства : навч. посіб. [для учнів 9 кл.] / О. Д. Наровлянський. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 160 с.

5.273. Наровлянський О. Д. Основи правознавства : метод. посіб. [для учн. 9 кл.] / О. Д. Наровлянський. – Х. : Веста : Вид-во "Ранок", 2003 – 336 с.

5.274. Наровлянський О. Д. Основи правознавства : підруч. [для учн. 9 кл.] / О. Д. Наровлянський. – К. : Магістр-S, 1997. – 320 с.

5.275. Наровлянський О. Д. Основи правознавства : підруч. [для учн. 9 кл.] / О. Д. Наровлянський. – 6-е вид. перероб. та доп. – К. : Парламент. вид-во, 2006. – 320 с.

5.276. Науково-освітній потенціал нації : погляд у ХХІ століття. Освіта і наука : творчий потенціал державо і культуротворення / Авт. кол. : В. М. Литвин [кер.], В. П. Андрущенко [та ін.]. – К. : Навч. книга, 2004. – Кн. 2. – 672 с.

5.277. Науково-освітній потенціал нації : погляд у ХХІ століття. Модернізація освіти / Авт. кол. : В. М. Литвин [кер.], В. П. Андрущенко [та ін.]. – К. : Навч. книга, 2004. – Кн. 3. – 943 с.

5.278. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Історичний нарис 1920-2000 / Уклад. П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко. – К. : Вид-во Четверта хвиля, 2000. – 220 с.

5.279. Никитин А. Ф. 200 вопросов и ответов по основам государства и права : учебн. пособ. [Школьникам и абитуриентам] / А. Ф. Никитин. – М. : АСТ, 1996. – 128 с.

5.280. Никитин А. Ф. Право и политика : учебн. пособ. / А. Ф. Никитин. – М. : АСТ, 1997. – 191 с.

5.281. Ніколаєнко С. М. Вища освіта – джерело соціально-економічного і культурного розвитку суспільства / С. М. Ніколаєнко. – К. : Знання, 2005. – 320 с.

5.282. Ніколаєнко С. М. Сучасна законодавча основа в системі майбутніх освітнього та наукового процесів в Україні і світі / С. М. Ніколаєнко // Вища школа. – 2003. – № 4–5. – С. 9–12.

5.283. Нор В. Т. Конституція – основний Закон України в запитаннях і відповідях : навч. посіб. [для учн. 9–11 кл.] / В. Т. Нор, П. Б. Стецюк. – Л. ; К. : Кальварія : Абрис, 1996. – 48 с.

5.284. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку : моногр. / В. О. Огнев'юк. – К. : Знання, 2003. – 450 с.

5.285. Опришко В. Ф. Проект програми "Основи української держави і права" / В. Ф. Опришко, В. А. Гринчишин, С. Е. Демський // Інформац. зб. Міністерства освіти України. – 1992. – № 13. – С. 21–30.

5.286. Організація правового виховання в школі // Позакласний час. – 2000. – № 20–21. – С. 41–43.

5.287. Організація преподавання права в общеобразовательном учреждении. Регион. Опыт : сб. мат. – М. : Изд. дом "Новый учебник", 2002. – 272 с.

5.288. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : навч.-метод. посіб. / В. М. Оржеховська; Міжнар. фонд "Відродження". Програма "Трансформація гуманітарної освіти в Україні". – К., 1996. – 135 с.

5.289. Основи правових знань : підруч. [для професійно-технічних навч. закл. України] / Автор. кол П. І. Гнатенко, К. А. Марков, В. М. Калашников [та ін.] – К. : Юридична книга, 2000. – 222 с.

5.290. Основи правознавства : підруч. [для учн. 9 кл. серед. загальноосвіт. школи] / За ред. І. Б. Усенка. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – 432 с.

5.291. Основи правознавства : підруч. [для учн. 9 кл. середн. загальноосвіт. школи] / За ред. І. Б. Усенка. – К. ; Ірпінь : Перун, 1997. – 416 с.

5.292. Основи правознавства: метод. рекомєнд. [для учн. 9 кл.] / Міністерство освіти і науки України // Історія та правознавство. – 2006. – № 22–24. – С. 78.

5.293. Пастухов В. П. Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді : наук.-метод. зб. ст. / За заг. ред. В. П. Пастухова. – К. : Міністерство освіти України. Інститут змісту і методів навчання, 1997. – 248 с.

5.294. Певцова Е. А. Правовая культура и правовое воспитание в России на рубеже XX-XXI веков : моногр. / Е. А. Певцова. – М. : Изд. дом "Новый учебник", 2003. – 415 с.

5.295. Петровська Л. І. Турнір правознавців : 9 клас / Л. І. Петровська // Позакласний час. – 2000. – № 20–21. – С. 28–29.

5.296. Подольська Є. А. Освіта в контексті глобалізації: напрями та механізми реалізації реформ в Україні / Є. А. Подольська // Вища школа. – 2007. – № 1. – С. 48–55.

5.297. Пометун О.І. Практичне право : навч. посіб. [для учн. 8 кл.] / О.І. Пометун, Т.О. Ремех, І.М. Гейко / За ред. О.І. Пометун. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Вид-во А.С.К., 2003. – 207 с.

5.298. Пометун О. І. Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти / О. І. Пометун, Т. В. Бакка // Історія та правознавство. – 2007. – № 4. – С. 5–9.

5.299. Пометун О. І. Інтерактивні технології навчання : теорія, практика, досвід: метод. посіб. / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко. – К. : А.П.Н., 2004. – 135 с.

5.300. Пометун О. І. Курс "Практичне право" – новий підхід до правової освіти підлітків / О. І. Пометун // Шлях освіти. – 2001. – № 4. – С. 32–34.

5.301. Пометун О. І. Мої і твої права : навч. посіб. з курсу "Права людини" [для учн. 10–11 кл.] / О. І. Пометун, Т. О. Ремех. – Біла Церква : ПП. Надтока О. Ф., 2006. – 188 с.

5.302. Пометун О. І. Практичне право : навч. посіб. [для 8 (9) кл. середн. загальноосв. навч. закл.] / За ред. О. І. Пометун. – К. : Генеза, 2001. – 168 с.

5.303. Пометун О. І. Програма курсу "Права людини" / О. І. Пометун, Т. О. Ремех // Історія в школах України. – 2006. – № 4. – С. 5–8.

5.304. Права дитини : сучасний досвід та інновації : зб. інформ. і метод. мат. / [Упоряд. Г. Лактіонова, О. Калібаба, З. Кияниця та ін.] / За заг. ред. Г. Лактіонової. – К. : Либідь, 2005. – 250 с.

5.305. Права дитини в історичному контексті // Шкільна бібліотека. – 2006. – № 5. – С. 39–41.

5.306. Права людини в Україні – 2004 : доп. правозахисних організацій. – Х. : Фоліо, 2005. – 332 с.

5.307. Права человека : книга для чтения [для учен. 5–9 кл.]. – М., 1999. – 688 с.

5.308. Права человека в свободной стране : учеб. пособие по правоведению [для 8–9 классов средней общеобраз. школы] / Сост. Н. И. Элиасберг. – СПб, 1999. – 82 с.

5.309. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) : моногр. / За ред. О. М. Мироненка, І. Б. Усенка. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. – 220 с.

5.310. Правовое образование в школе : концепция, стандарты, программы / Рос. фонд правов. Реформ ; авт. сост. В. В. Спасская, С. И. Володина. – М. : Изд. дом "Новый учебник", 2003. – 158 с.

5.311. Практичне право : навч.-метод. компл. [для учн. 9–10 кл.] / За ред. О. І. Пометун. – К. : Генеза, 2003. – 208 с.

5.312. Про систему оцінювання знань, умінь і навичок учнів загальноосвітніх навчальних закладів / Міністерство освіти і науки України // Історія в школі. – 2000. – № 9. – С. 2–4.

5.313. Про стан правоосвітньої та правовиховної роботи в Київській області // Правова освіта та правове виховання : досвід Київської області / [Упоряд. Н. В. Ященко] ; Київське обласне управління юстиції. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 80 с.

5.314. Рабінович П. М. Загальна Концепція правової реформи в Україні : до характеристики вихідних засад / П. М. Рабінович // Вісн. Акад. правових наук України. – 1998. – № 1. – С. 19.

5.315. Разметаєва З. Б. Проблеми організації профільної правової освіти та шляхи їх вирішення / З. Б. Разметаєва // Історія та правознавство. – 2007. – № 7. – С. 5–6.

5.316. Ржепецький Л. А. Конкурс знавців історії української державності та правознавства / Л. А. Ржепецький // Позакласний час. – 2000. – № 20–21. – С. 20–21.

5.317. Рожков И. А. Становление образовательного права в Российской Федерации / И. А. Рожков // *Директор школы*. – 2000. – № 6. – С. 81–86.

5.318. Русова С. Ф. Нова школа соціального виховання / С. Ф. Русова // *Український освітній журнал*. – 1994. – № 1. – С. 11.

5.319. Савченко М. Методичні поради до організації навчання правам дитини / М. Савченко // *Відкритий урок*. – 2005. – № 9–10. – С. 28–34.

5.320. Савченко О. Я. Новий етап розвитку шкільної освіти і підготовка майбутнього вчителя / О. Я. Савченко // *Шлях освіти*. – 2003. – № 3. – С. 2–5.

5.321. Савченко С. В. Правова освіта молоді : сучасний стан та шляхи вдосконалення / С. В. Савченко // *Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : наук. праці та мат. конф.* / Голова ред. В. П. Андрущенко. – К. : Знання, 2001. – Вип. 1. – 780 с.

5.322. Садаєва О. І. Система правової освіти і правового виховання у загальноосвітній школі / О. І. Садаєва // *Правова освіта та правове виховання досвід Київської області.* / Упоряд. Н. В. Ященко. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 80 с.

5.323. Світ права : навч. посіб. [для учн. 9 кл.] / За ред. О. І. Пометун [та ін.] – К. : А.П.Н., 2004. – 175 с.

5.324. Свобода. Равенство. Права человека : науч. пособ. / Сост. Л. Богораз. – М. : Мемориал, 1997. – 211 с.

5.325. Святокум О. Є. Основи правознавства. Заліковий зошит для тематичного оцінювання [для учн. 9 кл.] / О. Є. Святокум. – Х. : Ранок, 2003. – 48 с.

5.326. Семина Л. Право на каждый день : учебн. пособ. / Л. Семина, И. Фесуненко, Ю. Черткова. – М., 1997. – 175 с.

5.327. Система правової освіти в загальноосвітніх навчальних закладах м. Києва // *Відкритий урок : розробки, технології, досвід*. – 2005. – № 9–10. – С. 7–12.

- 5.328. Сірополко С. О. Історія освіти в Україні : моногр. / С. О. Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.
- 5.329. Скворець В. О. Право в нашому житті / В. О. Скворець // Позакласний час. – 2004. – № 17–18. – С. 49–50.
- 5.330. Собчинська М. М. Реформа школи в Українській Народній Республіці / М. М. Собчинська // Наук. праці іст. ф-ту Кам'янець-Подільського держ. пед. ін.-ту. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т.1. – С. 145–146.
- 5.331. Спасская В. В. Теоретические и методические основы преподавания права в школе: курс лекций / В. В. Спасская. – М. : Изд. дом "Новый учебник", 2002. – 488 с.
- 5.332. Стражев В. И. Правовое образование и воспитание учащихся и студентов в учреждениях образования республики: тенденции развития / В. И. Стражев // Юстиция Беларуси. – № 3. – 2001. – С. 24–32.
- 5.333. Стратегія реформування освіти в Україні : Рекомендації з освітньої політики / За ред. В. П. Андрущенко. – К. : К.І.С, 2003. – 296 с.
- 5.334. Сусллова О. Кроки до права : навч. посіб. [для учнів загальноосв. навч. закл.] / О. Сусллова, О. Семіколенова, О. Пометун. – К. : А.П.Н., 2001. – 178 с.
- 5.335. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В. О. Сухомлинський // Вибр. тв. : у 5 т. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 1. – 423 с.
- 5.336. Сущенко В. Д. Проблемні питання реформування правничої освіти в контексті Болонського процесу / В. Д. Сущенко // Вища школа. – 2005. – № 5. – С. 21–25.
- 5.337. Татаринів М. В. Сучасна якісна та доступна безперервна правова освіта / М. В. Татаринів // Історія та правознавство. – 2005. – № 29. – С. 4–5.
- 5.338. Ткаченко В. М. Десятиріччя суспільної трансформації: моногр. / В. М. Ткаченко, Д. В. Табачник, В. Г. Кремень. – К. : Промінь, 2003. – 400 с.
- 5.339. Ткаченко В. М. Історичні знання в контексті політизації історії та історизації політики : (компетентніс. підхід) / В. М. Ткаченко // Вища освіта України: теорет. та наук.-метод. часоп. – 2009. – № 2. – С. 13–27.

5.340. Ткаченко В. М. Проблеми освітньої політики в контексті глобалізаційних процесів // Актуальні проблеми гуманітарної освіти : Зб. наук. праць. – Вип. 2. / Інститут вищої освіти АПН України ; редкол. В. П. Андрущенко [та ін.]. – Кременець : РВЦ КОГП імені Т. Швченка, 2006. – С. 31–34.

5.341. Ткачова Н. О. Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-педагогічної освіти : моногр. / Н. О. Ткачова. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 350 с.

5.342. Ткачова Н. О. Правова освіта і її роль у формуванні свідомості, вихованні духовності молоді / Н. О. Ткачова // Наука і сучасність : зб. наук. праць Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 1999. – Ч. III. – С. 174–181.

5.343. Ткачова Н. О. Тематичні плани та програми курсу "Основи правознавства для 9–11 класів з поглибленим вивченням права та вищих професійних училищ / Н. О. Ткачова // Історія в школах України. – 1998. – № 2. – С. 16–32; № 3. – С. 23–37.

5.344. Турченко Ф. Г. Новітня історія України : 1939–2001 : підруч. [для 11 кл. середніх загальноосвітніх навчальних закладів] 4 видання доопрацьоване та доповнене / Ф. Г. Турченко, П. П. Панченко, С. М. Тимченко. – К. : Генеза, 2006. – 384 с.

5.345. Токарева А. М. Правове виховання учнівської молоді / А. М. Токарева // Наша школа. – 1997. – № 4. – С. 15–16.

5.346. Управління загальноосвітньою школою в сучасних умовах (із досвіду роботи) / [За ред. І. Лікарчука]. – К. : Ін-т післядипл. освіти пед. кадрів, 2003. – 312 с.

5.347. Усенко І. Б. Програма до навчального курсу "Правознавство" для юридичних ліцеїв і спеціалізованих юридичних класів / І. Б. Усенко // Історія в школах України. – 1999. – № 3. – С. 8–17.

5.348. Ушинський К. Д. Твори : у 6 т. / К. Д. Ушинський. – К. : Радянська школа, 1954. – Т. 5. – 432 с.

- 5.349. Фіцула М. М. Правове виховання учнів : навч.-метод. посіб. / М. М. Фіцула. – К. : Ін-т змісту і методів навч., 1997. – 147 с.
- 5.350. Харківська Н. І. Правова освіта має бути безперервною / Н. І. Харківська // Виховна робота в школі. – 2005. – № 11. – С. 5–7.
- 5.351. Харківська Н. І. Правова освіта має бути безперервною / Н. І. Харківська // Історія та правознавство. – 2005. – № 29. – С. 2–3.
- 5.352. Хрестоматія з правознавства : навч. посіб. [для учн. 9 кл.] / Укл. Л. О. Лоха, О. Д. Наровлянський. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 736 с.
- 5.353. Ціннісний дискурс в освіті в епоху глобалізації та інформаційної революції: Вибрані публікації представників наукової школи академіка АПН України, В.П. Андрущенко / Міністерство освіти і науки України, Національний ун-т / За ред. В. П. Андрущенко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 550 с.
- 5.354. Чепіга Я. Ф. До трудової вільної школи / Я. Ф. Чепіга // Вільна українська школа. – 1918-1919. – № 8-9. – С. 83–86.
- 5.355. Чепіга Я. Ф. Самовиховання вчителя / Я. Ф. Чепіга // Барви творчості. – К. : Фондація О. Ольжича, 1995. – С. 30–36.
- 5.356. Чепурний С. В. Права дитини і людини в документах ООН. Програма курсу для 5–8-х класів / С. В. Чепурний // Історія та правознавство. – 2006. – № 31. – С. 6–8.
- 5.357. Шемшученко Ю. С. Вибране / Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2005. – 592 с.
- 5.358. Шемшученко Ю. С. Євроінтеграція та підготовка наукових кадрів / Ю. С. Шемшученко // Віче. – 2006. – № 9–10. – С. 56–58.
- 5.359. Шемшученко Ю. С. Правова освіта молоді як фактор українського державотворення / Ю. С. Шемшученко // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : наук. праці та мат. конф. / Голова ред. В. П. Андрущенко. – К. : Знання, 2001. – Вип. 1. – 780 с.
- 5.360. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XX столетие). Историко-социологический очерк / Н. А. Шип. – К. : Наукова думка, 1991. – 147 с.

5.361. Шип Н. А. Організаційно-правові засади діяльності Київської духовної академії / Н. А. Шип. – К., 2008. – 47 с.

5.362. Шип Н. А. Студенти Київської духовної академії та навчально-виховний процес / Н. А. Шип // Київська старовина. – 2005. – №4. – С. 22–24.

5.363. Элиасберг Н. И. Этика и право : учеб. / Н. И. Элиасберг. – СПб., 2000. – 194 с.

5.364. Юридична наука і освіта на Україні : моногр. / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Наукова думка, 1992. – 304 с.

5.365. Яценко Н. В. Правосвідомість треба виховувати / Н. В. Яценко // Юридичний вісник України. – 2003. – № 50. – С. 7–9.

6. Автореферати дисертацій

6.366. Васильківська І. П. Кримінологічні аспекти сімейного виховання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 "Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право" / І. П. Васильківська ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2001. – 19 с.

6.367. Васянович Г. П. Морально-правова відповідальність педагога (теорем.-метод. аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.04 "Професійна педагогіка" / Г. П. Васянович ; Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 1997. – 55 с.

6.368. Вітвіцька В. В. Кримінологічні проблеми попередження злочинних посягань на моральний і фізичний розвиток неповнолітніх : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 "Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право" / В. В. Вітвіцька ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002. – 20 с.

6.369. Владимірова В. І. Педагогічні проблеми формування правової культури вчителя в історії вищої педагогічної школи України (1917–2002 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 – "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / В. І. Владимірова ; Луган. держ. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2003. – 22 с.

6.370. Єгорова О. В. Юридична освіта в університетах України XIX – початку XX ст. (етапи та особливості розвитку) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О. В. Єгорова ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2004. – 18 с.

6.371. Киренко С. Г. Проблеми захисту прав неповнолітніх кримінальним законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 "Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право" / С. Г. Киренко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 23 с.

6.372. Кічук Я. В. Соціально-педагогічні умови формування правосвідомості майбутніх учителів у педагогічних коледжах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец 13.00.04 "Теорія та методика професійної освіти" / Я. В. Кічук ; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського ; Ізмаїл. держ. гум. ун-т. – О. ; Ізмаїл, 2002. – 22 с.

6.373. Левчишена О. М. Реформування вищої школи в Україні в умовах соціально-економічних змін (1996-2007 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд іст. наук : спец. 07.00.01 – "історія України" / О. М. Левчишена ; Державний вищий навчальний заклад "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди". – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 19 с.

6.374. Оржеховська В. М. Соціально-педагогічні основи профілактики правопорушень важковиховуваних учнів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктор. пед. наук : спец. 13.00.01 – "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / В. М. Оржеховська ; Інститут педагогіки АПН України. – К., 1995. – 40 с.

6.375. Подберезський М. К. Формування правової культури студентів вищих педагогічних навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.04 "Професійна педагогіка" / М. К. Подберезський ; Інститут педагогіки і психології професійної освіти. – К., 1997. – 37 с.

6.376. Терещенко В. І. Система профілактики правопорушень серед дітей і підлітків засобами гуманізації сучасної школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 – "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / В. І. Терещенко ; Інститут педагогіки АПН України. – К., 1997. – 23 с.

7. Довідникові та енциклопедичні видання

7.377. Бюлетень Бюро інформації Ради Європи в Україні. Документи про роль середньої школи в підготовці молоді до життя / Бюро Ради Європи. – 2002. – № 9. – С. 1–5.

7.378. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2001-2002 навчальному році / Міністерство освіти і науки України // Інформац. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2001. – № 15–16. – С. 10–14.

7.379. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у 2003–2004 навчальному році / Міністерство освіти і науки України // Інформац. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2003. – № 13–14. – С. 15.

7.380. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у 2004–2005 навчальному році / Міністерство освіти і науки України // Інформац. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2004. – № 13–14. – С. 21–22.

7.381. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2006/2007 навчальному році / Міністерство освіти і науки України // Інформац. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2006. – № 22–24. – С. 3–9.

7.382. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2006/2007 навчальному році / Міністерство освіти і науки України // Інформац. зб. МОН України. – 2006. – № 28–30. – С. 78–79.

7.383. Музика І. В. Правова освіта / І. В. Музика // Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2007. – 992 с.

7.384. Народна освіта УРСР від з'їзду до з'їзду (1977–1987) : Довідкові матеріали для учасників з'їзду. – К. : Радянська школа, 1987. – 39 с.

7.385. Освіта України – 2007 : Інформац.-аналіт. мат. діяльності Міністерства освіти і науки України у 2007 р. / [Уклад. К. М. Левківський, В. П. Погребняк, А. К. Солоденко, О. В. Дашковська]. – К. : Знання, 2008. – 287 с.

7.386. Перелік програм та навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України у 2001–2002 навч. році / Міністерство освіти і науки України // Інформац. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2001. – № 17–18. – С. 18.

7.387. Перелік програм та навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в дошк., загальноосвіт. та спец. навч. закладах у 2003–2004 навч. році / Міністерство освіти і науки України // Інформац. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2003. – № 15–16. – С. 58–59.

7.388. Перелік програм та навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в дошк., загальноосвіт. та спец. навч. закладах у 2005–2006 навчальному році / Міністерство освіти і науки України // Інформац. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2005. – № 22–23. – С. 54–56.

7.389. Перелік програм, підручників навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в загальноосвіт. навч. закладах у 2006/2007 навчальному році" / Міністерство освіти і науки України // Інформац. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2006. – № 25–27. – С. 68–70.

7.390. Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 23 лютого 2004 р. № 132 "Про затвердження Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів 12-річної школи / Міністерство освіти і науки України // Інформац. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2005. – № 10. – С. 3–32.

7.391. Про затвердження Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів 12-річної школи / Міністерство освіти і науки України // Інформац. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2007. – № 11. – С. 3–12.

7.392. Про навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 2005/2006 навчальний рік / Міністерство освіти і науки України // Інформац. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2005. – № 9. – С. 20–25.

7.393. Про навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 2006/2007 навчальний рік / Міністерство освіти і науки України // Інформац. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2006. – № 13–14. – С. 30–32.

7.394. Про навчальні програми в 1991/1992 навчальному році / Міністерство народної освіти УРСР // Інформац. зб. Міністерства народної освіти УРСР. – 1991. – № 15–16. – С. 40–60.

7.395. Про навчальні програми в 1991/92 навчальному році для масових загальноосвітніх шкіл і СПТУ, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, ліцеїв і гімназій / Міністерство народної освіти УРСР // Інформац. зб. Міністерства народної освіти УРСР. – 1991. – № 17–18. – С. 60–61.

7.396. Про навчальні програми на 1992/1993 навчальний рік для масових шкіл, середніх ПТУ, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, ліцеїв і гімназій / Міністерство освіти України // Інформац. зб. Міністерства освіти України. – 1992. – № 15–16. – С. 33.

8. Електронні ресурси

8.397. Багрова Н. А. Современные методы преподавания правоведения в вузе [Електронний ресурс] / Н. А. Багрова. – Режим доступу : <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg>. – Назва з екрану.

8.398. Близько двох третин студентів вищих навчальних закладів України вважають, що не орієнтуються в законодавстві [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjast.gov.ua/0/news/10030-32k>. – Назва з екрану.

8.399. Виступ Міністра освіти і науки Ніколаєнка С.М. на сесії Верховної Ради України з питань стану сільської освіти 10 січня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua>. – Назва з екрану.

8.400. Виховання та розвиток молодого покоління є пріоритетами діяльності управління у справах молоді та спорту обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oda.ck.ua/index>. – Назва з екрану.

8.401. Всеукраїнська методична рада з правової освіти постановила збільшити кількість годин для викладання правознавства в школі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article. – Назва з екрану.

8.402. Гаврилюк О.В. Деякі проблеми змісту юридичної освіти у вищих навчальних закладах [Електронний ресурс] /О. В. Гаврилюк. – Режим доступу : http://www.revolution.allbest.ru/pedagogics/00004407_0.html. – Назва з екрану.

8.403. Громадянська освіта – Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.civiced.org.ua>. – Назва з екрану.

8.404. Гуз А. М. Наукові засади підготовки педагогічних юридичних кадрів для загальноосвітніх закладів України в 1991–2007 роках [Електронний ресурс] / А. М. Гуз // Історія науки і бібліографістика : електрон. наук. фах. вид. – 2009. – Спецвип. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2009-5/09_Guz.pdf.

8.405. Держкомінформу рекомендують опрацювати пропозиції щодо зміни порядку продовження ліцензії ЗМІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua>. – Назва з екрану.

8.406. Дистанційний курс "Правознавство" 9–11 кл. – К. : НТУУ "КПІ", 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.udec.ntu.kiev.ua>. – Назва з екрану.

8.407. Діяльність Спілки юристів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.Who-is-Who.com.ua/bookmaket/yurist2006/6/9/5>. – Назва з екрану.

8.408. Діяльність Української правничої фундації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eurocourt.org.ua/>. – Назва з екрану.

8.409. Довідка про стан виконання розпорядження голови обласної державної адміністрації від 7 серпня 2001 року № 511 "Про Програму правової освіти населення Харківської області на 2001–2005 роки" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kharkivoda.gov.ua/for_press. – Назва з екрану.

8.410. Замість шкільного курсу "Основи правознавства" в Україні планують запровадити безперервну правову освіту від дитячого садка до вузу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/8465-31k>. – Назва з екрану.

8.411. Засідання Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення у м. Києві. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua>. – Назва з екрану.

8.412. Криміногенна ситуація в Україні у 2005 році. Повідомлення Департаменту зв'язків з громадськістю МВС від 24 січня 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mvsinfo.gov.ua>. – Назва з екрану.

8.413. Лавринович О. В. Засідання ВМКМР, що відбулося 18 грудня 2003 року у Києві [Електронний ресурс] / О. В. Лавринович. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua>. – Назва з екрану.

8.414. Марченко Л. О. Виїзне засідання Всеукраїнської МКМР з правової освіти населення [Електронний ресурс] / Л. О. Марченко. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua>. – Назва з екрану.

8.415. Матеріали виїзного засідання міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення у Луганську [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.loga.gov.ua/oda/press/archive>. – Назва з екрану.

8.416. Матеріали роботи Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з питань правової освіти населення, яке відбулося у квітня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua>. – Назва з екрану.

8.417. Міжвідомча рада з питань правової освіти рекомендує переглянути обсяги, принципи та якість викладання правознавства у школах України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// www.minjust.gov.ua](http://www.minjust.gov.ua). – Назва з екрану.

8.418. Наказ Міністерства освіти і науки України 31 грудня 2004 р. № 998 "Про затвердження Концептуальних засад розвитку педагогічної освіти України та її інтеграції в європейський освітній простір" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/education/average/topic/vozv/knc.doc>. – Назва з екрану.

8.419. Наказ Міністерства освіти і науки України від 29 вересня 2005 р. № 554 "Про проведення III Всеукраїнського турніру юних правознавців" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uazakon.com/document/fpart38.idx_38558.htm. – Назва з екрану.

8.420. Наказ Міністерства освіти і науки України від 9 червня 2004 р. № 460 "Про проведення II Всеукраїнського турніру юних правознавців" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uapravo.net/data//base29/ukr.29464.htm>. – Назва з екрану.

8.421. Наказ Міністерства освіти і науки України та Міністерства юстиції України від 08 червня 2007 року № 460/762/7 "Про створення міжвідомчої робочої групи з розроблення Концепції безперервної правової освіти у системі загальноосвітніх навчальних закладів" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : ПС "НАУ", електронна версія 8.4.0.0. – Назва з екрану.

8.422. Наказ МОН України від 23 січня 2004 р. № 49 "Про затвердження Програми дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України на 2004-2005 рр." [Електронний ресурс]. – Режим доступу : ПС "НАУ", версія 8.4.0.0. – Назва з екрану.

8.423. План правоосвітніх заходів в області на 2007–2010 роки. Розпорядження голови обласної державної адміністрації та голови обласної ради від 21.11.06 р. № 402/746 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// www.zhitomir.region.gov.ua/law/263.doc/](http://www.zhitomir.region.gov.ua/law/263.doc/). – Назва з екрану.

8.424. План-стратегія розвитку правової освіти населення на 2007–2010 роки: Розпорядження голови обласної державної адміністрації та голови обласної ради від 21.11.06 р. № 402/746 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zhitomir.region.gov.ua/law/263.doc/>. – Назва з екрану.

8.425. Послання Президента до Верховної Ради України від 23 лютого 2000 року № 276 а "Україна : поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр." [Електронний ресурс] /Адміністрація Президента України. – Режим доступу : ІПС "НАУ", електронна версія 8.4.0.0. – Назва з екрану.

8.426. Права людини від Української Гельсінської спілки з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.helsinki.org.ua.index.php?id=1150957520>. – Назва з екрану.

8.427. Правова освіта в школі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg>. – Назва з екрану.

8.428. Про програму правової освіти населення Олександрійського району [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.alex.gov.ua/index.php?option=com_content. – Назва з екрану.

8.429. Про Програму правової освіти населення Рівненської області на 2006-2010 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.city-adm.rv.ua/rivneh_portal/ukr/. – Назва з екрану.

8.430. Про реалізацію Національної програми правової освіти населення в Луганській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.loga.gov.ua/oda/documents/official_395. – Назва з екрану.

8.431. Про участь Спілки юристів України в реалізації Національної програми правової освіти населення (Доповідь заступника Голови Спілки П.В. Мельника на пленумі Ради Спілки 28 лютого 2003 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lawyersunion.org.ua/new/www.nam.kiev.ua>. – Назва з екрану.

8.432. Програма правової освіти населення Волинської області на 2007–2011 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.voladm.gov.ua/npa/index.php?>. – Назва з екрану.

8.433. Програма правової освіти населення Київської області на 2002-2005 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kyiv-obl.gov.ua/docs/207%2004r.doc>. – Назва з екрану.

8.434. Програма правової освіти населення Київської області на 2005–2007 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kyiv-obl.gov.ua/docs/207%2007r.doc>. – Назва з екрану.

8.435. Програма правової освіти населення Луганської області. Розпорядження Луганської обласної державної адміністрації від 27 червня 2002 року № 363 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.loga.gov.ua/oda/documents/official_395. – Назва з екрану.

8.436. Програма правової освіти населення області на 2007 рік. Розпорядження голови Закарпатської державної адміністрації від 18.12.06 р. № 760 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.carpathia.gov.ua/main/catalog/item/1367.htm>. – Назва з екрану.

8.437. Програма правової освіти населення Черкаської області на 2005–2010 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oda.ck.ua/index.php?lng=ukr>. – Назва з екрану.

8.438. Програма регіонального семінару для вчителів "Правова освіта учнівської молоді : досвід, проблеми, шляхи їх вирішення" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eurocourt.org.ua/About.asp>. – Назва з екрану.

8.439. Проект Національної програми правової освіти і правової інформатизації населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua>. – Назва з екрану.

8.440. Рекомендації за результатами засідання міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення при Дніпропетровській обласній державній адміністрації, протокол від 25.06.2007 р.

№ 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.adm.dp.gov.ua/OBLADM/OblDp.nsf/acrchive>. – Назва з екрану.

8.441. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи Я (85) 7 від 14 травня 1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.pld.org.ua/index>. – Назва з екрану.

8.442. Рішення Виконавчого комітету Рівненська міської ради від 11 квітня 2006 р. № 86 Про програму правової освіти населення м. Рівного на 2006–2010 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.city-adm.rv.ua/RivnePortal/ukr/rish_vyk/0604/86.doc. – Назва з екрану.

8.443. Розпорядженням голови обласної державної адміністрації від 14 серпня 2002 року № 270-р. "Про затвердження Програми правової освіти населення на 2002–2010 роки в Дніпропетровській області" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uazakon.com/document/spart08/inx08726.htm>. – Назва з екрану.

8.444. Соціологічне опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ucers.org.ua/pol.php?pol_id=270. – Назва з екрану.

8.445. Українські діти вивчатимуть право, починаючи з дитсадка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ZAXID.NET> – 15.06.2007 р. – Назва з екрану.

8.446. Управління координації правової роботи та правової освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua>. – Назва з екрану.

8.447. Управління правової роботи Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/1576>. – Назва з екрану.